EX LIBRIS
prof. dr
NADE KLAIĆ

RAD JUGOSLAVENSKE AKADEMIJE ZNANOSTI I UMJETNOSTI

KNJIGA 275.

ODJEL ZA JEZIK I KNJIŽEVNOST

KNJIGA II.

UREDNIK:

AKADEMIK PETAR SKOK

JUGOSLAVENSKA AKADEMIJA ZNANOSTI I UMJETNOSTI

R A D

JUGOSLAVENSKE AKADEMIJE

ZNANOSTI I UMJETNOSTI

Z A G R E B

1 9 4 9

ŠTAMPARSKI ZAVOD »OGNJEN PRICA«, ZAGREB

Dr. JOSIP HAMM

ŠTOKAVŠTINA DONJE PODRAVINE

UVOD

Prije duljeg vremena bio sam pošao u Donju Podravinu, da ondje skupim građu za jednu oveću dijalektološku studiju. Namjera mi je u početku bila da prokrstarim cijelim područjem podravske štokavštine, od Aljmaša i Erduta do Virovitice, ne bih li tako, proširujući svoja istraživanja dalje prema jugu, mogao nadovezati na Ivšićeve studije o šaptinovačkom narječju[1], o današnjem posavskom govoru[2] i o hrvatskim kajkavskim govorima[3], i tako nadopuniti ono, što se dosad znalo o štokavskim govorima naše Interamniae. A tada sam od toga odustao. Evo zašto. Razradujući sakupljenu građu najprije na terenu, a onda u Zagrebu, i provjeravajući je po nekoliko puta u narodnom govoru, sve sam dublje ulazio u neka pitanja, dok konačno nisam došao do zaključka, da svoj rad ni po vanjskom obliku ni po unutrašnjem sastavu ne bih mogao posvema prilagoditi dosadašnjem načinu pisanja, te da prema tome slika, koja bi odatle rezultirala — i trebala da rezultira — u okviru ostalih radnja s ovoga područja ne bi bila potpuna i ne bi mogla dati ono, što bi trebala da dade. Notorno je naime — a to vrijedi i za ostala područja —, da kod nas gotovo svaka dijalektološka radnja predstavlja posebno poglavlje, i da su osobito one starije (Milas, Strohal, Šurmin i dr.) pisane tako, da na neka važnija (na pr. akcenatska) pitanja kadšto ili uopće ne daju odgovora, ili ga daju tako općenito i nepouzdano, koji puta i netočno, da od toga za širi, sintetički rad nema gotovo nikakve koristi. Osim toga, karakteristično je za takve radove, da se zbog jednostranog shvaćanja sinhronije osvrću uglavnom samo na vanjski mehanizam određenih pojava, kao što su na pr. prelaženje *ě* u *e* ili *i*, metatonijske i metataktičke promjene nekih akcenata i sl., pa uopće ne ulaze u njihovu pragmatiku i u njihovu povezanost s ostalim odrazima života u nekom kraju. Ta je metoda s vremenom kod nas toliko preotela maha, da se danas bitne razlike između starijih i novijih dijalektoloških djela često svode na nejednako

[1] S. Ivšić, Šaptinovačko narječje, Rad knj. 168. (Zagreb 1907.), str. 113—162. Cit.: ŠN, pag. sep.

[2] Dr. S. Ivšić, Današnji posavski govor, Rad knj. 196. (Zagreb 1913.), str. 122—254., knj. 197. (Zagreb 1913.), str. 9—138. Cit.: DPG, pag. sep.

[3] Dr. S. Ivšić, Jezik Hrvata kajkavaca (O stogodišnjici našega novoga pravopisa i književnog jezika), Ljetopis JAk. sv. 48. (Zagreb 1936.), 47—88. (s kartom hrv. kajkavskih akcenatskih tipova). Cit.: JHK.

obilje prikazane grade i na bolje i točnije bilježenje nekih fonetskih (glasovnih i akcenatskih) pojava. Izuzetaka je od toga pravila razmjerno malo, a jedan od najistaknutijih jest Ivšićeva studija o jeziku Hrvata kajkavaca, gdje je prikaz jednog cijelog govora stavljen na akcenatsko-intonacijsku osnovu. Time je učinjen velik korak naprijed, jer na području kao što je naše, upravo u akcentima treba tražiti osnovne kriterije jezične podjele, samo što, naravno, i tu, kao i u ostalim dijelovima gramatike, uvijek valja dobro razlikovati ono, što je stalno ili ustaljeno, od onoga, što je samo funkcionalno uvjetovano. U tome se dosad razmjerno mnogo griješilo. Kriva je prije svega bila metoda rada, koja se primjenjivala u takvim istraživanjima. Opisnom metodom se pojedini elementi fiksiraju samo onako, kako ih uho čuje, pa tek ako se u nizu slučajeva utvrdi, da stanoviti elemenat dolazi sad u ovom a sad opet u onom obliku, dopušta se tvrdnja, da je »ovako, a može biti i onako«, ali se ne istražuje, zašto je do toga došlo i zašto baš u ovom, a ne u kojem drugom obliku. Da to bolje objasnim, poslužit ću se s nekoliko primjera.

Ljeti 1947. bio sam u Torjancima, ovećem selu nedaleko Petarde (Baranjskog Petrovog Sela), i tamo sam u istih informatora zabilježio i *pröčitū* i *pročitâju* (3. pl. prez.), i *zimẽ* i *zimê* (gen. sg.), i *sîjeno*, *bîjelo* uz inače obično *dica*, *pîvat*. Odakle te razlike? Da ne duljim, i da po dva puta ne objašnjavam istu ili sličnu stvar, uputit ću za prvo na str. 44., a za drugo na str. 21. i d. ove radnje, gdje se radi o sličnim slučajevima (samo na drugoj obali Drave), a ovdje ću se malo dulje zadržati na trećem primjeru, za koji tamo (sc. na drugoj obali Drave) nisam našao ovako izrazite potvrde.

Kako treba tumačiti ove oblike? Govore li Torjančani zato, što se u njih čuje i *sîjeno* i *bîjelo* i *dica* i *pîvat*, posebnim ekavsko-jekavskim govorom, otprilike onakvim, kakav je Rešetar čuo u Žepču i Jablanici ili kakav je, kasnije, našao kod Radnića i Posilovića? Ne će biti, jer se ondje uz *sîjeno* i *bîjelo* redovito govori i *mlikô*, *dîtê* i sl., a to opet znači, da tamo *ẽ* i u drugim slogovima prelazi u *i*. Je li, onda, možda razlog u akcentu? Kod *sîjeno* i *bîjelo* pretpostavljamo cirkumfleks (ikav. *sîno*, *bîlo*), a duljina u *mlikô*, *dîtê* u novoštokavskim govorima daje akut (ikav. *mliko*, *díte*), pa bi se moglo pomisliti, da je možda u tome razlog, zašto se *ẽ* u jednom slučaju reflektira kao *ije*, a u drugom kao *i*. Međutim, ni to nije razlog, jer uz *sîjeno* i *bîjelo* dolazi i *tîsto*, i *snîg*, i *brîg*, a tamo je također cirkumfleks, pa opet mjesto *ije* (od *ẽ*) stoji *i*. Prema tome ovo sporadično *ije* uz ostale ikavske oblike ne će biti nikakva organska pojava, nego ili kakav ostatak iz kojeg ranijeg stadija, ili rezultat utjecanja kojeg drugog govora, koji se našao ondje u susjedstvu. Svakako, i u jednom i u drugom slučaju valja pretpostaviti poseban razlog, zašto se baš u ovim tako običnim riječima u Torjancima govori *ije* mjesto običnijega, i pravilnijega, *i*. On se može formulirati ovako: na jednom ranijem stadiju, koji je — kao što pokazuje *zbẽg*, *bežât* i sl.[4] — bio ekavski, nisu se u Torjancima nikako

[4] »Zbẽg« — mjesto u šumi, gdje su se Torjančani, navodno, skrivali još pred Turcima.

mogli razviti ovakvi oblici, pa treba uzeti, da su nastali pod utjecajem susjednog jekavskog govora, i to tamo, gdje je to iz distinktivnih razloga bilo potrebno, gdje je ikavizam u kosim oblicima mogao pobuditi kakav nesporazumak ili smetnju. Drugim riječima, do jekavizma je u ovakvim slučajevima dolazilo i iz distinktivnih, profilaktičkih razloga: on je bio prirodna zaštita pred nesporazumcima, do kakvih je kod ikavaca kadšto znalo doći. O tome je i naš Katančić, koji je bio rodom iz Valpova, a starinom iz Kašada, sela nedaleko Torjanaca, u svom Pravoslovniku (II, ad *sèno)* zabilježio slijedeću anegdotu: »adolescens, in vicum cum patre profectus, querenti e matre familias, *imate-li sina,* habetis fenum? respondit: *imam, fala Bogu, jednóga,* habeo, Deo laus, unum, intelligens filium, qui *sîn* dicitur omnibus«.

Naveo sam to samo kao primjer, kako kod fiksiranja nekih pojava valja biti oprezan, i kako se opisnim načinom lako dolazi do netočnih oblika i zaključaka, ako se ovi ne provjere i pod drugim okolnostima, različnima od onih, u kojima smo ih najprije upoznali. Ovo vrijedi osobito za akcenat, gdje uz metataksu i metatoniju i promjene u vezi s enklizom u nekim govorima dolazi do posebnih alternacija cirkumfleksa i akuta i do tzv. kanovačkog naglašavanja, o kojem će nešto više biti govora u prvom dijelu ove rasprave.

Drugi je krupan nedostatak, koji se osjeća u dijalektološkim radovima, nedovoljno osvrtanje na migraciono tlo, na kojem se neki govor razvio. Istina, to je neposredna posljedica preusko shvaćene sinhronije, ali time još nije rečeno, da na tome treba ostati. Svaki je govor u svojem sadašnjem obliku rezultanta realnih komponenata, koje su mu prethodile. Jezik se ne može zamisliti bez onih, koji govore, jednako kao što se ni govor (dijalekat) ne može zamisliti bez tla, na kojem je nikao. To je tlo u prošlosti moglo proći različite faze sad jačih a sad opet slabijih stranih utjecaja, koji se ni do danas nisu izgubili. Ljudi su se i prije, kao što se to i danas događa, gonjeni ratom ili drugom nevoljom selili iz jednoga mjesta u drugo, iz jedne pokrajine u drugu, pa ako je do toga dolazilo u većim grupama, oni su jače ili slabije utjecali na govor starinaca, koji bi se zatekli kod njihova dolaska, ili koji bi se kasnije vraćali u svoja stara sjedišta. Takvo utjecanje obično nije bilo individualno, tj. nije se ograničavalo na pojedino selo, već je dolazilo do izražaja u govornoj konstelaciji cijeloga kraja, pa ako je u njem većina bila starinačka, ostajao je i njezin govor, a ostajao je i onda, ako su došljaci bili u većini, ali ako ta većina nije bila govorno homogena. Kao što se odatle vidi, varijante su mogle biti vrlo različite, osobito ako se uzme u obzir i vrijeme, koje je prolazilo između jednog i drugog migracionog vala, tako da su se i na taj način mogle stvarati posebne faze u govoru. Jedni su dolazili na prvobitno, a drugi na asimilirano tlo, osim toga nisu svi dolazili iz istih strana, niti su te strane ostajale iste, i tako je dolazilo do vrlo složenih kombinacija, koje su u konačnici dale šaroliki mozaik današnjih naših dijalekata. Zato, da bismo pravo upoznali i shvatili neki govor, potrebno je — koliko je to moguće — znati: — a) kada je na njegovu području došlo do većih seoba, — b) kakav je tada bio govor starinaca, — c) odakle su dolazili došljaci, —

d) kakav je bio njihov govor, — e) koliko ih je došlo, — f) kakvi su im bili odnosi prema starincima (eksogamija, endogamija, veze sa starom domajom), — g) je li bilo i kasnije većih seoba, — h) odakle su dolazile, — i) kakva je u međuvremenu bila govorna osnova, koju su došljaci mogli naći kod svoga dolaska. Moderna se dijalektologija prema tome — želi li biti egzaktna i pouzdana — mora obilno služiti i vanjezičnim podacima. Od jezičnih, koji su važni, a često su se dosad zanemarivali, spomenut ću samo mikrotoponomastiku, koja u svojim (akcentiranim) nazivima zemljišnih dijelova često čuva veliku starinu.

Sve to nameće zahtjev, da se rad na tom području više ne ostavlja na pojedincima, već da se organizira i stavi na širu osnovu, koja će nam zajamčiti, da ćemo u dogledno vrijeme imati i lingvistički atlas, i iscrpan pregled svih naših dijalekata. Naša je prošlost bila suviše burna, naše područje suviše rascjepkano, a da bi to mogao pojedinac sam učiniti. To se vidi i prema dosadašnjim rezultatima, koji većinom predstavljaju pojedinačna, samostalna poglavlja, koja se ne dadu povezati u jedinstvenu cjelinu, iz koje bi rezultirao svestrani pregled cijelog područja. Ovo su osjećali i njihovi autori, pa su svoj rad često smatrali samo *uvodom* u veća djela, do kojih onda nije dolazilo. Tako Ivšić — da se ne udaljujem od područja, koje je predmet ovoj radnji — u predgovoru svojem Šaptinovačkom narječju, u kojem je dao opis govora dvaju sela našičkog kotara, Šaptinovca i Bokšića, kaže da mu je to »priprava za šire izučavanje podravskih narječja«.[5] Jednako i Klaić u svojem Bizovačkom narječju, u kojem opisuje govor sela Bizovca u valpovačkom kotaru, kaže da mu je to tek »temeljni rad«, na koji bi se kasnije imalo »nastaviti izučavanje ostalih slavonskih govora«. On štoviše daje i naslov jednoj takvoj svojoj budućoj radnji, koje onda nikada nije napisao.[6] I na tome je ostalo. A prikaza o slavonskim govorima i o podravskoj štokavštini nema ni danas, premda je otada prošlo nekoliko desetaka godina. Zašto ni jedan ni drugi nisu mogli nastaviti svoja istraživanja i dati veća djela s ovoga područja? Ja mislim zato, što su bili prepušteni sami sebi i bez sredstava i mogućnosti potrebnih za ovakav rad, a onda — ima tomu još jedan razlog: iskustvo naš uči, da ovakvi »pripremni« radovi baš zato, što se ovako krste i najavljuju, ostaju obično torzo, početak kojemu nedostaje nastavak i završetak. Psihološki to nije teško shvatiti, a shvatiti znači i razumjeti i — oprostiti. Autor je u našem slučaju uvjeren, da je svojim djelom pogodio pravi put i da ono može poslužiti kao polazna točka za veći prikaz cijeloga područja, koje mu lebdi pred očima. S vremenom, kad već nije imao ni sredstava ni mogućnosti da nastavi svoj rad, u njegovoj podsvijesti ono to i sámo postaje; ono mu se sve više čini ne samo polaznom točkom, nego i *jezgrom* jednog takvog prikaza, dakle nečim, što ono zapravo nije. No i to je obično dosta, da na nj — u onim prilikama — umirujući djeluje, i on se poslije izvjesnog vremena u sebi sasvim smiruje i — mirno se

[5] ŠN, str. 1.

[6] Prof. A. B. Klaić, Bizovačko narječje. Dijalektološka studija (rkp., neobjavljeno, str. 1.: »Govor slavonskopodravskih ekavaca«).

obraća drugim problemima svoga naučnog područja. Nesporazumak je, kako se odatle vidi, u tome, što je autor podsvijesno, za sebe, postao uvjeren, da je dao nešto što može biti jezgra ili okosnica cijeloga *prikaza,* a dao je zapravo samo goli kamen, koji će možda istom netko drugi, kada ga premjeri i isteše, staviti na pravo mjesto.

Ne bih želio time reći, i ne bih želio da se to shvati, kao da sam ja protiv takvih monografija uopće. No one imaju i imat će i kasnije svoju vrijednost, samo što će kao posebne, specijalne studije — jednako kao što je to i u drugim znanostima — dolaziti na drugom mjestu, poslije iscrpnih preglednih radova, koji će sadržavati *sva važnija* (osobito akcenatska) obilježja naših dijalekata. Takve će monografije zato — uz dublje tretiranje posebnih problema — biti kraće i preglednije od dosadašnjih, te će sadržavati samo ono, što iz ovih ili onih razloga nije ušlo u zajednički opći prikaz. Drugim riječima, mislim da bi danas sve raspoložive dijalektološke snage uz potreban broj mladih ljudi, koje treba privući na takav rad, valjalo najprije uputiti na izradbu lingvističkog atlasa i iscrpnog općeg prikaza cijelog našeg jezičnog područja. Istom kada se izvrši ovaj posao, trebalo bi pomišljati na sistematsko izdavanje specijalnih monografija. A da je ovakav iscrpan prikaz i te koliko potreban, i da ga je trebalo odavna sastaviti, u to valjda nitko ne će sumnjati.

Uzmimo samo užu Podravinu, krâj, koji je u našoj lingvistici gotovo nepoznat. Što bi za nas i za svu našu dijalektologiju značio prikaz podravskih govora iz prvih godina ovoga stoljeća, dok još svjetski rat nije udario o temelje, na kojima je stanovništvo Slavonije spokojno drijemalo puna dva stoljeća! Od Požarevačkog mira (1718.) pa do sloma Austro-Ugarske (1918.) nije od Osijeka do Donjeg Miholjca bilo gotovo nikakvih znatnijih promjena, koje bi upućivale na veće migracije i jezične utjecaje sa strane. Pogled na Khevenhüllerovu mapu pokazuje, koliko su promjene u ta dva stoljeća bile neznatne:[7] *Novaki* su prestali biti *pagus* pa postali pustara, koja je tek prije dva i po decenija naseljena dobrovoljcima iz prvoga svjetskog rata i, kasnije, kolonistima iz okoline Imotskoga; *Josipovca* još nema,* ali to je bilo njemačko naselje, koje ionako nije moglo djelovati na hrvatski govor onoga kraja, a *Belišće,* izrazito tvorničko naselje, nastalo je tek u drugoj polovini prošloga stoljeća, pa ni njegov utjecaj nije mogao biti jak, to više što je radništvo bilo iz različnih hrvatskih i dr. strana (stranci iz Bosne, Like i dr., ili tuđinci, Mađari i Nijemci). Jednako su novijeg podrijetla Podravski Adolfovac (sada *Višnjevac*) i *Kitišanci:* i to su bile pustare, gdje poslije prvog svjetskog rata naselište dobrovoljce, koje su opet kasnije zamijenili kolonisti iz bliže okoline i iz drugih hrvatskih krajeva. U neposrednoj blizini današnjih Kitišanaca nalazio se još u Kallanekovo doba *pagus* Zagajci »penes Karaschiza... et ad unam explosionem sclopi a Dravo septentrionem versus«, gdje su se bili nastanili

[7] Iz god. 1720. (i 1745.), prilog knjizi XI. Djela Jugosl. akademije (Zagreb 1891.).

* Podigao ga je bar. Josip Prandau (odatle »Josephsdorf«, tako na fundacionoj mapi iz god. 1723., u arhivu vlastelinstva valpovačkoga).

pravoslavni doseljenici iz Bosne.[8] Danas su Zagajci neznatna pustara sa svega par gospodarskih zgrada. Napokon, promjenljiva je bila i sudbina današnjih *Samatovaca:* Petretićev vikar fra Petar Nikolić stavlja ih iznad Petrijevaca *(pagus Sombotovacz),* u Geroldovu je popisu *praedium*[9], a na Khevenhüllerovoj ga mapi uopće nema te dalje postoji kao pustara, da se istom poslije prvog svjetskog rata razraste jednako kao i Adolfovac (Višnjevac) i Kitišanci. Danas su tamo u većini kolonisti iz susjednih sela, osobito iz Petrijevaca, no jezični se utjecaj ranijih došljaka ni poslije njihova odlaska nije sasvim izgubio.[10]

Tako vidimo, da kroz tih dvjesta godina (od 1718. do 1918.) u Donjoj Podravini nije bilo promjena, koje su jezički mogle jače djelovati na onaj kraj. One pak promjene, koje su se u tursko vrijeme ili neposredno poslije Turaka dogodile, više su ojačale nego oslabile starinačko stanovništvo u naseljima, koja su onu buru preživjela. A mnoga su tada opustjela ili nestala. Kallanek i Gerold navode za valpovački kotar i za gospoštiju Karaševo samo na području između Osijeka i Donjeg Miholjca deset sela, kojih je ili sasvim nestalo (Buzinci, Goričani, Janušinci, Moroslavci, Staklenci, Strugačevo, Veselovci), ili su se tek djelomice održala (Novaki-Tivanovci, Zagajci),[11] pa ih — osim Novaka — više nema na Khevenhüllerovoj mapi. Osim toga, ovi komorski činovnici spominju u tom kraju i dvadesetak sasvim pustih sela *(pagi deserti)* i isto toliko opustjelih predija *(praedia deserta),* sa kojih se stanovništvo razbježalo ili se sklonilo u susjedna mjesta. Koliko je tu bilo ovakvog izbjeglog starinačkog stanovništva, teško je danas ustanoviti, jer za to nedostaju neposredni podaci, pa se u nuždi služimo prezimenima, koja su se pojedincima davala prema mjestu, odakle su se oni ili njihovi preci bili doselili. Tako je i danas u Satnici mnogo Doljanaca (praedium Dolianzy), u Bizovcu Domanovaca (desertus pagus Domanofzy), u Valpovu Brezovaca (deserti pagi Brezovaz), Tivanovaca (pagus Tyvanovczy) i dr., a već u Kallanekovu popisu nalazimo brojna prezimena izvedena prema nazivima mjesta, kojih tada više nije

[8] V.: Tade Smičiklas, Dvijestogodišnjica oslobođenja Slavonije (Djela Jugosl. akad., knj. XI 1, 2, Zagreb 1891.), II. str. 99. Cit.: 200 G.

[9] Ibid., II. str. 12, 127 i d.

[10] Neka mi Samatovka reče, da sada govori o r à s i, jer da je tako naučila »od onî, šta sû otišli«, a dok je još bila djevojkom, govorila je o r ê j i. U Samatovce se udala, a rodila se u Petrijevcima.

[11] 200 G., II. str. 97, 99, 100, 103 (bis), 108, 125, 126; 99, 126. Valpovački popis od 10. svibnja 1698. (v. Vjesnik kr. hrv.-slav.-dalm. zem. arkiva god. II., str. 248, 249.) ne podudara se s popisima iz god. 1702., pa ih je vrijedno isporediti. Vp. rkp. imade na pr. zapisano pagus Jalusinczy, dok u Sumarnom popisu Slavonije iz god. 1698. (200 G. II. str. 68) čitamo Janusinczy, a u Kallaneka Janoschinzy (ibid. str. 99.), odakle slijedi, da je ime tomu mjestu bilo Janušinci, a ne Janošinci. — Jednako Kallanek piše Staklinez (ibid., str. 100.), dok u Vp. rkp. stoji Sztaklenczi, u Sumarnom popisu iz god. 1698. (l. cit.) Staklenczy, odakle slijedi, da se to naselje zvalo Staklenci (tako se i danas zovu neke oranice u ataru sela Podgajci, a u samim Podgajcima već 1733. nalazimo i prezime Staklenac, pisano Staklenacz). — Jednako Vp. rkp. spominje i Kenjerovo s predijem Petrovoselo (i u Sumarnom popisu iz god. 1698.: Kenyevo cum praedio Petroszelo), kojim se lijepo tumače nazivi nekih oranica u ataru sela Gat (: Kinjerôvac, Petroselo). U Kallaneka se ta naselja više ne spominju.

bilo, ispor. samo za Valpovo: Jesenkovac (desertus pagus Jesenkovczy), Čakanac (još 1698.: pagus Czakanczy), Skelac (desertus pagus Nova Skella), Metlinac (desertus pagus Metlinczy), Marijanac (desertum Marianczy[12])Bratešovac (desertus pagus Bratoschovczy[13]) itd. Jednako i u Geroldovu popisu među stanovnicima Karaševa dolaze imena Pavlinac (desertus pagus Paulinzy), Ivančan (praedium Ivanzy), Tomaševac (praedium Thomaschefzy), Križevčan (desertus pagus Krischefzy), Bolokovac i Bolokovčan (desertus pagus Bollogovzy), Kupčinovac (praedium Kubschinofzy), Lepodrevac (praedium Lepodrefzy), Subotičan (praedium Sobottiza), Goričanac (pagus Goritschany), Buzinac (pagus Businzy), Marijanac (desertum Marianczy) i sl.[14] Slično i 1702. među prezimenima nalazimo nazive nekih drugih opustjelih mjesta, tako Kučinac i Kučinčan (desertus pagus Kutschinzy; Ladimirevci), Vučkovčan (desertus pagus Wutschkofzy; Brođanci), Pavličan (desertus pagus Paulinzy; ib.), Biljanac (praedium Billianczy; Habjanovci), Domanovčan (desertus pagus Domanofzy; Martinci) Cret (praedium Czreth; Novaki), Farkašovac (praedium Farkaschovczy; Moroslavci, koje je naselje doskora i sámo opustjelo) itd.[15] Pučanstvo toga kraja nije dakle za turskih ratova izginulo, a kao primjer manjih (lokalnih) migracija, do kakvih je tada znalo dolaziti, neka posluži premještanje Goričana i Satnice. Satnica je 1702. (Gerold) »praedium desertum . . . ubi sub dominio turcico 4 sessiones religionis catholicae erant«, dok su Goričani bili oveći *pagus* izmedu Satnice i predija Doljanci, te su ponovno naseljeni negdje oko god. 1701. Od 17 prezimena, koliko ih je zabilježio Gerold, devet je izvedeno od naziva mjesta ili opustjelih lokaliteta u bližoj okolini (Goričanac 2, Goričanin 1, Doljanac 1, Satničan 3, Vučkovčan 1, Križevčan 1),[16] što dokazuje, da je stanovništvo u većini pripadalo starincima, tj. takvima, koji su u onom kraju bili starosjedioci. Na Khevenhüllerovoj mapi međutim više nema Goričana, a mjesto njih je zabilježena samo današnja Satnica. Goričani, Doljanci i Križevci do danas su se održali samo kao nazivi nekih oranica u satničkom ataru. Ali zato je i danas među stanovništvom Satnice preko trideset kuća s prezimenima Doljanac, Križevac, Vučkovac i Petnjarić, a dva se Petnjarića spominju još kao stanovnici nekadanjih Goričana (Ivaniš i Stanko[17]). Jasno je, dakle, kako je do gornje promjene došlo: staro se stanovništvo Goričana premjestilo na jug pa naselilo područje nekadanjeg predija Satnice. Ovakva su preseljavanja u Podravini bila dosta česta pojava, pa nema gotovo sela, koje među svojim

[12] Nije identično s Marijancima, koji i danas postoje (v. 2006G. II. str. 115.).

[13] Vp. rkp. ima Bratusevczy (op. cit. str. 299.), Kallanek samo Bratuschovecz. U ataru sela Radikovci i danas postoji nomen loci Bratoševci.

[14] Isp. s naseljima u Kallaneka i Gerolda također prezimena Obriczanecz, Mirczinecz, Medzinez, pa Braczovecz, Veliskovecz, Vinogradez, Metlinaz, Golinecz, Koskanin i sl.

[15] U kolokaciji naselja Moroslavci izrijekom se navodi, da mu je jedna od granica »desertum Fargascho occidentem versus« (2006G. II. str. 103.).

[16] Smičiklas, 2006G. II. str. 125.

[17] Ibid.

bližim ili daljim lokalitetima ne bi imalo kakvo *Selišće* ili *Staro Selo,*[18] ili i jedno i drugo. U gornjem je slučaju došlo i do promjene imena, a to zato, što je novo naselje nastalo na području ranijeg predija, koji je svoje stanovništvo jednim dijelom bio dao Goričanima (v. ondje ime »Satnizan« u 3 kuće). Dodamo li gore spomenutim prezimenima vrlo raširenu porodicu Koških, koji se također ubrajaju u starince, a ima ih danas u Satnici preko četrdeset kuća, pa Andrišiće i Lešnjakoviće, kojih je zajedno toliko koliko i Koških, dobit ćemo približnu sliku o sastavu jednog od ovakvih starinačkih naselja, koja su pretrajala turske zulume pa se održala do naših dana. Koliko je pak među njima bilo pravih starosjedilaca, a koliko starih došljaka, i odakle su ovi došli u Podravinu, o tome će još kasnije biti govora; ovdje ćemo se prethodno zadovoljiti općom konstatacijom, da kroz 18. i 19. stoljeće u Donjoj Podravini nije bilo znatnijih promjena, koje su mogle utjecati na tamošnji govor.

Tako je bilo do prvoga svjetskoga rata. Tek on je svojim posljedicama, agrarnom reformom i političkim promjenama dublje zahvatio u mirni život slavonske Podravine pa stvorio nekoliko novih naselja, koja međutim nisu mogla jače utjecati na svoju okolinu, jer im stanovništvo nije bilo u govoru homogeno, a osim toga nije ondje bilo dugoga vijeka.

Kakve će biti posljedice drugog svjetskog rata, teško je predvidjeti. Da će one biti duboke i snažne, u to ne treba sumnjati, jer nijedan rat nije tako duboko zahvatio u život cijeloga naroda i u zadnje naše selo, kao ovaj. Osobito u akcenatskom i leksičkom pogledu mogu se očekivati znatne promjene, slično kao što je to bilo i u Sovjetskom Savezu poslije Oktobarske revolucije. Zato je, s obzirom na velike migracije, do kojih je došlo u naše vrijeme, i s obzirom na nov život našega naroda prijeko potrebno što prije pristupiti organiziranom dijalektološkom radu i skupiti sve, što se još skupiti dade.

Ovo, što ovdje dajem, samo je osvrt na neka dijalektološka pitanja, tek toliko, da se vidi, kako su ona u sebi složena, i kako se u njima — posredno — odražava tlo, na kojem su nikla. Uzeo sam zato samo nekoliko pitanja iz akcentologije i leksikona, i pitanje o podrijetlu podravske štokavštine, o kojoj se dosad različito mislilo. Područje, s kojega sam crpao građu, jedno je od najzanimljivijih u Slavoniji. To je istočni dio Donje Podravine, uglavnom šira Valpovština, gdje sam — osim Čepinskih Martinaca — prošao sva mjesta valpovačkog kotara: Belišće (Belíšće, *Bć*), Bistrince (Bístrīnci, *Bs*), Bizovac (Bízovac, *Bz*), Bocanjevce (Bocānjēvci, *Bc*), Brođance (Brođānci, *Bđ*), Gat (Gât, *Gt*), Habjanovce (Abljānovci, *Hb*), Ivanovce (Ivānovci, *Iv*), Josipovac (Jozípovac, *Js*), Kitišance (Kitišānci, *Kt*), Ladimirevce (Ladímerēvci, *Ld*), Marjančace (Marjančāci, *Mč*), Nard (Nârt, Nārat, *Nd*), Novake (Novāki, *Nk*), Petrijevce (Petrēvci, *Pt*), Samatovce (Sâmatōvci, *Sm*), Satnicu (Satnica, *St*), Šag (Šâg, *Šg*), Tiborjance (Tíborjānci, *Tb*), Valpovo (Vâlpovo, *Vp*), Veliškovce (Veliškovci, *Vc*), Vinograce

[18] Isp. Selišće: Vc, Čm, Nd, Bs, Iv, Mč, Vn, Cr, Pt, Kn, Bč, Rd; Staro selo: Tb, St, Bz, Pd, Rt, Mc. — Šag, Brođanci i Zelčin imadu i jedno i drugo, Habjanovci pak uz Sèlišće i Stare Abljānovce, a Valpovo svoje Staro Valpovo.

(Vinôgraci, *Vn*), Zelčin (Žȅlčīn, *Zč*) i deset sela susjednog miholjačkog kotara: Bočkince (Bŏčkinci, *Bč*), Crnkovce (Čŕnkovci, *Cr*), Čamagajevce (Čamagêvci, *Čm*), Kunišince (Kunîšinci, *Kn*), Marijance (Mȁrjānci, *Mc*), Podravske Podgajce (Pŏdgajci, *Pd*), Poreč (Pŏreč, *Pč*), Radikovce (Rȁdikōvci, *Rd*), Rakitovicu (Rakîtovica, *Rt*) i Sveti Đurađ (Vâroš, *SĐ*).[19] Dodamo li ovima Retfalu (Rītfȁla, *Rf*)[20] i Višnjevac (Podr. Adōlfŏvac, *Ad*), obuhvatili smo sva mjesta između Osijeka, Drave i Donjeg Miholjca s jedne i crte Osijek—Habjanovci—Poreč—Donji Miholjac s druge strane.

Na neka od ovih naselja (*Bć, Js, Kt, Nk, Sm, Ad* i *Rf*) nisam se u ovoj radnji posebno obazirao, jer su za podravski govor irelevantna, a opet sama ne predstavljaju nikakav poseban govor, koji bi se znatno udaljavao od govora okoline, koja je na njih utjecala. Isto tako nisam se obazirao na podatke, koje sam dobio od nekih ljudi iz drugih sela (tako na pr. iz Harkanovaca, Lacića, Golinaca i dr.), jer ih nisam dospio na mjestu i kod drugih informatora provjeriti. Ovo vrijedi osobito za akcenat, koji je najbolje bilježiti ondje, gdje se zaista govori, osobito ako se radi o finim nijansama, o kojima želim govoriti u prvom dijelu ove rasprave.

I.

Akcenat

Ja sam prije više godina u svom osvrtu na krizu suvremene akcentologije iznio neke osobine t. zv. valpovačke akcentuacije.[21] A. B. Klaić je prihvatio taj naziv, pa i moje bilježenje, osim onoga na suf. -ov, predlažući iz fiziologijskih razloga neke složene znakove za označavanje naglaska u riječima tipa *kralj, ruka, tamburaš*.[22] Bez obzira na izgovor, na koji se Klaić samo vrlo općenito obazire, ja njegovo bilježenje ne bih mogao prihvatiti, i to već i iz formalnih razloga, jer je 1) jednostrano — on ga bilježi samo na dugim slogovima — i 2) grafijski nedosljedno, jer svoje

[19] Ovako to selo i danas zovu (v. i u Kallaneka: »Conscriptio pagi Varos sancti Georgy« 200G. II. str. 101.). U izvatku popisa iz god. 1698., koji se čuva u arhivu vlastelinstva valpovačkoga (Extractus ex conscriptione Hapsziana Ao. 1698. peracta Dominium Valpo concernens: fase. VII, N° 672), opisuje se »Oppidum Sti Georgy« ovako: »Locus iste aliquando oppidum erat, quem et de facto Sclavonico idiomato Varas vocant, id est Civitas, distat Essekino occidentem versus miliari ½ Croatico« (fol. 21.).

[20] Retfala, danas predgrađe Osijeka, bila je prvotno naselje mađarskih kalvina (v. 200G. II. str. 88.), koje se kasnije povećalo osobito njemačkim kolonistima, tako da se i danas dijeli u mađarsku i njemačku Retfalu. Kako ne prikazujem osječkoga govora, nisam se u ovoj radnji osvrtao ni na Rf [a za Ad vrijedi isto što i za Sm i druge slične kolonije].

[21] Kriza savremene akcentologije. Glasnik JPrD knj. 16. (Beograd 1936.), str. 437—443.

[22] A. Klaić. O podravskom akcentu i kvantitetu, JFil. knj. 15 (Beograd 1936.), str. 181—184.

oznake ne primjenjuje tako, da bi se odatle moglo izvesti stalno pravilo, po kojem bi se ovakvi složeni znakovi i u drugim srodnim slučajevima imali pisati. On na pr. piše *rûka* s oznakom kvantitete ispod cirkumfleksa, jer osnovno *u* u enklizi ostaje dugo, a naglasak se vraća na ultimu *(rûka: rūkȁ me boli)*, i istodobno piše *krȃlj* s cirkumfleksom ispod akuta, jer se u enklizi svinuti naglasak zamjenjuje uzvinutim *(krȃlj: krālj-je je dȍšō)*.[23] U prvom bi dakle slučaju za enklizu imao biti karakterističan donji, a u drugom gornji znak, i obrnuto, u prvom se slučaju akcenat za riječ u samostalnom položaju nalazi iznad oznake, koja vrijedi za enklizu, a u drugom je ispod nje. Klaić bi svakako dosljednije postupio, da je na pr. riječ *kralj* pisao krālj (a ne krȃlj), jer bi onda i tu, kao i kod rûka, gornji znak obilježavao naglasak u nevezanu (samostalnu) položaju, dok bi se donji odnosio na naglasak ili na duljinu u vezanu položaju (u enklizi): *krālj ... rûka ...: krālj je ... rūkȁ me* ... i sl. Drugo je pitanje, je li uopće bilo potrebno da se u primjerima tipa *rûka* bilježi znak za kvantitetu, kada je ona i onako duga — bila pod akcentom ili ispred njega — te se vraćanjem akcenta na ultimu nije mogla izgubiti, pa stoga nije bilo ni potrebe da se posebno bilježi, osim ako je Klaić na taj način posredno hotio istaknuti baš sámo prelaženje, odn. vraćanje naglaska (na pr. u enklizi) na ultimu. Međutim, i u tom je slučaju trebao biti dosljedniji, pa pored *rûka* pisati i *žẽna*, jer i tu u enklizi akcenat prelazi na ultimu, a korjeniti je slog kratak *(žẽna: žẽnā će te ...)*. Napokon, ako je Klaić svojim dvostrukim znakom želio obilježiti poseban izgovor podravskog cirkumfleksa, odn. podravske kvantitete, jednostavnije bi bilo, da je za naglasak uzeo kakav poseban znak, a kvantitete uopće nije trebalo bilježiti, kad je već ne bilježi ni u kratkim slogovima, koji se također po duljini i trajanju mogu među sobom razlikovati, pa se i doista u nekim podravskim govorima među sobom razlikuju. Znademo, da ni normalno (novoštokavsko) ˚ nije uvijek i svagdje potpuno istoznačno, pa ipak ga Ivšić ovako, bez grafijske promjene, bilježi i u kajkavskim govorima, ma da mu »kajkavski govor izlazi nešto mlitaviji od štokavskoga«, te ističe, da se u njemu i akcentovani vokali »ako su iskonski i kratki, često manje ili više produlje«.[24]

U Klaićevo ˆ, koje je također složeno od dva znaka, ma da ni jedan od njih s enklizom nema ništa zajedničko, ne želim ovdje ulaziti. Spominjem to samo po kritičarskoj dužnosti kao još jednu od nedosljednosti, zbog kojih ne mogu prihvatiti njegovo bilježenje.

[23] Upotrebljavam ovdje naziv »svinuti naglasak« za cirkumfleks (ˆ), a »uzvinuti naglasak« za slavonski akut (ˇ).

[24] JHK str. 66.

Ovim se akcentom, pored onoga, što je uzgred spomenuto u mojem članku, i pored Pavičićevih, Klaićevih i Gopićevih napomena, nije — koliko ja znam — nitko bavio.[25] Ivšić za šaptinovački govor bilježi samo ´, a za ˜ u posavskom govoru kaže, da se ono »može uzeti za glavno obilježje toga govora, kad ga poredimo s drugim štokavskim govorima«.[26] Pavičić je međutim povezao oba akuta izvodeći, da je ˜ još prije turskih provala unesen u slavonsku Podravinu s juga, i to pod utjecajem štokavsko-ikavskih naselja, koja su se iz Bosne i sa Save širila daleko na sjever. Prema njegovu izvođenju podravski bi akut imao biti jednak posavskom ˜.[27] Pavičić doduše ništa ne govori o fiziologiji toga naglaska, ali kako se novoštokavski, čakavski i kajkavski akut i fiziologijski razlikuju od posavskoga ˜, možemo uzeti, da mu ni misao o fiziologijskoj identičnosti s posavskim ˜ nije bila strana. Kako fiziologija podravskoga akuta do danas nije nigdje stručno prikazana, pogledajmo najprije, kakav je izgovor posavskoga ˜. Fiziologiju toga akcenta prikazao je iscrpno Ivšić u svom Prilogu za slavenski akcenat.[28] Nisam se potanje bavio posavskim govorima, niti sam istraživao njihov akut, pa ću se u svemu držati Ivšićeva prikaza.

On kaže, da je akcenat ˜ uzlazan, a »razlika je između štokavskog akcenta ´ i akcenta ˜, što glas u prvoga *raste jednako*, a u drugoga *skoči*«.[29] Grafijski bi se ta razlika dala prikazati ovako:

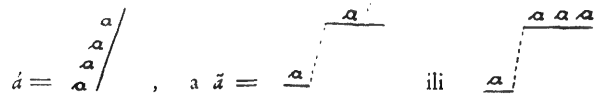

»t. j. u *á* se glas diže »jednomjerno«, a u *ã* nema između nižeg dijela na početku i višega na koncu nikakvih glasova po srijedi«.[30] Slog iza akuta tonski je niži od početnog dijela naglašenog sloga, jednako kao i u novoštok. ´, ispor.

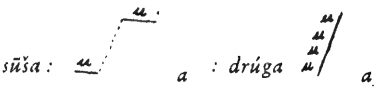

[31]

[25] Pavičić, Rad 222, str. 257. i dr.; Gopić, NVj. XVII. str. 435; Klaić, op. cit.
[26] DPG str. 26.
[27] S. Pavičić, O govoru u Slavoniji do turskih ratova i velikih seoba u 16. i 17. stoljeću, Rad 222 (Zagreb 1920.), str. 194—269. Cit.: GuSl, pag. sep.; ovdje: str. 64.
[28] S. Ivšić, Prilog za slavenski akcenat, Rad 187 (Zagreb 1911.), str. 133—208. Cit.: PRILOG, pag. sep.; ovdje: 14—22.
[29] Ibid., str. 15.
[30] L. cit.
[31] PRILOG, str 17.

Muzički prikazano je posavsko ˜ intervalom

[32]

te pisac, spominjući Belićevo tumačenje novljanskog akuta, kaže da nije mogao opaziti, »da bi se glas u akcenta ˜ spuštao u početku«.[33] Napokon, poređujući posavski akut s kajkavskim i čakavskim akutom, ističe, da se u Posavini »u akcenta ˜ osjeća obično jasno, kako se glas digao, te glas prestaje u većoj visini nego u kajkavskom narječju i u čakavskom gdjegdje, na pr. u hvarskom govoru«, pa tu razliku grafijski prikazuje kao

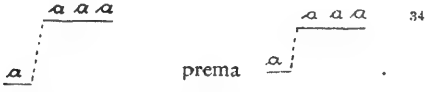

[34]

Polazeći od ovako prikazanog posavskog ˜ ne mogu a da ne istaknem, kako je — s obzirom na građu, što je ovdje želim iznijeti — velika šteta, što Ivšić nije određenije (na pr. intervalima ili sl.) označio razliku između posavskog i kajkavskog akuta. To bi bilo tim važnije, što neki misle, da su današnji podravski štokavci potomci nekadanjih kajkavaca, koji su se dijelom još prije Turaka poštokavili, pa su lako mogli sačuvati koju tu stariju (kajkavsku) akcenatsku osobinu. Ovako međutim samo posredno možemo zaključivati, da će za kajkavske i neke čakavske govore — kada se posavsko ˜ označuje kvintom — jamačno biti karakteristična terca ili kvarta, dok je za poludugi ^ navedena sekunda (tako i Široki).[35] Drugim riječima, podravski bi akut — pretpostavljajući, da mu je kadenca jednaka posavskom i kajkavskom ˜ — tonski bio jednak posavskom ˜, ako sadrži kvintu, a ako mu je interval niži od kvinte (ev. terca ili kvarta), bio bi bliži kajkavskom (i čakavskom, dakle starijem) akutu.

U JHK Ivšić nije ulazio u muzička razlaganja te nam o fiziologiji kajkavskoga ˜ ništa ne kaže. Jednako ni za duljinski odnos između niže (početne) i više (završne) tonacije posavskoga i kajkavskoga ˜ nije poredbeno ništa rečeno, pa se i tu možemo osloniti samo na ono, što je navedeno za posavski govor, a to je, da je taj odnos ondje 1 : 3, odnosno ♪ ; ♩. (dok je za ^ samo 1 : 2, odnosno ♪ : ♩).[36]

[32] Ibid., str. 19.
[33] Ibid., ispor. str. 19, 16.
[34] Ibid., str. 16—17.
[35] AfslPh. XXIX, str. 348.
[36] PRILOG, str. 19. bilj.

Prije nego što prijedem na fiziologijski prikaz podravskog akuta, želio bih istaknuti jedan krupan nedostatak u muzičkom predočavanju pojedinih akcenata, kako ga nalazim u većini opisnih djela. Radi se naime o tome, da se akcenat, koji se prikazuje, većinom uzima na prvom (početnom) slogu riječi, a ne u njezinoj sredini ili na njezinu kraju. Ovakav je naglasak u početku riječi obično i ekspiratorno jače označen nego što bi bio u sredini ili na kraju, pa to prirodno dovodi i do većeg raspona u intervalima i time do jednostranog shvaćanja cijelog naglašavanja. Osim toga, ovakav postupak krije u sebi još jedan veliki nedostatak, jer se na taj način tonski može uspoređivati samo odnos između naglašenog sloga i sloga *iza* naglaska, a nipošto između naglašenog sloga i sloga *ispred* njega, a da i to može biti važno, vidjet će se iz daljeg razlaganja.

Napokon, ni akut na apsolutnoj ultimi (na pr. u nom. sg. *sudȅ*, gen. sg. *snajȇ*, 3. l. pl. prez. *pletȕ* i sl.) nije dovoljno objašnjen, pa ću i njemu posvetiti nekoliko riječi, obazirući se, naravno, samo na Podravinu i na građu, koja neposredno ulazi u okvir ove radnje.

Podravski akut pripada — kao i posavsko ˜ — među uzlazne akcente ili akcente s uzlaznom intonacijom. I kod njega je, kao i kod posavskog akuta, ekspiratorna sila u drugom dijelu jača nego u prvom, i jača od sile, kojom se izgovara idući slog. Muzički bi se to, na pr. u riječi *sȕša*, dalo izraziti gradacijom *mf* — *f* — *mp*, gdje *mf* i *f* označuju ekspiratorni odnos unutar naglašenoga *u*, a *mp* se odnosi na krajnje *a*.[37] U rasponu glasa i u trajanju njegovih dijelova (početnog i završnog) pod akcentom postoji međutim razlika među posavskim akutom, kako ga je zabilježio Ivšić, i podravskim ˜. Dok on za Posavinu bilježi kvintu i ♩ – ♩. ’ u podravskom je govoru samo terca (ili kvarta), a odnos je u trajanju upravo obrnut, t. j. ♩. – ♪ , odnosno ♩. . – ♪ , ako je naglasak na početku riječi te time jače istaknut nego u sredini. Prema tome imat će podravsko *sȕša* i *kolȇra* ovakav oblik:

Grafijski bi se odnos početnog i završnog dijela podravskog ˜ dao prikazati ovako:

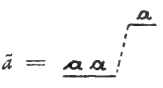

[37] U muzičkom dijelu donosim rezultate prema bilježenju profesora i skladatelja M. Cipre, kojemu za uloženi trud i suradnju dugujem osobitu zahvalnost.

gdje ne uzimljem u obzir dvosložne riječi s akutom na primi. Tamo je naglasak obično nešto jače istaknut, pa uz ekspiratorno jačanje dolazi i do stanovitog duljenja, ali opet ne u drugom, nego u prvom dijelu.

Podravsko *kolẽra* i slične višesložne riječi s akutom u sredini pokazuju očito spuštanje akcenta za sekundu ispod uzmaha, i isto tako spuštanje sloga iza akcenta za dalja dva intervala ispod dubljeg (početnog) dijela naglašenog sloga. Posljednja se pojava u svemu podudara s onim, što je i Ivšić istakao za posavsko ˜, naime da se glas iza akuta spušta do ispod početka naglašenog sloga. U četverosložnim riječima (: *pokäžemo, divänimo* i sl.) past će krajnji slog u apsolutnom položaju još dublje od penultime:[38]

pokäžemo 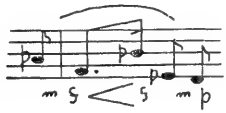 ili *grafijski* 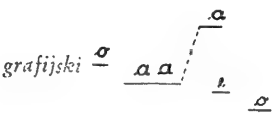

Prema tome jasno je, da se ni kod podravskog akuta glas u početku ne spušta *u* samom akcentu, nego akcentirani vokal kao cjelina počinje nižom artikulacijom od uzmaha (nenagl. sloga ispred sebe). Treba razlikovati između spuštanja *cijelog* akcenta i spuštanja glasa *u* akcentu. Uostalom, Belić za čakavski akut kaže, da mu je »u početku ... zvuk ujednačen ili katkada i nizlazan, zatim postaje silno uzlazan, i u trenutku najvišeg i najjačeg tona on se prekida«,[39] a odatle slijedi, da dopušta i jedan i drugi oblik. Pače, očito je da prvi pretpostavlja drugome, pa bi stoga i jedno i drugo valjalo podvrći reviziji te ustanoviti, da li se zaista javlja spomenuta varijanta sa silaznim početkom, i ako se javlja, kolik je taj pad i kada to biva.

Kod trosložnih riječi s akutom na srednjem slogu opazio sam još jednu zanimljivu pojavu, koja mi prije nije bila poznata, niti sam je u Ivšića ili gdje drugdje našao zabilježenu. U oblicima tipa *pokäžem, divänim* ultima je, kao i inače iza akuta, kratka, pa bismo očekivali isti akcenatski oblik kao što smo ga vidjeli u riječi *kolẽra*, gdje je *a* također kratko. Međutim, isporedimo li muzički oba tipa, vidjet ćemo, da se kod prvoga uz ultimu nadovezuje određeni jedva primjetni uzlazni glissando, koji bi se mogao ovako označiti:

pokäžem 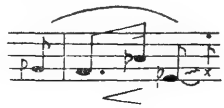

[38] U enklizi i u upitnu položaju ultima je [do sekunde] viša od penultime.

[39] A. Belić, Fonetika (pred.), str. 228.

Analogno će biti i kod dvosložnoga *kūpim*, ispor.

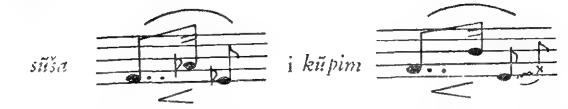

Odakle taj elemenat i kako ga valja tumačiti? Sufiksalan nije, jer bi onda dolazio i uz oblike 2. i 3. l. (*pokāžeš, pokāže*), a tamo ga ne nalazimo. Preostaje samo fonetsko tumačenje, i ja ga shvaćam ovako: Oblici *pokāžem, divānim* imadu iza krajnjega samoglasnika suglasno *m*, ispred kojega se — kao i ispred nekih drugih suglasnika (*n, nj, l, lj, v, r, j*) — u starijim štokavskim govorima, tako u Šaptinovcu, u Posavini i ovdje u Podravini, iz fizioloških razloga dulje samoglasnici, ako se na kraju riječi nađu u slogu zatvorenu ovakvim suglasnikom (ispor. šapt. *kotâl, ratêlj, ječām, armān, konjēm, čabār, trbūv, orēj* — podr. *kòtāl, fȅrtālj, sȅrsām, òvān, kônj, zvònār, tȓbūv, òrēj i sl.*). Iza akuta se međutim duljina pokraćuje, pa se to i tu dogodilo, ali se ipak u izgovoru održala karakteristična artikulacija ovih suglasnika, i baš odatle, od ovog neprimjetnog ostatka onaj jedva primjetni glissando iza kratkog samoglasnika na kraju riječi. Da se jasnije izrazim, ovaj glissando je samo popratna, fiziofonetska pojava, do koje dolazi samom artikulacijom, a ne nekakvim makar i sporednim akcentom. Uzlaznost pak toga glissanda može se tumačiti i ritmički (— kao odraz ritmičke krivulje i njezina prijelaza sa niže razine na višu —) i fiziologijski (— samom artikulacijom, koja je kod suglasnika uvijek nešto uža, pa prema tome i viša, nego kod samoglasnika). Dok iza kratke ultime glissando osjećamo samo onda, ako krajnji suglasnik pripada određenoj skupini konsonanata, iza duge ultime to nije potrebno, jer sama duljina uvjetuje jaču, pa prema tome i višu artikulaciju krajnjih suglasnika, a time i sām glissando. Ispor.

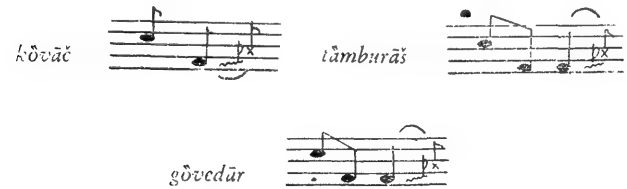

Glissando je tu puniji i viši nego kod kratke ultime te u enklizi, kada na dugu ultimu prelazi sila govora, zajedno sa svojim samoglasnikom poprima — iako u nešto užim proporcijama — karakterizacije akuta (˝). Odatle Klaić ovakvu ultimu bilježi dvostrukim znakom ˝.

[40] Oblik k u p i m jače je naglašen, odatle razlike u amplitudi.

Metataksa u enklizi znači u gornjim primjerima samo vraćanje na staro, jer je prvotna perispomena (kovâč, tamburâš, govedâr — kako pokazuje novoštok. kòvāč, tambùrāš, govèdār) dijalektalno dala paroksitonu, odnosno proparoksitonu, dok je ultima zadržala staru kvantitetu. Do takvoga je pak razvoja u podravskom govoru došlo iz ekspresivnih i ritmičkih razloga: prvotni je naime cirkumfleks oslabio, uslijed čega je došlo do prenošenja ekspiratornog elementa dalje prema početku riječi, gdje je mogao biti prenesen samo na primu, na slog, koji je uz krajnji cirkumfleks u riječi bio najistaknutiji. Metataksa *tămburāš, gŏvedār* od *tamburâš, govedâr* nastala je prema tome kao posljedica prirodnog razvoja ili t. zv. sufiksalne deakcentuacije, dakle bez utjecaja izvana, koji bi doveo do metatonijskog prevlačenja akcenta na penultimu, kao što se to na pr. dogodilo u novoštokavskom govoru (: *tambùrāš, govèdār*).

Analogno je i u imperativu od prvotnog *pokāžî, napîšî, divânî* postalo podravsko *pŏkāži, năpīši, dīvāni.* Prevlačenje akcenata na penultimu sprečavao je tu i prezent, gdje je već bio akut, a osim toga također opći ritam podravske štokavštine.[41] Isporedimo li samo na pr. tonaciju prez. *pokāžem* i imp. *pŏkāži*

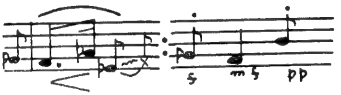

,[42]

opazit ćemo u oba slučaja karakterističnu valovitost, koja u tim govorima počinje višim glasom, da se naglo iza toga spusti i onda opet podigne. U novoštokavskom naći ćemo međutim sasvim obrnutu krivulju: sa dva donja i jednim gornjim vrhom, kako pokazuju primjeri: (podr.: novoštok.) *kŏvāč* : *kòvāč, pokāžem* : *pòkāžēm, pŏkāži* : *pokáži* i sl.[43] U novoštokavskom uzmah u imperativu nije viši od početnog dijela akuta, pa ni tu nema bitnog udaljavanja od karakterističnog uzlazno-silaznog ritma novoštokavske tonacije. U podravskom je obrnuto, pa se tako ritmički dade razjasniti i metataksa podr. *tămburāš, gŏvedār.* Iz oblika ritmičke krivulje naime izlazi, da je ekspiratorni elemenat u trosložnim riječima, a s njime također i akcenat, mogao biti samo na prvom ili na trećem slogu, na primi ili na ultimi, i da je dosljedno s ultime mogao prijeći samo na primu, nipošto na sekundu. Izuzetak je samo, ako je sekunda po naravi duga, kao što je to na pr. u prez. *pokāžem* (od **pokāžem*), kada akcenat prelazi na nju, ali u karakterističnoj akutskoj tonaciji, koja je opet u skladu s temeljnim ritmom podravske štokavštine. Odatle se nameće

[41] Fancev je u virovskom govoru ustanovio sustav t. zv. dvosložnog naglašavanja (Zweisilbenakzent, AfslPh. XXIX, str. 338. i d.). U podravskoj štokavštini nisam te akcentuacije našao.

[42] Ispor. visinu ultime!

[43] Podr. s ū š a : nštok. s ū š a odgovara odnosu s ū š i m : s ū š ī m. Karakteristični ritam dolazi osobito do izražaja u vezi s uzmahom (: p o s ū š i m : p ò s ū š ī m).

zanimljivo pitanje, koje ću zasad ostaviti bez odgovora, nije li i sâm oblik podravskog akuta zapravo samo odraz te imanentne, prastare ritmičke tonacije podravskih govora. S ovime bi se osim toga slagao i uzlazni glissando na kraju riječi, a na to bi konačno upućivao i podravski saltans, o kojem će biti govora nešto kasnije.

Napokon, ritmička shema podr. imp. pôkāži, pîši jasno ocrtava i nešto višu tonaciju krajnjega *i*, što je potaklo Klaića da se osvrne na podravski imperativ, gdje mu se čini, da cirkumfleks »pada kudikamo dublje, nego književni dugosilazni«, i da se osim toga osjeća »i neki lagani prizvuk na posljednjem slogu, otprilike kao *pîšī*, što je i razumljivo, jer dolazi od *pīšī*« i t. d.[44] Obje su primjedbe točne, a da su povezane u tonsku cjelinu, još bi bilo bolje, jer bismo dobili spomenutu silaznouzlaznu krivulju, koja je karakteristična za govorni ritam onoga kraja. I prizvuk na ultimi dobro je istaknut, samo što ga ja ipak ne bih bilježio akcentom (pîšī): ekspiratorna je sila na primi, pa je tamo i akcenat, a prizvuk ostaje samo prizvuk. Konačno, uzme li se u obzir, da je podlogom Klaićevu bilježenju bio govor s jačom oksitonezom (Bizovac), shvatljivo je i ovakvo isticanje ultime, samo što je u tom slučaju cirkumfleksu trebalo dati više kvantitativno a ne kvalitativno (akcenatsko) značenje.[45]

U uvodu sam spomenuo oblike *sudȇ* (nom. sg.), *snajȇ* (gen. sg.), *pletȗ* (3. l. pl. prez.), što ih Ivšić bilježi za Šaptinovac, a dolaze ovako, tj. s akutiranom ultimom, i u posavskom i u podravskom govoru. Jednako sam napomenuo, da mi se taj akut ne čini dovoljno objašnjen, pa ću ovdje iznijeti nekoliko primjera, kako se on upotrebljava u Donjoj Podravini.

Mene je ovo pitanje teoretski zanimalo već stoga, što ovdje akut — dakle akcenat, koji inače nastaje prevlačenjem naglaska za jedan slog dalje prema početku riječi — stoji na kraju, i to u apsolutnom završetku, gdje iza naglašenog sloga, na pr. u *sudȇ*, *snajȇ*, ni prije nije bilo nikakva nastavka, dakle niti sloga, sa kojega bi se prvotna oksitona ili perispomena mogla prevući na slog, na kojem se naglasak danas nalazi. Zatim sam, zapisujući po selima nazive lokaliteta i zemljišnih dijelova, dakle nazive, koji međusobno nisu u užoj sintaktičkoj vezi, tako da nije bilo mjesta enklizi ili sl. pojavama glasovne adhezije, često znao slušati isti naziv u dva oblika, s akutom i bez njega, tako *Gȃj* i *Gāj* (Vc, Mč), *Volārski Gȃj* i *Volārski Gāj* (Ld), *Dālagȃj i Dalagāj* (Pt), *Gȏvnēš* i *Govnēš* (Gt), *Grāđenīk* i *Građenīk* (Hb), *Kȗt* i *Kūt* (Mc), *Pānjīk* i *Panjīk* (St) i sl., i to u običnu nabrajanju, kada bi informator zapeo pa ponovio neke od naziva, što ih je već bio rekao. Treba dakle razlikovati između akutiranja u ovakvim slučajevima i akutiranja tipa *krâlj : krālj je dȏšō*. Međutim, do tih pojava nije dolazilo samo u ovakvim samostalnim izrazima, nego i u drugim riječima, i to i u vezanu govoru, na kraju rečenice, tako da je i tu akut znao biti na pravoj ultimi. Evo nekoliko potvrda u tekstu.

---

[44] JFil. XV, str. 182.
[45] V. str. 32. i d.

U Čamagajevcima opisala mi je na pr. neka starica svoju svadbu ovako: »Bîlo je sȅdam kôlā. Svêta mlȍgo bîlo. Jā sam se u Bȍčkince udāla. Imȁla sam tānkog oplȅćka,[46] sȕknju kȁšmirsku, svilȅni pȍtik, marȁmu od käšmira i prȍsluk. Oblāčȉle su me snâše. Oplȅćki su onda bîli skrozȉrani kō mȅrečūv. Nȁ glavu su mi metȉli vênac od mȅtega, rutȉce i rȕžmarȉna. Divōjke su vēncä plele, i ōnda su iskȁle nôvce od svatōvâ za taj vēnȁc, šta se prȉpne na glāvi. Plāćȁlo se trî sȅksera. Ōnda je bîlo täko.

I čaȕš je bȉo. Čȁuš stāru rēklju obūčē, pa sȕknju i batȉnu, nakȉti se u käpu kaku stāru pa tȅra svȁtove unūtra, kad treba snašä da poljūbi njē. Od rȅpice naprȁvi skälice, to je pri̇̃čest, p' onda sȅdne u zāpeće na stolȉcu pa ispovȅda nās. — E p' äjd', ōnda je brȉjati. Od vodē naprȁvi säfuna, a brȉtvu od skȁlice, pa ko se nēće brȉjati, ȍnaj plāti. Ōnda naprȁvi präćaka, pa ga mȅtne u zȉpku, pa vrēšćī ko dête, pa kȍ će plātȉti kršćenjē. — O, to je bîlo komêndije svȁkojake.

Vȅnčo me Kūzmić u Rȁdikōvci. Kāzô je dȅveru mȍjemu: Ȅto, iz mȍje četȉri žūfe nâjbolju ćete cȕru dobȉti.

U Bȍčkinci bîla jȅna žȅna, starēja, pa je kāzȁla: Dȁ je Cêca col vȅća, kȍštala bi Bêča.

Cipȅle sam donēla trôje, somȅtne, cvistȅne i štiflētne. A čovȅk mi se zvô Antūn. — Bȉo je jâko dȍbar. Dȍbio je njâke rȁne, pa ȕmro. Vozȉli smo ga ȕ-Rkänj,[47] u nȁmastir, i sväkuda.«

Apsolutna je ultima ovdje (sintaktički) akutirana samo u tri slučaja: *nās* (13. reč.), *kršćenjē* (16. reč.) i *Antūn* (22. reč.), dok je akuta i oksitona u enklizi i u sintakt. vezama više (ispor. *jā sam se . . ., vēncȁ plele . . ., I čaȕš je bȉo . . ., kad treba snāšȁ da poljūbi njê . . ., od vodē naprȁvi sȁfuna . . ., pa vrēšćī ko dête . . ., : vēnȁc, šta se prȉpne na glāvi . . ., rēklju obūčē, pa sȕknju* . . . i t. d., gdje je akcenat na ultimi uvjetovan sintaktičkom vezom sa susjednom rečenicom). Najzanimljivija su medutim prva tri primjera. U samostalnu izrazu ni na jednom od njih nema akuta *(nâs, kȑšćenjē, Ȁntūn)*, što se lako dade u praksi provjeriti, a ovdje odjednom, ma da je ultima (sint.) apsolutna, dolazi akut. Kako da to shvatimo? Naslućivao sam doduše razlog, ali nisam imao objektivnih dokaza, a golom se opet hipotezom nisam htio zadovoljiti. Zato sam primijenio ovaj put. Prepisao sam gornji tekst na stroju, i to, naravno, bez akcenatskih znakova. Zatim sam našao dvije druge žene, jednu snašu i jednu djevojku, koje su rođene u istom selu i u njemu odrasle.[48] Razlike

[46] Glas ć izgovara se kao meko č, pa bi ga ovako valjalo i pisati. Ne činim to s jedne strane iz tipografskih razloga, a onda i zato, što se u nekim selima (bilo da su došljačka, bilo da su pod takvim utjecajem) čuje i mekši izgovor. Rakitovčanima se na pr. baš zbog takva izgovora okolna sela rugaju. Jednako je i u nekim drugim selima: meki izgovor glasa ć može biti razlogom, da netko, tko tako govori, stekne poseban nadimak (: Ćūtan Gt, Čilćika Iv i dr.). Glasu ć u slavonskim govorima valjalo bi također posvetiti više pažnje. Ja ovdje pišem č i ć.

[47] Harkány, lječilište u južnoj Baranji.

[48] Kratkoće radi bilježit ću informatore slovima A, B, C, dakle: A = starica (Cêca Balíkić, 85 god.), B = snaša (Agica Kermīnȍva, prez. Bîbic, 22 god.), C = djevojka (Pȅtra Sȕdār, 16 god.).

u akcentu među starijim i mlađim svijetom u Čamagajevcima nema, koliko su, naravno, jedni i drugi rodom odanle te se nisu ni pogospodili, niti su se odanle na dulje vremena udaljavali. Zato dob informatora u našem slučaju i nije bila toliko važna, osim što bi starije žene teško bilo na to nagovoriti, jer su pomalo ili zaboravile čitati, ili im u takvu poslu smetaju slabe oči. Našavši ovako te dvije žene, dao sam jednoj u ruke strojem otisnuti tekst i zatražio, da ga odmah i bez predomišljanja čita. Kada je ona to učinila, pošao sam k drugoj, kojoj također tekst nije bio poznat, niti je čula prvu kako čita. I kod nje sam postupio jednako kao i kod prve. Rezultat je bio ovaj: obje su se u izgovoru i naglašavanju najvećim dijelom podudarale s izvornim tekstom, ali su se ipak na nekim mjestima od njega i udaljile. Značajno je, da su ta udaljavanja bila jednaka i kod jedne i kod druge, tako da se oba mogu prikazati jednim zajedničkim tekstom. Radi lakše poredbe navest ću stoga i ovaj tekst, naznačivši spacionirano riječi u kojima se njihov naglasak ne slaže s naglaskom izvornika. Za osnovu uzimljem djevojčino čitanje (C): ono je bilo slobodnije i bez unutarnje napetosti, kojoj se snaša (B) na mahove nije mogla sasvim oteti. Razlike međutim, koje su tako nastale, lako su uočljive, pa ih spominjem i ispod teksta. Sam pak tekst dobio je u njihovu čitanju ovaj oblik:

»Bîlo je sêdam kôlā. Svêta mlôgo bîlo. Jā sam se u Bôčkince udāla. Imāla sam tānkog oplēćka, sūknju kāšmirskū,[49] svilēni pôtik, marāmu od kāšmira i prôsluk. Oblāčile su me snāše. Oplēćki su onda bîli skrozirani[50] ko m e r e č ū v. — Nā glavu[51] su mi metîli vēnac od mētega, rutice i rūžmarina. Divōjke su v ê n c a plele, i ônda su iskāle nôvce od svatôvā za taj v ê n a c, šta se prîpne na glāvi. Plāćālo se trî sêksera. Ônda je bîlo tāko.

I č ā u š je bio. Čāuš staru rēklju ô b ū č ē, pa sūknju i batînu, nakîti se u kāpu kaku stāru pa tĕra svâtove unūtra, kad treba s n â š a da poljūbi njê. Od rĕpice naprāvi skālice, to je prîčest, p' onda sēdne u zāpeće na stolîcu pa ispovēda n â s. E p' äjd', ônda je brîjati. Od v ô d ē naprāvi sāfuna, a brîtvu od skālice, pa ko se nēće brîjati, ônaj plāti. Ô n d a[52] naprāvi prāćaka, pa ga mētne u zîpku, pa v r ê š ć ī ko dête, pa kô će plātîti k ŕ š ć e n j ē. O, to je bîlo komēndije svākojake.

Vēnčo me Kūzmić[53] u Rādikōvci. Kāzô je dĕveru môjemu: Eto, iz môje četîri žūfe nâjbolju ćete cūru dobîti.

U Bôčkinci bîla jêna žêna, starēja,[54] pa je kāzāla: Dā je Cêca c ô l[55] vēća, kôštala bi Bêča.

[49] Otegnuta tonacija ultime: k a š m i r s k e se suknje odavna više ne nose!

[50] B.: s k r o z ī r a n ī.

[51] B. Na glāvū su mi metîli . . .

[52] Prilog o n d a može imati i paroksitnu (ô n d a), i akut (ō n d a), a može biti i bez naglaska (o n d a), kao što se i u drugim riječima, ako im se ne pridaje važnost, može akcenat reducirati (v. tekst).

[53] Djevojci (C) župnikovo ime nije bilo poznato, pa ga je čitala K û z m i ć.

[54] B.: S t a r ē j a (mj. s t a r ē j a, kako je kasnije sama govorila).

[55] Obje, B i C, kao naglašujući (B.: k ò š t a l ā b i B ê č a; isp. ritam!).

Cipêle sam donêla trôje, somêtne, cvistêne i štiflêtne.[56] A čovêk mi se zvô Ântūn. Bio je jâko dôbar. Dôbio je njâke râne, pa ûmro. Vozîli smo ga û-Rkânj, u nâmastir, i svâkuda.«

U sva tri je slučaja — i kod B i kod C — akut na ultimi zamijenjen cirkumfleksom, odn. duljinom iza akcenta *(nâs, kŕšćenjē, Ântūn)*, dok je, obrnuto, u riječi *mèrečūv* krajnja duljina (: A) zamijenjena akutom. Od riječi s oksitonezom i krajnjim akutom u enklizi i u sintaktičkim vezama sve se javljaju u svom nevezanom obliku, osim zamjenice *ja*, koja i tu dolazi s akutom *(jā sam se ...: vênca plele ..., I čâuš je bio ..., kad trêba snâša da poljûbi njē ..., od vôdē naprävi sâjuna ..., vrêšći ko dête ..., taj vênac, šta se prîpne na glâvi ..., rēklju ôbūčē, pa sûknju i batînu ...)*. Kako valja shvatiti ove promjene, osobito one na ultimi i u samostalnu položaju?

Kao i u aritmetici, treba najprije naći jednu nepoznanicu, pa uvrstiti nađenu vrijednost, i odatle izvesti drugu nepoznanicu. Jedna nam je međutim nepoznanica poznata već otprije: to je oksitoneza, odnosno akutiranje u enklizi i u sintaktičkim vezama. Znademo, da se tamo javljaju upravo dva akcenatska oblika, jedan što će ga riječ imati kada je samostalna i nevezana, i drugi, kada se ona nalazi u enklizi ili u sintaktičkoj vezi, gdje krajnji slog riječi nije ujedno i krajnji slog akcenatske cjeline ili akcenatskog izraza. Drugim riječima, do tog (drugog) oblika dolazi samo *u* takvim vezama i *zbog* njih. Odatle i osnovna razlika u naglašavanju objekta A i objekata B i C. Objekat A izražava određeni sadržaj svijesti oblikujući prema njemu potrebne riječi i izraze, koji su kao cjelina neposredni odraz akcenatskog i ritmičkog sustava njegova govora. Prema tome u svakom slučaju, kada se naglašavanje mijenja prema tome, da li se riječ nalazi sama ili se u govornikovoj svijesti unaprijed veže uz druge riječi, vidjet ćemo, da će u izvornom tekstu (A) ovakvu nesamostalnu položaju odgovarati vezana akcentuacija (akcentuacija cjeline). Kod objekata B i C međutim, budući da im sadržaj prije čitanja nije bio poznat, ovaj proces jezične integracije otpada: oni čitaju riječ po riječ, dakle manje više samostalne čestice, pa ih stoga i izgovaraju onako, kako bi se one izgovarale, da stoje same za sebe i bez veze s onime, što dolazi iza njih. Jedino u vezi *jā sam ...* (od samost. *jâ*), koja u svakodnevnom govoru nebrojeno puta dolazi u tom obliku, a osim toga je i optički kratka i pregledna te je i neuvježbano oko lako može obuhvatiti i povezati s onim, što je iza nje zabilježeno, nalazimo i kod B i kod C vezani akcenat. Zato je tu razmjer između nevezanih i vezanih akcenata tako velik, pa, obrnuto, novih vezivanja, kojih kod A nije bilo, gotovo i ne nalazimo.

Primijenimo li to na slučajeve, u kojima A imade akutiranu ultimu, a B i C je nemaju, i obrnuto, u kojima B i C imadu akutiranu ultimu, a A je nema, doći ćemo do vrlo zanimljivih otkrića.

Uzmimo najprije prvi slučaj. Zamjenica *nas* i imenice *kršćenje* i *Antun* imadu u tekstu A na ultimi akut, a u tekstovima B i C cirkum-

[56] Danas se više ne nose ni štiflêtne ni cvistêne cipêle, pa su B i C ovi izrazi bili neobični.

fleks ili duljinu (iza akcenta). Iz onoga, što je gore rečeno, nije teško zaključiti, koji će od ovih akcenata biti nevezani, oni u tekstu A ili oni u tekstovima B i C. Ustanovivši ovako, da će oblici s cirkumfleksom ili duljinom (iza akcenta) biti nevezani, preostajalo bi da akutirane oblike proglasimo vezanima, dakle ovisnima o nečemu, što dolazi iza njih. Logički takvu izvodu ne bi bilo prigovora, da akut nije na posljednjem slogu, i to na apsolutnoj ultimi, iza koje ničega nema, iza koje s novom rečenicom počinje i novi tok misli Kako dakle treba tumačiti ovakav akut? — Odgovor je zapravo vrlo jednostavan, a daje ga ona crtica iza naglašene riječi: objekat nije izrazio *sav* sadržaj svijesti, nego je nešto — bar jednu epizodu, koja je asocijativno bila vezana uz tu riječ — namjerno prešutio. Što je to bilo, teško je za svaki pojedini slučaj reći, — možda i nešto sasvim obično, nevažno, no stanka, zamišljeni pogled i nešto otegnuti glas u završnoj tonaciji daju naslutiti, da je to bilo nešto osobno, nešto, što se strancu — a možda ni rođenome — ne bi htjelo ili moglo reći.[57] Pokušajmo samo primjera radi analizirati spomenuta tri mjesta u tekstu A.

I. *(Čâuš) ... od rêpice naprâvi skâlice, to je prîčest, p' onda sêdne u zâpeće na stolîcu pa ispovêda nâs. — E p' âjd', ônda je brîjati ...* Čega se tu starica mogla sjetiti, ako ne svega, što je znalo biti u vezi s pitanjima, koja su se takvom prilikom stavljala. Da ona baš nisu bila odviše tankoćutna, dokaz su i današnji slični slavonski običaji, u kojima je kadšto više runja nego pahuljica.

II. *(Čâuš)... naprâvi prâćaka, pa ga mêtne u zîpku, pa vrêšći*[58] *ko dête, pa kô će plâtiti kršćenjē. — O, to je bîlo komêndije svâkojake!* Tu je akutu razlog očito brahilogija: objekat bi mogao toga još više pripovijedati, no misli, da je i to dovoljno. Ipak, on ne može iz svijesti istisnuti sadržaje, koji su se ondje asocijativno pojavili, te ih reći bi duševnim očima prebire, ne bi li možda još nešto našao, što bi bilo osobito vrijedno da se spomene — i to je već bilo dosta, da krajnja duljina dobije uzlaznu tonaciju i da prijeđe u akut.

III. *A čovêk mi se zvô Antûn. — Bîo je jâko dôbar ...* Što je prirodnije, nego da se starica živo sjetila prvoga od svojih triju muževa i u mislima malo popostala kraj njegova lika, koji joj je nekoć bio toliko drag. I ta stanka, ta časovita zamišljenost, nekoliko kucaja staračkoga srca namijenjenih njegovoj dalekoj uspomeni — sve je to bilo dovoljno, da se glissando podsvijesno pretvori u akut i time s rečenim poveže i ono, što joj je u srcu bilo jednako živo, a nije se — iz ovih ili onih razloga — moglo ili htjelo riječima izraziti.

---

[57] O tome je starica i sama govorila kazujući mi neke pjesme i moleći me, da o njoj ne pišem u novine, jer da se boji snahe.

[58] Izgovara se gotovo kao v r ê š ć ī k ô ..., sa silaznom intonacijom na prvom, a uzlaznom na drugom slogu.

Analogan je slučaj i s tekstovima B i C u riječi *merečuv* (*Oplećki su onda bili skrozirani ko merečuv.*): starica A, koja se ovakvih prozirnih, mrežastih oplećaka još iz djevojačkih dana sjećala, i kojoj to nije bilo ništa neobično, spominje ih kao nešto, što se samo po sebi razumije, te stoga i riječ daje u normalnu obliku, s akcentom na primi (*mȅrečūv*). Mladim je Čamagȇvkama međutim ovo danas, kada se nose oplećci od grubog domaćeg platna, bila novost, pa i jedna i druga iza te riječi zastadoše, da malo razmisle, kako su se to nekoć snaše i djevojke morale lijepo odijevati, kada su im oplećci bili kao mreža prozirni. I eto, takva mala digresija već je dostajala, da se akcenat prenese na ultimu i da mu se dade uzlazna intonacija.

Ovakvih sam tekstova, kao što je ovaj iz *Čm*, zabilježio nekoliko (Gt, Iv, Nd i dr.), i svagdje sam mogao utvrditi istu pojavu: akut je na ultimi svagdje uvjetovan enklizom ili posebnim razlozima, koje bismo — za razliku od gramatičke enklize — mogli nazvati *psihološkom* enklizom.

Podravski akut je prema tome uvijek vezan, bio on u riječi ili na njezinu kraju, te je svakako mlađi od iskonskoga ˝ i ˆ. Uz ovo se u Podravini često javlja i mlade, drugotno ˝ i ˆ, kako ga nalazimo u podr. *Àntūn* ≤ *Antūn*, u 2. l. sg. imp. *pȍkāži, kāži* ≤ *pokāži, kāži*, u *Jȏzo* ≤ *Jōzȏ* i sl. Do toga ˝ došlo je metatezom i metataksom, i o njegovu prelaženju sa ultime na primu bilo je već ranije govora. Preostaje još da se osvrnemo na cirkumfleks. Podr. *brâda, pîsmo*, imp. *pîši, kâži* i sl. razvilo se iz starijega *brādȁ, pīsmȏ, pīši, kāžī* tako, da je akcenat na ultimi oslabio te se u samostalnu govoru sasvim izgubio, uslijed čega je sila govora prešla na penultimu, koja je razvila silaznu (dakle nevezanu) intonaciju. Jasno je, da je do takvoga razvoja moglo doći samo nesmetanom evolucijom, tokom koje se prvotna oksitoneza postepeno gubila, a sila govora prelazila na cirkumfleks, kojemu je intonacija bila silazna.

Poludugi saltans

Uz akcente ˜ i ´ javlja se u nekim govorima poseban naglasak, koji neki bilježe znacima ^ ili ″, ili pak običnim ˋ, ´, a značajno je za nj, da često zamjenjuje starije ˝. Zabilježen je u sva tri narječja, tako u čakavskom (Cres, Brač, Vis), kajkavskom (Stubičke Toplice, Pregrada, Šestine, Vrbovec, Rakitovec, okolina Jastrebarskog, Virje) i štokavskom (neki crnogorski govori, pa kanovački, dubrovački, šaptinovački i neki posavski govori). Po intonaciji je srodan akutu (˜, ´), s kojim se obično poreduje, pa Ivšić m. o. kaže, da je »akcenat ^ kraći od akcenta ´ i ˆ i «[59] i »obično uzlazan, ali se dizanje glasa slabo osjeća«,[60] a i »u akcenta ″ ...

[59] PRILOG, str. 18.
[60] Ibid.

rast će nešto glas«.[61] On ovakav naglasak — za razliku od štokavskoga ˚ — zajedno s Gopićem zove *tromim*, i bilježi ga za neke kajkavske i posavske govore. Grafijski ga — prema ˜ — prikazuje ovako:

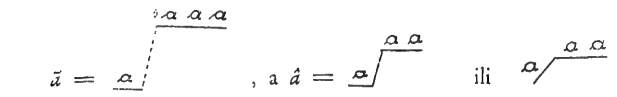

te dodaje, da mu »se čini, da je i u akcenta ˆ onaj dio, koji stoji niže, kraći od onoga, koji stoji više«.[62] Njihova bi se intervalska razlika, po njegovim riječima, možda dala prikazati razmjerom

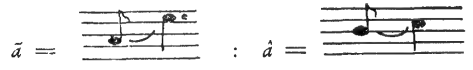

Toliko o poludugom (tromom) naglasku sa drugih područja. O njegovu postanku i mjestu u pojedinim akcenatskim sustavima nije se mnogo raspravljalo. Bila je dovoljna — kao i za tolike pojave u akcentologiji — gola konstatacija, a i do te je dolazilo samo ako je autor tu pojavu slučajno uočio, ili ako je uopće smatrao vrijednim, da je priopći. Međutim, ona je i po postanku i po obliku zanimljiva. Zamjenjuje najčešće ˚, no stoji kadšto i tamo, gdje bismo očekivali ´ ili ` (Trogir). Opseg joj nigdje nije pravo određen, niti joj je određeno mjesto u akcenatskom sustavu. Isto tako ne znamo točno niti u kojim se sve govorima javlja, jer svi nisu istraženi, a kod nekih se autori nisu na to obazirali. Ja ću stoga ovdje nastojati iznijeti, gdje sam sve takav akcenat u Podravini zabilježio, i kako se on ondje danas govori.

Došavši u Nard, malo selo na sjeveroistoku od Valpova, našao sam se odjednom na svoje veliko čudo u pravoj bujici poludugih akcenata, sličnih po obliku i intonaciji podravskom akutu, samo od njega kraćih i elastičnijih, s višim skokom u naglasku i nižim padom iza njega. Intervalima dao bi se takav naglasak prikazati ovako:

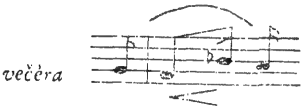

Allegretto nadasve ugodan, a naglasak mek i blag, mnogo ugodniji od bezbojnog ekspiratornog iktusa, koji se čuje u nekim drugim selima. Usporedimo li ovu tonaciju s podr. *kolêra* (v. str. 17.), uočit ćemo odmah uz

[61] Ibid., str. 20. (v. ondje i lit.).
[62] Ibid., str. 19.

stanovita podudaranja i bitne razlike jednog i drugog naglaska. Dok su im intervali uzmaha i početnog dijela jednaki,[63] u podr. *večèra* je 1. taj dio kraći od početnog dijela akuta (ˆ), 2. interval je između početnog i završnog dijela naglaska veći (kvarta) nego u prosječnog akuta (terca), i konačno 3. interval je ovdje između završnog dijela naglaska i sloga iza njega samo sekunda, što znači, da glas ostaje gotovo na istoj visini ili je tek nešto niži od točke, do koje je akcenat »skočio«, dok je kod akuta ovaj interval mnogo veći (kvarta ili, u osobito naglašenim slučajevima, kvinta), tako da je i pad mnogo dublji. Grafijski bi se taj odnos mogao prikazati ovako:

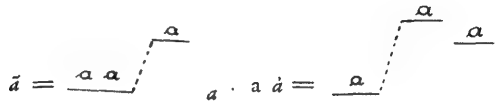

Razmjerno kraći početni dio naglaska i viša tonacija sloga iza njega daju ovom akcentu posebno obilježje lakoće i skakutavosti, pa ću ga zato za razliku od težeg akuta zvati *saltansom*, ili još točnije, budući da je kraći od akuta a opet nije sasvim kratak, *poludugim saltansom*. Bilježit ću ga znakom ', koji mi se čini bolji i zorniji od onih, koji su se dosad upotrebljavali.

Upotreba saltansa nije ni na području, gdje se on najviše govori, uvijek i u svakoga glasovno jednaka. Češće ga je i bolje čuti u žena nego u muškaraca, češće u mlađih nego u starijih. Odatle bi se moglo zaključivati, da je to mlađa pojava, kad se tomu ne bi protivila činjenica, da je nalazimo i u drugim govorima daleko izvan Podravine. Razlog će stoga biti drugi, i neka ga sela, gdje se taj naglasak rijetko govori, vide u afektaciji, pa se i rugaju selima, osobito ženama i djevojkama, koje se njime obilno služe. Međutim afektacija ovdje nije prava riječ, iako je upotreba saltansa na ovakvim miješanim, akcenatski mlađim područjima kod žena češća nego kod muškaraca. Ja razlog tomu vidim u tome, što žene općenito više paze na melodiju i na mekoću izgovora, dok muškarci — osobito oni stariji, a pogotovu starci — naginju kraćem i tvrđem izgovoru, tako da se kod njih i u krajevima, gdje se gotovo svako ˝ zamjenjuje spomenutim ', saltans kadšto jedva razlikuje od bezbojnog, ekspiratornog ˝. Nije to izraz neke energije, već prirođena oporost, a kod onih najstarijih i stanovita klonulost, koja artikulaciji riječi pridaje tek toliko pažnje, koliko je potrebno, da joj se shvati smisao i služba, u kojoj se želi upotrebiti. No i pored toga se, međutim, osobito zaslugom ženskoga svijeta, upotreba saltansa mogla toliko raširiti, da u nekim selima sjeveroistočne Podravine *(Nd, St, Pt)* danas svako ˝, ako ne stoji na kraju

[63] Jedino u jače istaknutim riječima pojačanje ekspiratornog elementa povlači — kao i kod ˜ — za sobom veću visinu uzmaha, odnosno veću amplitudu i razliku između njega i početnog dijela akcenta.

riječi ili ispred duge kvantitete, može prijeći u '.[64] Prema tome u onom će se kraju govoriti *kočânja, pojâta, nedêlja, onáko, svekŕva, venčarica, pèvaju, ne mòžeju* i sl., ali *rûžmarīn, zâ stolēm, pȅvū* (3. l. pl. prez.), odn. *vînā (piti), kolāčā (jèsti) : kijȅr* (n. sg.) : *kijèri* (n. pl.) i sl. Za ilustraciju evo po jedan kraći tekst iz svakoga od ovih triju sela.

(Nard)[65]

U nedêlju ìdemo od kúće do kúće i pozívamo snāšî nā vēnce. E ónda, kad dȍjdemo dòma, onda pokúpimo na večȅru svè, ko óće dȍjti. Ondak pévamo:

Izgubìla Kātâ prsten
Pȍd lozōm, pod vinóvom, pod vinógradom.

Šálje ápu, dá joj trāži
Pȍd lozōm, pod vinóvom, pod vinógradom.

Ode ápa, pa ne nājde
Pȍd lozōm, pod vinóvom, pod vinógradom.

Šálje mámu, dá joj trāži
Pȍd lozōm, pod vinóvom, pod vinógradom.

Ode máma, pa ne nājde
Pȍd lozōm, pod vinóvom, pod vinógradom ... i t. d.[66]

Šálje Jōzū, dá joj trāži
Pȍd lozōm, pod vinóvom, pod vinógradom.

Ode Jōzȍ, pá joj nājde
Pȍd lozōm, pod vinóvom, pod vinógradom.

Pòtlam opet pévamo:

Sìplje se cvíće sá grada,
Sìplje se mājkī nā krīlo i t. d.

Onda kad mètneju večȅru na trpézu, ondak pévamo:

'Ajde, Kâto, večȅrati
Vînče mōj, zelen vînče, dangúbo mója.

[64] Ako je iza saltansa više kratkih slogova, njegova će izrazitost biti obrnuto proporcionalna broju takvih slogova, t. j. što ih bude više, saltans će biti slabiji i manje će se razlikovati od običnog ekspiratornog ˈ. Najizrazitiji bit će dakle na penultimi, a najslabiji na primi višesložnih riječi. Jednako oksitona i u enklizi prelazi u saltans, a to biva u tom položaju — iako rječe — i s oksitonom ili paroksitonom, ako je slog ispred njih dug (v. tekstove).

[65] Informator mlada djevojka, kći tamošnjega kneza.

[66] Šalje svu rodbinu, dok napokon ne dođe do svoga vojna.

Nājpotlīnju večéricu
Vînče mōj, zelen vînče, dangúbo mȯja.

A sútra ćeš kod vôljnoga
Vînče mōj, zelen vînče, dangúbo mȯja.

Vôljni ćé te ukoriti
Vînče mōj, zelen vînče, dangúbo mȯja.

Idi tȧmo večérati,
Dì si žéla i kopȧla
Vînče mōj, zelen vînče, dangúbo mȯja.

Kad svr̄šimo, onda snāšȁ prȯba i-svȧke zdéle čōrbu i vîno, a vīnȍ pije što duvegija dȍnesē. I snāšú[67] pocúneju u sȯbu, kad se sprémi, pa gléda đuvegiju krȍz kolāč, dȧ ga vȯlji, ko što kolāčȁ vȯlji.

(Satnica)[68]

Ōnda je bio u pavoriji ȍbičāj, da je cúra, kojâ se udāla, sveg selȁ pozvȧla cúre k njōje vēncȁ praviti njôj. Tô su venčarice. One dēljeju rȕžmarīna, a na njému pāntliki kô pȑst vūski, s onima māšljîcama svēzani. Kad se pokúpile, onda su pévale:

Ajdéte drûge, ajdéte drugarice
Vēncȁ šiti, vēncȁ šiti, vīnȍ piti
Zélen vînce, dangúbo mȯja...

i šta jâ znâm, kakȯ su pévale jenȯ za drúgo. Pa pévaju, da se mȯže plȧkat:

Jel' ti Mâro brȧta žȧvo, štȯ ti mōraš pōjti?
Il' mi žȧvo, il' ne žȧvo, pōjti ću, pōjti...

Cúre pȅvū, a drúgi plȧčeju.

Vēncȁ onȧko māloga spletēju od rȕžmarīna i pāntlîkā, p' onda njôj nȧ glavu métneju, kȧd ćeju na venčānje. Onda venčarice tû, što se udāla, zatvȯreju u sȯbu, pa déver mora plātiti, da ju púšćaju. Venčarice, njî četiri, kojê su drūgȅ njê, (s) snāšōm spāvaju u kijéru.

Kad tâ što se udāla iz venčānja dōjde u dvorīšće, onda ide táki u ȧmbar. Onda njê svekrva métne snâšī dvâ krúva pod pázuve, i da nȯsi vīnȧ dvī ȍkē[69] u rukȧma, i još prȯstreju pod nȯge bēlog béza. Táko, znâte, gātaju, dȁ rodī konȯpljina.

(Petrijevci)[70]

[67] Enkliza, v. dalje.
[68] Informator starija žena šezdesetih godina.
[69] Ovako; običniji oblik ȯka, oke — odn. ȯka, ȯke.
[70] Informator vrlo bistar starac osamdesetih godina.

Osamnājste gòdine, kâd[71] se ònaj rat svršio, ônda je Đûrô Kormānuš od grôfa Nórmana dovèo dvâ čīlāša iz Jèlengrâda. P' ônda je išo u Satnícu, da im navêsti, da j' rât prestô. Ôndakā su tàmo trūbili i kalabûćili, i onda je Pljūco, učitelj u Satnici, kāzô: 'Eto, Petrêvci Republika! — I kâd su zèmlju dēljili, a još ni bīla izāšla agārna rēfōrma, i onda je to Pljūco kāzô: Petrêvci Republika! — i takò je ostâlo: Petrêvci Republika.

Bio je tu i jedān Mârtin, Tûkerov zèt, pa bio bez brkōvâ, i ônda su ga prózvali »Vilsōn, prētsêdnik Republike Petrêvačke«. Tâko je postâla Republika Petrêvci.

Kako se odavle vidi, saltans dolazi i mjesto oksitone, kad je ona uvjetovana enklizom, a isto tako i iza dugih slogova, samo ne može da stoji na apsolutnoj ultimi, na samostalnoj jednosložnoj riječi ili *u* riječi ispred duge kvantitete.

Zanimljiv slučaj sam zabilježio u Veliškovcima, koji ne pripadaju u ovo područje. Ondje se pitanje »bojiš li se spavati kod nas« može čuti u ove tri varijante: 1) Jel' se bòjīš spāvât' kôd nās?, 2) Jel' se bojiš spāvât' kod nās? i 3) Jel' se bojiš spavàti kôd nās? — U prvom pitanju težište je na prezentu *bojiš*, u drugom na zamjenici *nas*, a u trećem na infinitivu *spavati*. Odatle i razlika u naglašavanju. U prvom je najjače istaknut prezent *bojiš*, i on stoga dolazi u svom punom (akcenatski nevezanom) obliku. Zamjenica *nas* je u drugom također istaknuta, i dok ona u 1. i 3. pitanju završava ritmičkim glissandom, ovdje — slično kao što se to vidjelo u prošlom poglavlju — sva prelazi u akut. Razlog ovome bit će u pojačanoj rečeničnoj intonaciji, koja se svojim kadencama u upitnom obliku znatno udaljuje od suvremenog novoštokavskog govora.[72] U trećem je pitanju osobito naglašen infinitiv *spavati*, koji se stoga javlja ne samo u punom obliku, nego mu i akcenat (ˋ) prelazi u saltans. Ovo je za spomenuti govor tim karakterističnije, što se ondje ˋ zamjenjuje saltansom samo u vrlo rijetkim slučajevima, kada je to (na pr. u pitanjima) uvjetovano težnjom, da se neka riječ ili neki oblik posebno istaknu. Mislim da ne ću mnogo pogriješiti, ako u tome vidim jedan od prvotnih razloga stvaranju saltansa uopće. Drugi će jamačno biti ritmički, jer ' lijepo pristaje uz podravski akut, kojemu je toliko sličan, da se kadšto jedva razlikuju, osobito ako objekat ne govori dosta izrazito. Kasnije je saltans regionalno mogao postati i manira, kao što se to dogodilo i s oksitonezom u nekim jugoistočnim selima *(Ld, Bz, Bd, IIb)*.

Geografski se cijelo područje Donje Podravine s obzirom na saltans dade podijeliti u tri dijela: u *istočni* (mladi), u kojem obično svako ˋ prelazi u ', ako ne stoji na apsolutnom kraju riječi, ili ako se iza njega ne nalazi duljina, u *zapadni* (stariji), gdje ˋ prelazi u ' samo u posebnim

[71] Starac je govorio mirno i razvučeno, odatle raščlanjavanje riječi i češća pojava saltansa. (Petrijevčanima se rugaju, da su »republikanci«, i da su poslije prvoga svjetskog rata svoje selo proglasili republikom).

[72] Isp. O. Broch, Slavische Phonetik (Sammlung slav. Lehr- und Handbücher I, 2, Heidelberg 1911.), str. 330.

slučajevima, kao što je onaj spomenut u *Vc*, i u *srednji* ili prelazni, gdje se promiscue govori i ˇ i ' (v. pril. kar. II). Kada će u tom dijelu doći jedno, a kada drugo, upravo, kada će ' zamijeniti starije ˇ, a kada ne, teško je osjeći, jer se nerijetko događa, da isti objekat jednake oblike govori sad ovako, a sad opet onako. Primjera radi evo kratak ulomak teksta, što sam ga zabilježio u Ivanovcima, gdje još preteže saltans.[73]

»Mlâda skûpi drûgé svoje, i ônda kad zvonô zvonî, oné se skúpeju oko stôla. Ônda snâšâ donêse û rêšetu rûžmarîn pa kìti svoje svátove, i njôj se vênac plête od tóga cvêta. Ônda pôčmeju práviti kite za svátove i pésmu zapêvaju:

Pomòzi, Bòže, i Gôspo,
I ovâj dânak danášnji,
I ovâj cvêtâk zelêni ...

Ônda si ópet izabéreju drûgu pésmu pêvati. Ônda to tako rádeju, vêžeju pântlike nâ ružmarîne, i drúgo. Tô dúgo trâlja. — Kad već odvečéraju, ônda se látneju zâ ruke sve drûgé î oko stôla trîput obîdeju, pa udavâča rêdom ljûbi njê i pozîva u svátove. Sûtradân pótli toga se skúpeju nâ rûčak, pa skûpa rûčaju ...« i t. d. Općenito se može reći, da — izuzmu li se sela Šag i Ladimirevci — upotreba saltansa u srednjem dijelu opada od istoka prema zapadu, tako da granična područja na zapadu gotovo neprimjetno prelaze u zapadni dio.

Donekle posebno mjesto u akcentuaciji donje Podravine zauzimlju *Hb*, *Bd*, *Bz* i, pod njihovim utjecajem, *Ld*. Ovdje se oksitoneza drži u tolikoj mjeri, kao nigdje u onom kraju, te dolazi i posve samostalno, na pr. u nazivima lokaliteta Jedînâc,* Bostânac, Kod Paklênog Stûpâ *(Hb)*, Kâlac *(Bd)*, Roščêvâc, Novâkî *(Bz)*, Mlâkê, Crnîcê *(Ld)* i sl. Ovdje ću spomenuti i Plêsô (uz kraće Plesô, *Ld*)[74] i Dîmitrovac, Mîkôlin (krâj), Ivânovačko polje (sve *Ld*), gdje je duljina zacijelo došla analogijom prema oblicima, u kojima joj je po zakonu mjesto (ispor. i *Hb* ponjâvâc, kokošînjâc, svinjâkî, u lâdû; *Bd* žûpâ, prôrôk, lûkâ, papêrê; *Bz* vagîrî, sa nâtkêm, pôdrûg; *Ld* strêljâ, keškîlî, ponjâvâc i sl.). Da se tu doista radi o analogiji s oksitonezom kao polaznom točkom, dokazuje brođanačko ôću, dêčkô, dôbrô (za kumpêrê je dôbrô) i sl., gdje inače ne bi bilo razloga za duljenje prime (ô, dê, dô).

S obzirom na saltans i ova sela pripadaju prelaznom području, no ' je već u *Hb* dosta rijetka pojava, slično kao i u *Ld* i *Šg*,[75] dok u *Bz* dolazi nešto češće (: kiša, kola, vrpa, petára, dêčko, pregáča, Đurêta

[73] Informator žena četrdesetih godina.

* Izgovor kao u imp. pòkâži (v. str. 20.) uz laki prijenos ekspiracije sa prime na ultimu.

[74] ARj. X, str. 54. s. v. pleso kaže, da te imenice nema u našem jeziku, premda je donosi Šulek u Rječn. zn. naz. (See, Landsee, lago), ali da je on to uzeo iz češkoga jezika. Ja sam naziv Pleso zabilježio i u Bc (Plêso) i Mc (Plêso), a odavle bit će da je izvedena i Plêškovica Pd.

[75] Potanje o tim naseljima v. na str. 36. i dr.

Stepéta, kópaju, práveju i sl.), a u *Bd* još češće, m. o. i onda, kada je naglasak iza dugog sloga, što je inače na tom području rjeda pojava (izp. ledigimācija, bōrbá ..., osvētìti i sl., ali: ȁko ȕzmeju, da je tu vȍjskä, zlȍ će biti). Ispor. također *Hb* kūpìt, kāzȁt, pītȁt, svīrȁt, *Bđ* brȁt, bežȁt, pītȁt i *Bz* šūtȅt, plātìt, naučìt i sl. Očito je, da je u *Bd* i *Bz* duljenje ultime i s njime skopčani glissando posljedica skraćivanja sufiksalnoga -ti (*Bz* šūtȅt : šūtèti, naučìt : naučìti), pa se — bar u početnoj fazi — može pretpostaviti razvoj sličan onome u *Vc*, dakle najprije saltans iz ekspresivnih razloga u punom infinitivu, pa onda i u skraćenim (supinskim) oblicima. U *Hb* ostaje oksitona. Razlike u izgovoru *Bd* i *Hb*, koji su jedno od drugoga svega 1 km udaljeni, bit će da su posljedica jače infiltracije stranih štokavaca, koji su početkom 18. stoljeća u većem broju došli u *Hb*.[76]

Ja sam se u svojem izvođenju ograničio samo na područje, koje prikazujem i u drugim dijelovima ove radnje. Kakve su fiziologijske osobine sličnih akcenata u drugim narječjima i govorima, i da li se oni podudaraju s podravskim saltansom ili ne, ne može se iz objavljenih radova točno saznati, jer se ovoj pojavi većinom nije poklanjalo dovoljno pažnje. Tek iz općih primjedaba dade se zaključiti, da mu je i drugdje intonacija uzlazna, pa bi se takav akcenat za šire područje hrvatskoga jezika mogao nazvati i poludugim akutom (uz oznaku specifičnih razlika prema narječjima i govorima). Nema sumnje, da se takav akcenat, kao što pokazuje i podravski govor, najprije razvio na paroksitoni, pa onda pomalo prelazio na proparoksitonu i (u enklizi) na oksitonu. Ispred dugih slogova jedva da će ga gdje biti, jer mu ondje ni fiziologijski nije mjesta, a isto tako razmjerno će se kasno razviti *iza* takvih dugih slogova. Kao što je u Podravini srodan podravskom akutu, tako će jamačno i na drugim područjima biti srodan svojem (čakavskom, kajkavskom ili štokavskom) akutu, modificirajući donekle govorni ritam, koji tim akcentom dobiva nešto jaču uzlaznu notu.

II.

Razvedenost

Premda je područje podravske štokavštine, koliko sam ga za ovu radnju prošao, razmjerno maleno (jedva 300 km², niti podrug kotara), ono je govorno toliko razvedeno, da se može smatrati tipičnim za krajeve, gdje je zbog migracija u prošlosti dolazilo do većih ili manjih promjena, kojima se tragovi u govoru ni do danas nisu izgubili. Ja ću se stoga u ovom poglavlju malo dulje zadržati na nekim izofonama, izomorfama i izoleksama, nastojeći ih, koliko se bude dalo, protumačiti i prikazati metodom lingvističke geografije.

[76] U popisu iz god. 1702. u Hb još nema Bošnjaka, a 1733. bilo ih je 5 porodica. Isto tako nema ondje 1702. ni Barjaktarovića ni Miladinovića, koji su zacijelo također došli s juga. Selo Hb brojilo je 1733. 16 kuća sa 23 porodice.

Da bi se ovakav jezični i dijalektološki rad mogao postaviti na sigurne temelje, potrebne su prije svega dvije stvari: 1) treba poznavati podrijetlo ljudi, koji govore govorom, što ga želimo istraživati, t. j. treba znati, jesu li oni u onom kraju, gdje ih nahodimo, starinci, ili su se onamo doselili, i ako su se doselili, odakle su došli i kada su došli — i 2) treba poznavati prilike, u kojima ti ljudi danas žive, ili u kojima su u prošlosti dulje vremena živjeli. Trebat će dakle najprije lučiti između starinaca i doseljenika, a među doseljenicima opet dobro razlikovati starije koloniste od mlađih, t. j. one, koji su u Podravinu došli krajem 17. stoljeća ili prije toga vremena, od onih, koji su se onamo doselili kasnije. Isto tako treba razlikovati između doseljenika iz Bosne i Hercegovine i onih, koji su u današnja svoja naselja došli iz istočnih strana, iz Srijema i južne Ugarske. Zatim, trebat će lučiti naselja s prometnim vezama (uz Dravu, uz drumove) od onih, koja se nalaze više na osami, daleko od jednih i drugih, a osim toga važan će biti i razmještaj naselja po podrijetlu, t. j. jesu li naselja kolonista bila izmiješana s naseljima starinaca, ili su se nizala jedna uz druga, i u kakvu su bila razmjeru po broju svoga stanovništva. Sve su to — uz još neke druge pojave (v. str. 7.) — momenti, koji za oblikovanje i razvoj nekoga govora mogu biti važni, pa ćemo se stoga najprije na njima zadržati.

U vrijeme turskoga vladanja proživljavala je i slavonska Podravina teške dane: mnoga su sela opustjela, a stanovništvo se razbježalo, da se često više nikada ne vrati na svoja ognjišta. Preko podrug stoljeća stenjala je Slavonija pod turskim jarmom, i istom kada je krajem 17. stoljeća zauvijek skršena turska moć, počinju i Podravini svitati vedriji dani. Iz toga doba sačuvalo nam se nekoliko zapisa i popisa, od kojih su za Donju Podravinu najvažniji Popis kotara i grada Osijeka iz god. 1697.,[77] Conscriptio generalis diversorum dominiorum Sclavoniae cum quadam chronologica descriptione arcis Valpoviensis od 10. V. 1698.,[78] Sumarni popis Slavonije iz god. 1698.,[79] zatim Kallanekov Popis kotara valpovačkoga i Geroldov Popis nove gospoštije Karaševo (oba iz god. 1702.)[80] i, za prva tri decenija 18. stoljeća, Conscription aller Dörffer A° 1733.[81] Kako nam za starija razdoblja nedostaju iscrpni podaci, koji bi se odno-

[77] 200G. II. str. 38—40, 63—65.

[78] v. Josip Purić, Dva latinska rukopisa od godine 1698. u knjižnici grofa Rudolfa Normanna Ehrenfelskog u Valpovu (Vjesnik kr. hrv.-slav.-dalm. zem. arkiva II, Zagreb 1900., str. 247—250.) i R. Horvat, Valpovština u tursko doba (Vjesnik kr. hrv.-slav.-dalm. zem. arkiva XIV, Zagreb 1912., str. 237—282.).

[79] Sumarni popis Slavonije, koliko je potpadao pod komoru (1698.). 200G. II., str. 67. i d.

[80] 200G. II. str. 93—134.

[81] Rkp. se nalazi u arhivu vlastelinstva valpovačkoga (Fasc. VII. N° 638), a sadržava popis kuća i oženjenih glava po svim naseljima između Petrijevaca s jedne i Čadavice i Šaptinovca s druge strane. God. 1733. bilo je na tom području: naselja 46, kuća 1164, už. glava 1471. Osim toga važni su neki izvještaji o crkvenim prilikama u onom kraju Slavonije (iz 17. st.), no kako se oni odnose u prvom redu na pitanja, koja su u vezi sa slavonskim kalvinima, v. o njima s. l.

sili na cijelo područje, obazirat ćemo se u prvom redu na ono, što nam je zabilježeno u gornjim popisima. A toga je ipak toliko, da se dobiva prilično jasna slika o migracijama stanovništva za onih pedeset godina, od 1682., kada su se Turci po zadnji puta spremali na Beč, do 1733., kada je sastavljen popis stanovništva petrijevačkog, valpovačkog i miholjačkog distrikta.

Krajem 17. stoljeća mnoga su sela ponovno napuštena, a stanovništvo se u strahu razbježalo, da se tek poslije nekoliko godina, kada su se pod novom upravom prilike kako tako stale sređivati, pomalo stane vraćati u svoja većinom razvaljena sela. Mnogo se svijeta za neko vrijeme sklonilo u Valpovo, gdje je u tursko doba uz deset katoličkih kuća bilo preko dvjesta muslimanskih, pa je bilo i mjesta,[82] a kula i grad davali su ipak veću zaštitu od otvorenih naselja po šumama. Tako se u Valpovu privremeno bilo sklonilo stanovništvo Čamagajevaca, Bočkinaca, Kunišinaca, Marjančaca, Veliškovaca, Vinogradaca, Lacića i Tiborjanaca, te se odanle između 1695. i 1701. pomalo opet vraćalo u svoja sela. Kod nekih bližih naselja znalo se dogoditi, da se stanovništvo više nije ni vraćalo u svoja stara sjedišta, nego je ostajalo u Valpovu, obrađujući svoje posjede odanle. Tako je kao zasebnih naselja nestalo Metlinaca, Mrčinaca i Jesenkovaca, a za stanovništvo Strugačeva, koje se početkom 18. stoljeća također namjeravalo vratiti na svoju zemlju, znademo da se predomislilo pa i dalje ostalo u Valpovu. Slične su sudbine bila i neka druga mjesta. Tako su na pr. i Podgajci za Bečkoga rata bili pusti, a stanovništvo im je što pomrlo, što uteklo k susjednim Varošanima, koji su opet i sami morali bježati, pa su se na šest godina povukli u svoje *Väljevo*.[83] Za neka druga mjesta zabilježeno nam je u popisima iz god. 1702. samo toliko, da su ostala neko vrijeme pusta, i da im se stanovništvo razbježalo te se istom u vrijeme popisivanja — ili neposredno prije toga — stalo vraćati na svoja ognjišta, tako Narćani 1687., Crnkovčani 1692., Gaćani 1693., Porečani 1695., Veselovčani, kojih domalo nestaje kao posebnog naselja, 1699., Brodančani, Želčinčani, Habjanovčani i Buzinčani, kojih onda također nestaje, 1701., i t. d. Za neke druge znademo kuda su se povukli, ili kuda su ih Turci bili otjerali. Marijančani[84] su se i Rakitovčani sklonili »quidam ad Savum, alii in Croatiam«, odakle su se vratili 1695., odn. 1697., a Kunišinčani, koji su bili također otišli »in Croatiam«, vratili su se najprije u Valpovo, pa tek odanle — nakon boravka od 6 godina — natrag u Kunišince (1698.), dok su Tivanovčane[85] i Lacićane Turci odvukli sve

[82] God. 1733 bilo je u Valpovu samo 160 kuća, od ovih 14 nenastanjenih (»ganz öde Häuser« Conscription A° 1733, s. l.).

[83] Kallanek: »ultimatim in palude Swati Jursky Ritt 6 annis habitabant« (200G. II. str. 101.), gdje je SJR čehizirani naziv svetođurskog pašnjaka (rita), u kom i danas »pùno vođe ima«, a zovu ga V ā l j e v o.

[84] Marijančani dapače »trans Savum« (200G. II. str. 111.).

[85] Tivanovci su u Kallanekovo vrijeme još pagus (Conscriptio pagi Tyvanovczy. 200G. II. str. 108, 109.), u popisu iz god. 1733. spominju se samo zajedno s Lacićem (Ladschiz und Tibianofze), kasnije sasvim nestaju.

do Beograda. Za neke stoji da se ne zna, kuda su se raštrkali,[86] a za neke opet saznajemo, da su izumrli.[87]

Rjede su vijesti, koje nam kazuju odakle su neki stariji naseljenici došli. Ipak, ima i takvih podataka, i za Šag, Zagajce i Janušince je na pr. izrijekom zabilježeno, da su im stanovnici došli »ex Bosnia«, i to Šažani oko 1696. Za Zagajčane i Janušinčane znademo i to, da su bili pravoslavne vjere. Na Khevenhüllerovoj mapi nema međutim više ni jednoga od ovih dvaju naselja. Za Staklence kaže Kallanek: »a memoria hominum hic pagus nunquam inhabitatus erat. Moderni inhabitatores catholicae religionis a Savo ante 10 annos advenerunt et se in hoc deserto collocarunt. De domino christiano nihil sciunt, sub dominio Turcico desertum fuit«.[88] Ni ovi se Staklenčani međutim nisu dugo održali, a njihovo je stanovništvo prešlo u susjedne Podgajce ili se drugdje raštrkalo.

Dogadalo se također, da se stari stanovnici nisu više ni htjeli vraćati u svoja prijašnja naselja, pa su se tamo naseljavali novi kolonisti, kao što je to bilo na pr. sa Golincima, selom blizu Poreča, za koje je Kallanek zabilježio: »dum exercitus caesareus Essekinum se movisset, incolae huius loci in Croatiam iverunt, tandem rediverunt et Miholzini existunt. Moderni incolae a Savo et Moroviczino ante quinque annos advenerunt, sub dominio Turcico in 10 domibus calvini erant, de facto in 7 domibus catholici habitant«.[89] Iz nešto starijega popisa kotara i grada Osijeka iz god. 1697. saznajemo m. o. za stanovnike Ivanovaca »quod ex Sirmio et Baccka fugam dantes ad tutiora haec sese reposuissent«, a Ladimirevčani da su »coloni armigeri, uti antea erant«, dok je za stare Petrijevce zabilježeno, da su bili »locus ... colonicalibus Rascianis et quibusdam mercatoribus fidei catholicae inhabitatus«.[90] S ovime bi se slagalo i ono što Gerold kaže o tom mjestu, samo treba dobro razlikovati između Petrijevaca i Karaševa.

Vidi se, dakle, da je i istočni dio slavonske Podravine bio izvrgnut mnogim promjenama u stanovništvu, što sve nije moglo ostati bez dubljeg utjecaja na govor onoga kraja. Da su te migracije bile najjače baš u vrijeme, koje je došlo neposredno poslije istjerivanja Turaka, razumljivo je već po tome, što znademo, da se i drugdje u Slavoniji baš u to doba uz odbjegli svijet po opustjelim selima stao naseljavati i elemenat, kojega prije tu nije bilo, među njima osobito kolonisti iz južnih strana, od Save i iz Bosne. Tako je na pr. u popisu Ladimirevaca iz god. 1702. jedna trećina kuća zabilježena pod imenom Bošnjak, dok u popisu od 1697. toga prezimena ondje uopće nema, ma da imena Babogredac, Radlović i Šuaković kazuju, da je ondje i tada bilo starih naseljenika s juga. Pa ni danas Satničani, Bizovčani i dr. ne govore, da idu u Ladimirevce, nego

[86] Bratorchoveczy: incolae discesserunt, quonam devenerint nescitur (200G. II. str. 118.).

[87] Janoschinzy: inhabitatores dissipati, nec unicus amplius vivit (ibid., str. 99.); Brod: incolae omnes mortui (ibid., str. 118.) i sl.

[88] Ibid., str. 100.

[89] Ibid., str. 108.

[90] Ibid., str. 39, 40, 64.

u »Bošnjake«: novije ime zamijenilo je starije, i to više kao oznaka podrijetla nego kao mjesni naziv, jer se Ladimirevčani i danas smatraju potomcima bosanskih doseljenika. Zanimljivo je, da Ladimirevčani svoje najbliže susjede Šažane, koji su također došli iz Bosne, samo nešto kasnije, i danas kadšto zovu »Turcima«.

Takvih bi se primjera dalo navesti više, no tu nam je svrha samo u glavnim crtama upoznati opću migracijsku sliku Donje Podravine, i to tek toliko, koliko je potrebno za pravilno ocjenjivanje i tumačenje govornih osobina u onom kraju. To ćemo postići tako, da se na cijelom području, koje je predmet ovoj radnji, izdvoje najprije 1) stara podravska naselja, koja su se u svojoj jezgri održala do danas, bez obzira na privremeni prekid od po nekoliko godina u vrijeme ratovanja s Turcima, 2) stara podravska naselja, koja se nisu održala, a jezgra im je stanovništva otišla među starince u susjedna sela, 3) stara podravska naselja s jačom primjesom štokavskih kolonista, 4) stara naselja štokavskih kolonista, koja su se održala, ili su pak nestala, a stanovništvo im se raselilo, i 5) nova naselja, koja su nastala poslije Požarevačkog mira.

Prvoj skupini pripadat će sela Bizovac, Bocanjevci, Bočkinci, Brođanci, Crnkovci, Čamagajevci, Gat, Kunišinci, Marijanci, Nard, Podr. Podgajci, Rakitovica,[91] Satnica, S. Đurađ, Tiborjanci, Veliškovci, Vinograci i Zelčin. Selo Marjančaci također je staro naselje, samo što mu je stanovništvo zbog neposredne blizine Valpova bilo izvrgnuto različnim mijenama, sred kojih se međutim ipak održala indigena (starinačka) većina.

Drugoj skupini pripadat će cijeli niz naselja, koja su većim dijelom za turskih ratova opustjela, a do danas im se tek tu i tamo očuvao trag u nazivima za zemljišne dijelove.[92] Među takva možemo — prema popisima iz god. 1702. — ubrojiti sela *(pagi, pagi deserti)* Bologovce, Brezovce, Buzince,[93] Čakance, Domanovce, Drakšince, Farkaševce, Goričane, Gregorjance, Janušince, Janjevce, Jesenkovce, Križevce, Kučince, Kupšinovce, Marijance (kod Valpova), Metlince, Midlak,[94] Moroslavce, Mrčince, Novu Skelu, Novake, Pavlovce, Poznanovce, Staklence, Strugačevo, Tivanovce, Trnovce, Veselovce, Vučkovce i neka druga. Neka

[91] Današnji je rakitovački govor u manjoj mjeri pod utjecajm jakih došljačkih naselja, koja su se smjestila u njegovoj neposrednoj blizini (Pč, Gl i dr.), odatle izgovor ć i sl. (v. bilj. 46.).

[92] Zapisujući nazive za zemljišne dijelove našao sam cijeli niz takvih, koji su nekoć označavali — ili mogli označavati — nastanjena mjesta, a u spomenutim ih popisima iz 1702. ne nalazimo, ispor. Drēnövci, Godišinci, Stārijānci (Vc), Krāljèvci, Medārévci, Šímenovci (Vp), Bùdrovci (Mč), Beljānci, Màrošēvc: (Hb), Bicārèvci (Bđ), Madarinci (Pt), Bèketīnci (Gt), Sòdinci (Rt), Bogdinci (Kn), Ižānövci (Mc) i dr. Naravno, mogu to biti i noviji nazivi, samo im nitko ne pamti postanja. Nekima se međutim našao trag u starijim popisima, tako za svetodurski Čākovac (Sum. popis 1697.: Csakovecz, pagus desertus) i dr.

[93] Smičiklas je Geroldovo pagus Businzy čitao Bušinci (Index personarum et locorum, str. 341.)). Među nazivima za lokalitete upotrebljava se međutim i danas u Ld samo naziv Bùzinci.

[94] Isp. Milovačko polje u ataru sela Nard.

su od njih god. 1702. bila još nastanjena ili bar na okupu (Goričani, Moroslavci, Janušinci, Novaki, Staklenci, Strugačevo, Tivanovci), pa im se kasnije stanovništvo raselilo po drugim naseljima, od kojih su neka u ono doba bila još pusta (Bizovac, Satnica). Janušinci i Staklenci naseljeni su po drugi puta kolonistima iz Bosne i Posavine, koji se također ne održaše, tako da bi ova mjesta zapravo pripadala u dvije skupine, u drugu i u četvrtu. I selo Novaki, koje je dugo vremena bilo pusto, opet je naseljeno 1701., pa se nije održalo, da se kasnije pretvori u pustaru, koja će tek poslije prvoga svjetskoga rata oživjeti novim kolonistima. Danas su tamo naseljeni došljaci iz okoline Imotskoga. Prema prva dva sloja starinačkog stanovništva ovom bi naselju bilo mjesto u drugoj skupini, a prema trećem ide u zadnju (petu) skupinu.

Izraziti predstavnik treće skupine jesu Petrijevci, koji su nastali spajanjem Karaševa i nekadanjih Petrijevaca, od kojih je prvo bilo naselje s domaćim (podravskim) stanovništvom, dok su Petrijevci prvotno bili naseljeni kolonistima. Posredno — sudeći po prezimenima i drugim znacima — stariju kolonizaciju treba pretpostaviti također u Poreču, gdje i danas ima tragova ikavsko-jekavskoga govora, i u Radikovcima, a mlađu u Habjanovcima i djelomice u Valpovu, gdje je ostalo nešto štokavskih doseljenika iz turskoga doba.

U četvrtoj skupini valja razlikovati dva sloja, stariji i mlađi, i prema tome dva razdjela, prvi, koji će obuhvatiti starija naselja, i drugi, koji će obuhvatiti mlađa naselja. U prvi razdjel ići će Ladimirevci, Ivanovci i dijelom Petrijevci,[95] a u drugi Šag, Zagajci, Janušinci i Staklenci. Dok su se naselja prvoga razdjela održala, druga su — osim Šaga — opet nestala.

I petu skupinu možemo razdijeliti u dva dijela, od kojih će prvi obuhvatiti stara, nekoć opustjela naselja, koja su u novije doba ponovo naseljena, ovaj puta stranim elementom, dok će u drugom biti posve nova naselja, kojih prije nije bilo. U prvi će razdjel ići Samatovci i Novaki, a u drugi Bistrinci, Belišće, Kitišanci i Josipovac. Današnji Samatovci, Novaki i Kitišanci nastali su kolonizacijom, do koje je došlo poslije prvoga svjetskoga rata, a stanovništvo im se u zadnje vrijeme (od 1941.) dijelom izmijenilo. Josipovac je (do 1945.) bila njemačka kolonija naseljena poslije 1723. god., a Belišće se kao industrijsko središte razvilo u drugoj polovini prošloga stoljeća, tako da samo Bistrinci svojim postankom sežu u prve godine 18. vijeka.

Podijelimo li sva naselja prema jezgri stanovništva u starince i došljake, dobit ćemo ovo: I. starinačka bit će sva naselja prve skupine i iz treće (Petrijevci) Karaševo, zatim Habjanovci i Valpovo, dok će II. sva ostala pripadati došljacima, te će se vremenski dijeliti u *starija* (prvotni

[95] Možda i Buzinci: Vp. rkp. iz 1698. (koji u izvatku, što sam ga našao u vp. arhivu, nosi naziv »Conscriptio Hapsziana«, pa ću ga odsele tako zvati) ih nema, no sudeći prema prezimenima (u Gerolda), bit će da su i oni najvećim dijelom bili naseljeni s juga (Erić, Katavić, Čerkežić i dr.).

Petrijevci, Ladimirevci, Ivanovci, Poreč,[96] Radikovci[97] i nekadanji Buzinci), mlađa (Šag, Bistrinci i nekadanji Zagajci, Janušinci i Staklenci) i *najmlađa* (Belišće, Kitišanci, današnji Samatovci i današnji Novaki). Josipovac kao isključivo njemačko naselje nije ni prije išlo u krug podravske štokavštine.

Najmlađa naselja došljaka nisu, kako smo prije vidjeli, s jezičnog stajališta važna, pa se na njih — kao ni na Josipovac — dalje ne ćemo obazirati. Ostala naselja kolonista važna su toliko, što za svako postoji teoretski mogućnost, da je u svom govoru — bilo djelomice, bilo potpuno — do danas moglo sačuvati neke osobine donesene u prvo doba naseljavanja, i da je te osobine moglo proširiti i među susjednim starincima. Za održanje pak i širenje takvih donesenih osobina u novu ambijentu važno je, da li je naselje bilo brojem dovoljno jako, da li je bilo govorno homogeno, i da li je umjelo urediti svoje odnose prema susjednim naseljima, t. j. da li su ti odnosi postajali uži (na pr. endogamijom i sl.), ako su sela po podrijetlu i govoru bila bliska, ili su bili dalji, ako među njima nije bilo tih veza. Zato je važan i njihov geografski smještaj, t. j. nalazi li ih se poviše zajedno, ili su raštrkana među starincima; zatim, nalaze li se uz prometne veze, ili su smještena po šumama i barama. U prvom će se slučaju, t. j. kad ih je poviše zajedno i kad leže uz prometne veze, kojima lakše dolaze jedni do drugih, došljaci bolje održati i bolje će sačuvati svoje govorne osobine nego kad su im sela odasvud okružena naseljima domaćih starinaca, koji su drugoga govora i drugoga naglašavanja. Pogledamo li sada priloženu kartu (I), vidjet ćemo, da su se došljačka naselja u Donjoj Podravini smjestila ovako: od starijih Ladimirevci i Poreč leže tako daleko jedno od drugoga, da među njima nije moglo biti nikakve veze. Ivanovci nisu daleko od Ladimirevaca, ali kako su Ivanovčani došli s istoka (Srijem, Bačka), a Ladimirevčani s juga (Bosna), nije ni među njima bilo uže veze, a stari su Petrijevci opet toliko bili pod utjecajem starinačkog Karaševa,[98] da su se u njemu doskora sasvim rasplinuli davši mu samo svoje ime, pa ni tu nije moglo biti užih veza s nešto mlađim i podaljim Ladimirevcima. Prometnih veza među njima također nije bilo, tako da zaista nije bilo ničega, što bi ta starija naselja čvrsto vezalo i uzajamno čuvalo pred utjecajem okolnih starinaca.. Jedini izuzetak su Radikovci i Poreč, gdje su se stoga — osobito u Poreču — relativno najbolje očuvali strani elementi. Radikovcima, koji leže nešto dalje na istok, smetao je i dosta heterogeni sastav stanovništva (Hayducken).

Od mlađih naselja došljaka Šag se doduše od početka nalazio nedaleko Ladimirevaca, ali s druge strane Karašice, koja ih je više rastavljala

[96] U popisu iz god. 1702. zabilježen je ikavski oblik Poritsche, jednako u popisu iz god. 1733. (Poritsch), Conscriptio Hapsziana imade Poregysse. Kallanek međutim navodi, da su tamo i za Turaka bili katolici (200G. II. str. 104.). Kašić ga u svojem izvještaju ne spominje ni među katoličkim ni među kalvinskim naseljima.

[97] Popis iz god. 1733. dodaje uz naziv (Radingofze) oznaku Hayducken, jednako kao i za Ld.

[98] Pod župu u Karaševu potpadali su i katolici iz Osijeka (isp. R. Horvat, Valpovština, str. 249.).

nego spajala, a Bistrinci su se opet smjestili uz Dravu, između Gata, Valpova i Narda, tako da ni tu nije dolazilo do užih veza, koje bi olakšale podržavanje određenih jezičnih tradicija. Osim toga i ne znamo pravo, kakav je bio prvotni sastav bistrinačkoga stanovništva. Tek po nekim prezimenima iz 18. stoljeća zaključujemo, da je i ono većim dijelom bilo iz južnih strana. Vezu Šaga s Ladimirevcima slabilo je i to, što su jedni potpadali pod Valpovo, a drugi pod Karaševo, a negativno je zacijelo djelovalo i to, što su se Šažani odvajkada bavili kirijom, dok su Ladimirevčani bili ratari i ljudi od pluga, mača i motike, pa ih je i to moralo udaljavati od Šažana.[99] Tako vidimo, da među ovim došljačkim naseljima — osim Poreča i Radikovaca, koji su se mogli osloniti na Golince i na naselja, koja leže dalje prema zapadu — nije bilo nikakvih jačih veza, pa je to možda bilo i razlogom, da su se neka od njih doskora opet raspala i nestala (Buzinci, Janušinci, Staklenci, Zagajci).

Jezično to, naravno, još uvijek ne znači, da su se došljaci morali sasvim asimilirati svojoj jačoj okolini. I tu je bilo razlika. Najbolje je svoje odlike sačuvao Poreč, tako da njegov akcenat (Mláka, Lànīšte, Trâvnik, Járak, kòsīšte, kùbura[100] i t. d.), pa porečko *djedak, ljesa, lijevča, trijem, rizanci s oriji* i sl. ovaj govor potpuno odvajaju od ostale podravske štokavštine upućujući na užu vezu sa susjednim Golincima i drugim došljačkim naseljima, koja se prostiru dalje na zapad. Ne znači to, da u porečkom govoru nema podravskoga utjecaja (ispor. nomen loci Živìka, pa: pregäča, vȕdica, deteriorativa na -ȅna i sl.), no on je svakako bio vrlo slab, mnogo slabiji nego u *Rd*, koji leže nešto istočnije, te su bili više izvrgnuti utjecaju *Čm, Šv* i *Bn*.

Preostala su došljačka naselja — uključivši ovamo i *Rd* — sva u većoj ili manjoj mjeri podlegla asimilatornom utjecaju okoline. Tek tu i tamo u govoru, osobito u nazivima za lokalitete i u samostalnim izrazima, očuvali su se do danas jači tragovi govora donesena ili unesena sa strane. Kakav je taj govor bio, i odakle, iz kojega kraja, teško je danas reći, jer je svagdje prodro ekavski izgovor, a ikavizmi, koliko ih u takvim naseljima susrećemo, karakteristični su gotovo za svu Donju Podravinu. Ipak, po nekim akcentima dade se zaključiti, da je većina kolonista prvotnih Petrijevaca, zatim Ladimirevaca, Radikovaca, Šaga i Bistrinaca nekoć imala novije naglašavanje (isp. *Pt* Volòsavo, Plândište, *Ld* Pàlenovac, Kàlenovica,[101] Kovāčȅva àdica : Pērìna adìca, svìnjāk, kàko ću ..., Rd Sèlište, Lànīšće, kùbura, kòsišće, Šg Kòsatovo,[102] Cȅr, Čȁkanac, kàpija, *Bs* Oskòrušica, Tùkovi, Lanīki, òraj[103] i dr.). Za Ivanovce, koji su kolonizirani s istoka (iz Srijema i Bačke), nisam više našao potvrda,

---

[99] Kallanek: ... pro sepibus extruendis Essekinum vexerunt nec non ligna Caesarea secuerunt (str. 98.). Kada se prije šezdesetak godina u blizini gradio drum, preselili su se onamo, samo da se dalje mogu baviti kirijom.

[100] Isto što t a š u l j (tȁšulj **Vc, Vp**, t à š l j i c **St**, k ȅ s a **Hb** i sl.) dalje prema istoku: koža što čuva konja, da ga konopci za vuču ne nažuljaju.

[101] Ispor. Kalȅnovica **Iv.**

[102] Ispor. Kosàtovo **Nd.**

[103] Ispor. i **Hb**: Dȑgača, Bùdigōšće.

koje bi na to upućivale, osim ako se takav akcenat ne krije na pr. u nazivu Kalbādīk, gdje bismo prema podravskom ritmu očekivali naglasak na primi (Kālbadīk).

Općenito se (i prema gornjem) može reći, da je asimilacija najdalje uznapredovala u Ivanovcima i nekadanjim Petrijevcima, manje u Ladimirevcima, Radikovcima, Šagu i Bistrincima. Pritom *Ld* i — donekle — *Šg* zauzimaju posebno mjesto, akcenatski vrlo zanimljivo, koje upućuje na razmjerno samostalno i u neku ruku kolektivno reagiranje na akcenatski sustav, koji se ovdje u Podravini među starincima zatekao. Novost je u tom sustavu za spomenute došljake morala biti duljina ispred kratkog akcenta, i oni su je po pravilu hiperkorektnosti i prisvojene ritmike stali u govoru primjenjivati i ondje, gdje joj nije bilo mjesta, i to u opsegu, kako ga inače ondje ne nalazimo. Dok naime u okolnim selima *(Bd, Pt, Nd)* do ovakvih pojava dolazi samo sporadički, zato da bi se u ekspresivnoj službi istakao iktus, ovdje to postaje manira (ispor. *Ld* Dīmītrovac, Mātīšće, Mīkōlin kraj, Mlākē, Crnīcē, Krčēvina, Prēslētinci, Īvānovačko polje, po sātnīčku među i sl.,[104] *Šg* Cūprōvac, Krčēvine, sōnāc (pl. sônci), pōtkōlina i sl.), do koje je došlo pod utjecajem primjera, gdje je duljina ispred akcenta bila opravdana (ispor. Ld Na šūljēvima, Pērīna (adīca), Kovāčēva (àdica), Žēljkōvac, Milōšēvac, *Šg* kad Drāvā razālje ..., došli vojnīkī, pa nek jēdeju ... i sl.).

Razmotrivši ovako naselja starijih i mlađih došljaka, preostaje još da se kaže koja o starincima. O njima i o njihovoj jezgri bilo je i prije govora, a da ipak nigdje nije kvantitativno određeno, koliko se te starinačke jezgre očuvalo do naših dana. Primjeri Novaka, pa Ladimirevaca, Marjančaca i drugih nekih naselja pokazuju, da se u nekim mjestima kroz tih dvjestapedeset godina i cijelo stanovništvo moglo promijeniti, ili bar većim dijelom zamijeniti novim kolonistima (iz susjednih sela ili iz udaljenijih krajeva), što je sve za razvoj nekoga naselja, pa prema tome i za njegov jezik, moralo biti važno. Zastanimo zato malo i kod ovoga pitanja.

Kao i drugdje, tako se i u Podravini stanovništvo kroz ova dva i po stoljeća više ili manje popunjavalo ili obnavljalo i mijenjalo, tako da su u nekim selima došljaci danas brojem i do triput jači od starinaca, dok su opet u drugima starinci ostali jači od pridošlica. Došljaci su i ovdje, kao i drugdje, većinom prolazan, govorno nehomogen elemenat, koji je već time osuđen da podliježe jezičnom utjecaju homogenijih starinaca i onda, kada su ovi brojem mnogo slabiji od došljaka. Zato koeficijenat jezičnog utjecaja u ovakvim mjestima nije ovisan o općem razmjeru jednih i drugih prema broju nastanjenih kuća ili stanovnika, nego o unutarnjem srodstvu i unutarnjoj povezanosti jedne i druge skupine ljudi. Pridošlice imadu naime još jednu slabu stranu, a to je pocjepkanost po prezime-

[104] Time se **Ld** znatno udaljuju od **Šg**, kojemu su s jedne strane **Ld**, a s druge **Nd**, oba s različnim naglašavanjem, tako da me je neka Šāšk a sama upozorila, da u **Šg** govore j ē d a n, u **Nd** j ē d ā n, a u **Ld** j ē d ă n.

nima i porodicama, koje u starinaca nikada ne nalazimo u tolikoj mjeri kao u došljaka. Zato ćemo se, kad već nije moguće praktički odrediti podrijetlo svakoj kući i svakoj porodici nekoga naselja, poslužiti koeficijentom njihove unutarnje povezanosti i pripadnosti jednoj ili drugoj skupini, te ćemo odatle izvesti zaključak, koja je jača, i kakav je odnos između starinaca i došljaka, i obrnuto, između došljaka i starinaca. Tehnički se to dade tako provesti, da se zbroj domova nastanjenih starincima razdijeli brojem njihovih prezimena, pa dobiveni broj uzme kao koeficijenat starinaca za dotično mjesto. Isti je postupak i s došljacima. Razmjer jednoga i drugoga koeficijenta dat će unutarnji odnos jedne i druge skupine, t. j. predstavljat će razmjer između starinaca i došljaka s obzirom na unutarnju povezanost njihovih skupina. Za naselja valpovačkoga kotara (osim Čepinskih Martinaca) taj će razmjer prema podacima prof. Pavičića biti 132,0 (starinci): 37,7 (došljaci), ili okruglo 3,5 : 1.[105] Prevaga starinaca je, dakle, više nego očita. Ovome treba dodati, da i dobar dio došljaka potječe iz istoga kraja, ili se ondje naselio već početkom 18. stoljeća pa se asimilirao, tako da je skupina starinaca u govornom pogledu još jača, nego što je to gore navedeno. Jednako su međutim i došljaci — osim Petrijevčana, koji su se rasplinuli u Karaševu — sačuvali svoju jezgru, samo nešto slabije od starinaca (koefic. 2,24), što međutim iz razloga, koje smo prije naveli, znači samo da se u tim selima dobrim dijelom održao elemenat, koji je stoljećima bio izvrgnut asimilaciji, te se do danas manje ili više asimilirao, a od starih osobina zadržao samo neke, i to većinom leksičke, terminologijske. Slične odnose treba pretpostavljati i u onih 10 sela miholjačkog kotara, koja su sva (osim *(Pč* i *Rd)* starinačka.

Iz svega, o čemu je u ovom dijelu bilo govora, vidjeli smo, kakav je otprilike bio sastav stanovništva u onom kraju, i kakav je mogao biti općenito utjecaj došljaka na starinačka naselja, koja su se ondje zatekla. Time smo ujedno riješili jedno od najvažnijih pitanja, koje će nam olakšati stvaranje zaključaka u jezičnom raspravljanju, na koje sada prelazimo.

Želeći prikazati jezičnu razvedenost podravske štokavštine, odabrao sam po dvije odlike iz nauke o naglascima i nauke o oblicima, jednu iz nauke o tvorbi riječi i sedam odlika iz područja rječničkoga blaga. Kao svaka klasifikacija, tako je i ovaj izbor subjektivan, pa će mi zacijelo netko spočitnuti, što sam mimoišao nauku o glasovima, kojoj se u dijalektologijskim podjelama obično pridavala najveća važnost. Učinio sam to stoga, što glasovne odlike na tom području ili nisu osobito zanimljive, ili se ne bi dale lako i pregledno prikazati na karti. Tako su na pr. neki ikavizmi sasvim pravilna pojava, koja — osim u *Pč* — nije uvjetovana posebnim glasovnim zakonima, dok protetsko *v-* također obuhvata cijelo područje osim nekih došljačkih naselja *(Ld, Šg, Pč, Rd).* Isto tako cijelo područje osim Ld, *Bs* i *Hb* imade *orej (: ora, oraj),* a samo u *Bđ* zabilježio

[105] Za miholjački kotar nisam mogao dobiti podataka, a noviji popis stanovništva nije mi bio pristupačan, pa ih nisam mogao sam utvrditi. Za valpovački kotar služio sam se bilješkama prof. Pavičića.

sam kod jednog informatora sporadički prijelaz glasa *e* u *ei* (i to pod saltansom: jéist, živéit, trīdéiset). Uz *orej* trebalo bi označiti i razliku u kvantiteti (ôrēj : ôrej), a to se — uz fonetsku diferencijaciju *e/a* — ne bi dalo dovoljno pregledno prikazati na zajedničkoj karti, na kojoj je trebalo smjestiti po mogućnosti sve elemente. Zato se nisam mogao osvrtati ni na podr. *pãntim* (: pamtim), *mȏnce* (: momce, momke, ak. pl.), *vȏdēr* (: vodir), *lêvča (Ld, Iv, Hb, Rd, Pč lijevča), lẽčva (Šg), lẽčva (Nd, Bs, Pd),* lẽč (ostala mj.) i t. d.[106] Slično je i sa *saonicama* i *sanincima,* koji bi se sami lijepo dali prikazati, ali su ovako — budući da za svaku pojavu nisam mogao dati specijalan prilog — morali otpasti (isp. uz normalno *sâne, sānîce* i *sanînac,* pl. sanînci — u *Hb, Bd, Bz, Pt sōnice* : *sanînci,* jednako i u *Nd,* samo mj. *sonice* akutirano *sōnice,* zatim u *Ld sōnice* : *sonênci, Šg sōnice : sônci,*[107] *Rd sône : sōnci* i *Pč saónice : sōnci,* dakle cijela skala prelaznih oblika, ugl. u došljačkim naseljima ili u njihovoj neposrednoj blizini). Kod akcenata moglo bi mi se također prigovoriti, što na pr. nisam posebno prikazao cirkumfleks na ultimi *(danâs,* pridj. *samâ,* instr. *s njōmê,* nom. *ākôv* i sl.). Nisam to učinio zato, što je samo posljednji oblik prostorno ograničen (ugl. JI), dok su prva dva, kao i *čitãm* i sl., normalni za cijelo područje, a treći se isto tako u ekspresivnoj službi (: *s njôm)* upotrebljava i na istoku i na zapadu. U ostale pak pojedinosti (*trūjēm : trūjû* i sl.) nisam se iz tehničkih razloga mogao upuštati, pa sam se zadržao samo na oksitonezi i na saltansu kao na važnijim pojavama, kojima se dosad nije posvećivalo dovoljno pažnje.

Iz nauke o oblicima uzeo sam ono, što je za Podravinu najkarakterističnije: nepalatalni instr. sg. muš. i sred. roda na *-em* i dulje nastavke za 3. l. pl. prezenta (osobito na *-e* : *-eju).* Jednako sam iz nauke o tvorbi riječi uzeo nastavke za tvorbu deteriorativa ženskih (i muških) osobnih imena. Na dublete *zãbad* ‖ *zãbada, spãšnik* ‖ *spãšnjik* ‖ *spãšnjak* ‖ *pãšnjak, gũščak* ‖ *gũšnjak, pãčjak* ‖ *pãčnjak, kȍkošinjac* ‖ *kokošînjak, svînjāk* ‖ *svînjac* i sl. nisam se mogao obazirati, pa ih u radnji dalje i ne spominjem.

Najbogatiji, i prema tome najteži, bio je izbor iz područja leksičkoga blaga. Od mnoštva paralela spomenut ću samo neke, kojima je upotreba prostorno ograničena, ili se pomalo gube, ili im se proširuje značenje; to su *môtka — golčica, svẽdro — burgija, lēv — pojãta, gãnjak — trêm, šãragljāš — stolica, ȏbōr — tôr — okȏlac, kȏlac, vãgīr — amīšće, tũblek — tũrkinja — breskȏrka,* pa različna značenja za riječ *kȏčak* i t. d., i t. d. U takvu obilju valjalo je izabrati ono, što je karakteristično i narodu osobito blisko, pa sam se zato ograničio na neke dijelove pluga (3), kola (2), kuće (1) i ženske opreme (1).

[106] Tako i kod Katančića: 'fulcrum laterale currus, subscus, brachium', Hung. l ö t s (Pravoslovnik, s. v. l i c s).

[107] Nožice na saninicima u Šg zovu n ó g e (: n ó g e, pedes hominum seu animalium).

1. Izotone

S obzirom na poludugi saltans dijeli se cijela Donja Podravina u četiri područja, *u istočno*, gdje je saltans redovita pojava *(Nd, St, Pt,* v. kartu II[1]) *u zapadno*, gdje dolazi vrlo rijetko i to isključivo u ekspresivnoj službi *(Tb, Vc, Gt, Mc, Kn, Cr, Bč, Pd, SĐ, Čm, Rd, Rt,* v. k. II_4) i u dva *srednja* ili prelazna, koja se dijele u a) područje s jače naglašenom oksitonezom *(Hb, Bd, Bz, Ld,* v. k. II[2]) i b) područje bez izrazite oksitoneze *(Šg, Vp, Mč, Iv, Zč, Bc, Vn i Bs,* v. k. II[3]). Sporadični su slučajevi ovakve oksitoneze u *Pt* i, nešto češće, u *Šg* u većoj mjeri izraz ekspresivne službe, te se ne mogu uvrstiti u gornje područje (II[2]), gdje zbog razvijenije oksitoneze dolazi do posebnih sekundarnih oblika. Osim toga za *Pt* je karakterističan saltans, dok *Šg* ide u prelazno područje te se od *Ld* u pogledu oksitoneze dosta razlikuje. Za poludugi saltans v. str. 26. i d., za pojave skopčane s oksitonezom str. 32. i d.

2. Izomorfe

a) Instrumental sg. nepalatalnih osnova muš. i sred. roda na *-om/em.*

U istočnom dijelu *(Pt, St, Šg, Ld, Bz, Bd, Hb,* v. k. II_5) tvore se ovi oblici isključivo nastavkom *-em* (dakle: *drumem, cugem, kajmakem, stolem, jezikem, mlekem, tkalem i sl.),*[108] dok u *zapadnom* — osim neznatnih izuzetaka *(: putem, poslem, kotlem)* — ostaje *-om* (zapadno od oznake II[5]). Ivšić za DPG navodi samo *ritem* (Kaniža, kod Broda), Reljkovićevo *kazusem* (Gram. 226) i priopćeno *kamenem (Tordinci),*[109] ali zato daje veći broj potvrda za *-im* mj. *-om* (u nekoliko sela u sjeveroistočnom dijelu posavskoga govora) i *-om* mj. *-em* iza palatala (Bodovaljci, Slobodnica, Crni Potok, Musići, Piškorevci, Otok, Gradište i dr.).[110] U mjesnim nazivima zabilježio sam iza palatala *-om* mj. *-em* samo u dva mjesta: Za gȃjom *(Vn)* i Pod sȅlišćom *(Bs).* Ivšićeva potvrda iz Tordinaca daje naslućivati, da se *-em* mj. *-om* u instr. sg. nepalat. osn. muš. i sred. roda preko Habjanovaca i Čepinskih Martinaca pružalo dalje na jugoistok, na što upućuje i zamjena *-im* mj. *-om,* koju je Ivšić — osim Vrbice — zabilježio u ekavskim selima, koja su nekoć pripadala podravskom jezičnom krugu.

b) Dulji i kraći oblici za 3. l. pl. prezenta.

Ivšić je u ŠN iznio nekoliko duljih oblika za 3. l. pl. prez. *(potkū* i *potkéju, (na)žgu* i *(nā)žgeju*$_{39}$ zatim *ôćeju* (enkl. *ćeju*)$_{41}$, *bolē* i *bolēju*$_{37}$, *držéju, ležéju, bežéju*$_{38}$ i dr.). Jednako duljenje *(-eju* mj. *-e)* zabilježio je i Klaić za Bizovac, razlikujući pravilno između sekundarnog *jȅdeju* i terci-

[108] Ne dajem akcenta zbog nejednake primjene saltansa.

[109] DPG, str. 89 (i bilj.).

[110] Ibid., bilj. 2, zatim str. 117, bilj. 4.

jarnog *mȉsleju*.[111] U Posavini takvoga duljenja nema. U Podravini uz spomenute oblike dolazi do duljenja (odnosno skraćivanja) i ostalih završetaka, tako da uz *-u* dolazi *-eju (krâdū, šȉju, uprẽgnu : krādẽju, šȉjeju, uprẽgneju)*, uz *-e* spomenuto *-eju* i primarnije *-iju (nȏse, prâve, vȏze : nȏsiju, prâviju, vȏziju : nȏseju, prâveju, vȏzeju)*, a normalno *-aju* stegnuto je analogijom prema ostalim kraćim završecima u *-u (spȑdaju se, pẽvaju, ìgraju : spȑdū se, pẽvū, ìgrū)*.[112] Prirodno je, da opseg svih tih dubleta ne će biti jednak, već će u jednih biti manji, a u drugih veći. Dublete *-u/-eju* pripadat će na pr. — osim *Pč (kâžū)* — cijelom području (ideju *Pt*, plâčeju *St*, obrẽžeju *Šg*, pripneju *Nd*, nẽdeju *Ld*, izîdeju *Bz*, úzmeju *Bd*, ôreju *Hb*, dâjeju *Vp*, zôveju *Mč*, prôjdeju *Iv*, sẽčču *Žč*, nâjdeju *Bc*, odvedẽju *Vn*, kâžeju *Tb*, dẽreju *Vc*, lâtneju *Gt*, bẽreju *Bs*, *Cr*, prôstreju *Pd*, dôjdeju *SĐ*, zôveju *Bč*, mẽtneju *Čm*, poběgneju, îdeju *Kn*, *Mc*, *Rd*, *Rt)*, jednako i *-aju/-u* (koje može biti dugo ili kratko), samo što je tu — uz *Pč* — više izuzetaka, gdje se ovi kraći oblici ne govore *(Ld*, *Hb*, *Rt)*, ispor. rūgu se *Pt*, pẽvū *St*, nẽmu *Šg*, trẽbu *Nd*, mōru *Bz*, otẽru *Bđ*, istẽru *Vp*, spȑdu se *Iv*, *Bc*, tẽrū *Mč*, *Žč*, têntu *Vn*, pûšću *Tb*, svîrū *Vc*, *Gt*, pîtū *Cr*, ìgrū *Pd* i t. d.). Ovi se sekundarni (kraći) oblici u nekim naseljima (na pr. u *Hb*, *Ld*, *Nd*, *Žč*, *SĐ*, *Rt*, *Rd*, *Pč)* u mladega svijeta opet sve više gube, tako da se još samo stariji češće služe i jednima i drugima. Dublete na *-e(-eju)-iju* nisu podjednako rašírene u sva tri oblika, te se redovno govore samo u dva, tako da *-e/-eju* prevladavaju u jugoistočnom dijelu *(Bc*, *Žč*, *Mč*, *Iv*, *Hb*, *Bđ*, *Bz*, *St*, *v. k. II*[6]), a *-e/-iju* u cijelom ostalom području podravske štokavštine (isp. plâteju *Bc*, trâžeju *Žč*, dẽljeju *Mč*, skûpeju *Iv*, nôseju *Bđ*, *Hb*, prâveju *Bz*, mẽseju *St* : nôsiju *Pt*, *Šg*, sprẽmiju *Nd*, dẽljiju *Vp*, vîdiju *Vn*, vâdiju *Tb*, trẽbiju *Vc*, pregrâdiju *Gt*, vôziju *Cr*, divâniju *Pd*, mȏljiju se *SD*, nôsiju *Rt*, mȏliju *Rd*, vîdiju *Bč*, nakîtiju *Čm*, prâviju *Mc*, mȏljiju se *Kn* i dr., v. k. II[6]).

Karakteristično je za te dublete, da se obično upotrebljava po jedan kraći i jedan dulji oblik, tako da je samo kod *-e(-eju)-iju* došlo do cijepanja, koje međutim također nije ekskluzivno, pa tako na pr. *-e/-iju* sporadički dolazi i u istočnom dijelu, a *-e/-eju* — iako mnogo rjeđe — u zapadnom (isp. vîdiju *St*, vôdiju *Bz* — mȉšaveju *Cr*, plẽsniveju *Gt*, gdje se oba oblika oslanjaju na *e* u infinitivu: *mȉšaveti, plẽsniveti)*.

U razvoju spomenutih dubleta valja razlikovati četiri stupnja: a) prvotno *-u* $\leq$ *ǫ(tъ)*, *e* $\leq$ *ę(tъ)*, *-aju* $<$ *ają̨(tъ)*, b) stvaranje dublete *-u/-eju* analogijom prema sufiksalnom *-e-* u ostalim licima jednine i množine i krajnjem *-ju* $\leq$ *-[a]-ju (jedu, pišu, metnu* : jede-te, piše-te, metne-te + *-ju* $\geq$ *jedeju, pišeju, metneju)*, c) stvaranje dublete *-e/-iju* analogno kao pod b) (jede-te, piše-te, metne-te $\geq$ *jedeju, pišeju, metneju* : nosi-te, pravi-te, vadi-te $\geq$ *nosiju, praviju, vadiju)*, odn. dublete *-e/-eju* prema sekundarnom *-eju* dublete *-u/-eju* i iskonskom *-e* $\leq$ *ę(tъ)* (nosim, pravim, vadim — nose, prave, vade + *-ju* (: *-eju)* : *noseju, praveju, vadeju)*, i d) stvaranje dublete *-aju/-u* obrnutim postupkom prema *-u/-eju (teraju* : pereju ‖

[111] Bizovačko narječje (rkp.).
[112] U ovakvim primjerima dajem akcenat prema središnjem govoru (Gt).

peru : *teru*, ili *isteraju* : izdereju ‖ izderu : *isteru*, ili *pušćaju* : vičeju ‖ viču : *pušću* i t. d.). Ova podjela bit će i vremenski točna, što dokazuje s jedne strane *ŠN*, a s druge dubleta *-aju/-u*, koja je najslabija te se najlakše gubi.[113] Razlog ovoj slabosti sekundarnoga (kraćega) *-u* valja osim toga tražiti i u praktičkoj primjeni, u tome, kako se te i druge dublete u živu govoru upotrebljavaju.

Bilježeći ih po selima, nastojao sam dokučiti razloge, zašto isti objekat u identičnoj rečenici kod istih glagola upotrebljava sad dulje, a sad opet kraće oblike, i kada će upotrebiti jedne, a kada druge. Pitao sam i neke bistrije seljake. Uzeo sam kao primjer najobičnije riječi: *idu* i *ideju*. Kada će reći *idu*, a kada *ideju*? 'Knez' u *Rd* izrazio se kvantitativno: »Akȏ i-je dvâ do trî, ônda *îdu*, a akȏ i-je mlôgo, ônda *îdeju*.« 'Subaša' u *Mc* prikazao je razliku u dva samostalna primjera, što ih je sam smislio: kaže se na pr. *»îdu pomȏći«* — ali *»ênо îdeju!«*, i to bez obzira na veći ili manji broj onih, koji »idu«. Time objekat u *Mc* pobija kvantitativno tumačenje objekta u *Rd*. U stvari međutim i jedan i drugi imadu pravo: prvi je duljim oblikom želio *istaknuti* mnoštvo, a drugi njegovo dolaženje. Bitna je u oba slučaja težnja za isticanjem, dakle izrazita ekspresivnost. Kod *îdu pomȏći* naglasak je na drugom dijelu *(pomȏći)*, stoga prvi može biti i u manje naglašenom (kraćem) obliku. U drugom primjeru *(ênо îdeju!)* naglasak je na dolaženju, dakle na glagolskoj radnji, pa je stoga u 3. l. pl. prez. upotrebljen dulji (ekspresivniji) oblik. Kada sam ovakvo tumačenje išao kasnije u praksi provjeravati, vidio sam, da je točno. Kad god se u rečenici nađe nekoliko glagola u 3. l. pl. prezenta, dulji će obično biti oni oblici, koje je govornik želio posebno istaknuti, ili koji su mu se činili nekako izrazitiji, pregnantniji, jači. Tako mi na pr. S. A. iz *St* piše za ženska imena na *-úša:* »... to obično ženske *kažu*, kad se *posvađu* i kad se *ogovaraju«* (akcenat je na *ogovaraju*, isp. *posvađu, kažu)*. Ili — u tekstu iz *St* (str. 30.): Cúre pȅvū, a drúgi pláčeju (akcenat na *plačeju)*. Klaić za *Bz* bilježi: »Kad Stânkini izâjdu, trôjā kôla izîdeju«. I tu su jače istaknuta *kola* (trôjā!), dakle: izîdeju (mj. izâjdu).

U 3. l. pl. prez. *oću, neću* i u enkl. obliku *ću* ovo je *-u* postalo naknadnim kraćenjem sekundarnoga *-eju (oćeju, nećeju, ćeju* : oće, neće, će).[114]

c) Deteriorativi za ženska i muška osobna imena.

Fancev (AfslPh. 29[355]) uz sufiks *-ena* navodi Marêna, Katêna, Dorêna, i s prijenosom akcenta na ultimu Katenâ, Marenâ (ibid. [367]), ne kazujući ništa o značenju toga sufiksa.[115] Jednako Ivšić za Šaptinovac: Cecêna (žensko ime mjesto Cecilija), Katêna (Kata), Lucêna (žensko ime

[113] U glagola bacâti, kopcâti se i sl. ostaje cirkumfleks na penultimi i u 3. l. pl. prez. (b a c â j u, k o p c â j u s e), i takvi se oblici onda ne skraćuju. Kod p r ö č i t ū (str. 6.) prenesen je akcenat iz ekspresivnih razloga na prijedlog. Ispor. za *-e/-eju* migracijsku podjelu!

[114] Isp. ŠN str. 41.

[115] Beiträge zur serbokroatischen Dialektologie. Der kaj-Dialekt von Virje, mit Berücksichtigung der Dialekte Podravina's (Koprivnica — Pitomača), ed. cit.

Lucija), Mandêna (žensko ime Mandalina).[116] Odatle bi se moglo zaključivati, da su oblici na *-ena* u tim govorima normalni i da im ne pripada nikakvo posebno značenje, osim ako to nisu hipokoristici, kad se već pridaju ženskim imenima. U podravskom govoru nije tako. Imenima na *-ena* izražava se ovdje uz stanovitu augmentativnost obično i deteriornost, ili bar ravnodušnost, te se upotrebljavaju samo onda, kada se o nekom govori, a neposredno prema nosiocu imena samo u srdžbi ili u prepirci, ili kada odnosi među njima nisu osobito srdačni. Seljaci to dobro osjećaju, pa o tome pred strancem nerado govore. Starac Jugović (*Tb*) odgovorio je na moje izravno pitanje glatko i bez premišljanja, da toga u njihovu selu nema, da se tamo »ne nadovlāči«, već samo »lêpo divāni«, ali onda se zamislio, i sjetio se svoje pokojne, pa kao za sebe stao raspredati misli: »Ē, moja pokôjna ... Voljo sam ju jâko. — I ûvek bi ju lêpo zvô »Jûlo, Jûlo«, al' kād se razljūtim pa vîknem »Julēno!«, ona ôdma znâ, koliko je sātî!«. Dakle jednako kao i drugdje. Međutim, nastavak *-ena* ne obuhvata cijelo područje, već samo zapadnu polovinu (v. k. II[7]) zajedno s Porečem. U istočnoj polovini Petrijevci imadu u ovoj službi *-áka* (Katáka, Maráka, Eváka), a Satnica *-ůša* (Katůša, Marůša, Jelůša), dok se u ostalim mjestima govori *-ãča* (Anãča, Rezãča, Katãča, Mandãča, Ružãča, Evãča, Jelãča i t. d.).[117] Ivšić u DPG (str. 230) kaže, da se u Gorjanima nastavkom *-ača* tvore imena za porugu, na pr. Ivkãča, Katãča, Marjãča, i da se ondje za porugu govori i *-ara*, na pr. Kajãra (: hipok. Kája). Odatle se može pretpostavljati, da se i ovo *-ača*, kao i nepalatalno *-em* u instrumentalu sg. muš. i sred. roda prostire dalje na jugoistok sve do sjevernih granica posavskoga govora. Samo što se za podravsko *-êna*, *-ãča*, *-áka*, *-ůša*[118] ne bi moglo reći, da služe za porugu (kao što bi se to na pr. moglo reći za muška imena Marůća, Marôka, Jôka *(Bc)* i sl.), jer se njima uopće ne izriče poruga, nego i u najgorem slučaju neka opća deteriornost, koja doduše nije ugodna, ali nije niti osobna. Čak ni ladimirevačko *Kačůro!* nema toga osobnog obilježja, već prema običnijem *Katãčo!* izriče nešto jači stupanj deteriornosti, — dakle i opet samo elemenat, koji je često potreban za 'iskrenu' izmjenu misli, kada se čuvstva malo jače uzbude. Ovakve gradacije postoje i drugdje, osobito na prelaznom području, tako na pr. u Ivanovcima i Vinogracima, gdje oblike na *-ena* smatraju blažima od onih na *-ača*.[119] Karakterističan je u vezi s time i poseban odnos prema suf. *-ica*, koji se u novije vrijeme širi među mlađim svijetom, pobuđujući u starijih i konservativnijih smiješak i porugu, osobito ako se tako zove

[116] SN, str. 43, 44, 45 (bis). V. i muško ime Grgêna (ibid.).

[117] Manje obična imena mogu imati i drugi nastavak, tako se u Pt govori i Emãča (mj. Emaka), a u St Rezãča (mj. Rezůša). Nastavak **-ača** daje se u jednako deteriorativnom značenju i drugim riječima, na pr. v u n ä č a (od vūna, Hb). U Šg je za deteriorativnost dovoljno i to da se skrati akcenat (Mãra, Kãta, prema običnom [i hipokor.] Mâro, Kâto). Jednako je i u Torjancima i u drugim nekim mjestima.

[118] Zanimljivo je, da je nastavak **-uša** nekoć bio mnogo rašireniji nego što je danas: u popisu iz god. 1733. navode se među udovicama u Vp tri Maruše (Marussa, Marussa Czveniczeva, Marussa Kopina), a u Nd jedna Anuša (Anussa) i tri Katuše (Katuscha Wüttweiber 3).

[119] Odatle jamačno i promjena akcenta u Vn: Rezêna, Katêna, Marêna.

odraslija djevojka ili udata žena. Tako mi je na pr. neka postarija žena u *Ld* s osobitim užitkom govorila o tome, kako se neka djevojka u njihovu selu »ekstra« zvala« *Nàdica*, ali da joj sada već kažu *Nadêna*, a domalo će joj valjda govoriti i *Nadâča*.

Od muških deteriorativa karakterističan je za cijelo područje nastavak *-oš* (Ivoš, Đuroš, Mikoš, Šimoš, Stêpoš, Franjoš, Rôkoš, Pêroš, Fabljoš, i t. d.). Samo u *Vp* i *Bc* (rjeđe u *Hb, Bđ, Bz, Šg)* upotrebljava se pretežno *-eta* (Ivêta, Đurêta, Mikêta, Šimêta, **Stepêta**, Franjêta, Fabljêta, Rokêta i sl.),[120] koje je inače manje rašireno te u zapadnijem dijelu uz običnije *-oš* dolazi samo u nekim imenima (Iozêta, Marêta, Šimêta). Sekundarno se i tu na prelaznom području razvila gradacija, te je na pr. u *Nd* i *Kn -eta* blaže od *-oš* (Đuro → Đureta → Đuroš),[121] dok je u *Iv* i *Žč* obrnuto (Đuro → Đuroš → Đureta). Nastavak *-ena* za muška imena nisam nigdje zabilježio, tek u *Vc* dolazi nomen domus Lukênovi (isp. i Matânovi, ibid.). Zanimljivo je, da u ovakvoj službi dolazi i deminutivno *-ić* (Àntunić, Jakôbić *Nd, Hb, Bz, Bc).*[122] 'Knezica' u *Nd* doviknula je na pr. svojem suprugu, kad sam se pojavio na vratima, *Àntunić*, jer je znala, da će se na taj 'poziv' odmah okrenuti. A da sam bio odjeven na seljačku, viknula bi *Tonêto*, i morao bih čekati, dok knez ne svrši posao, kojim je upravo bio zabavljen.

Međutim, može se reći, da muškarci nisu previše osjetljivi na te sufikse, osobito ako ih nema poviše, pa im se ne osjeća gradacija u deteriornosti. Osjetljiviji, nježniji spol međutim živo osjeća ovakav nedostatak, pa ga nastoji nadomjestiti bilo oblicima s kraćom i oštrijom akcentuacijom (Mára, Kâta, Jôza), ili kakvom tvrđom novotvorinom, kao što su Ivâsa, Jozâra *(Bc)* i sl., a te su riječi već tako *debêle*, da na njih i najtvrđi odmah reagira.[123]

3. Izolekse

a) klet — kijer

Klêt ('cella, camera, cubiculum', od prasl. klětъ) upotrebljava se samo u zapadnom dijelu (v. granicu na k. II[8]) osim Poreča, gdje se govori *kìljer*. U istočnom dijelu prevladao je oblik *kijer* (kijêr *Tb, Vn, Bs, Vp, Bc, Žč, Mč, Iv, Bđ, Ld, Šg, Nd, St,* kijer *Bz, Hb). Kiljer* u zn. 'kućerak' (v. ARj s. v. ćiler) izvodi Budmani iz tur. kiler, a ovo opet iz novogrč. *κελλάριι*, odn. lat. *cellarium*. Potvrde (Reljković, Pešťalić, Šte-

[120] Nastavak *-oš* dolazi 1702. uz starije *-ok* samo u nekoliko potvrda (Vp, Bc, Ld), a 1733. već je sasvim prevladao, dok se nastavak *-eta* onda tek počinje javljati (jedinu potvrdu našao sam u **Vp**: Filakov Schimeta„ u skupini »ganz öde Häuser«; u prezimenu dvaput: Schimeticz, **Kk**).

[121] U **Kn** misle, da »ni lêpo«, kada se govori **-oš**, a **-eta** »e, to je fino, to ni tako ružno!«

[122] Za nastavak *-ić* zabilježeno je 1733. tek nekoliko potvrda, i to većinom iz zapadnih strana.

[123] »Žêna čovêka ŭvek zove debêlo!« (Bc).

fanac, Vuk, Bogišić) jasno odaju vezu s Posavinom i s ostalim štokavskim krajevima. Neobičan prijelaz *lj* u *j*, gdje baš Podravina obiluje tim suglasnikom, navodi na pomisao, da je *kijer* u tom obliku ili unesen s juga, ili se — nešto labavijom artikulacijom — razvio neposredno iz turskoga *kiler*. Geografski razmještaj daje prvenstvo prvoj pretpostavci. Podravska je *klêt* autohton izraz te ga ne treba ni po obliku ni po značenju izvoditi iz kajkavskoga *klet* (cellarium Bel., Jamb.). Nestajanjem zadruga nestaju i kijêri, dok se klêti[124] *(klête*, u zn. »cella«) i dalje čuvaju.

b) potik — pregača — kecelja — ponjavac

Sva četiri izraza upotrebljavaju se u značenju 'praecinctorium'. *Pȍtik* (tur. potik, potuq 'nabor, nabrana odjeća'; kod Bel. *potak* »fusum filo seu stamine plenum«, od *tkati)* obuhvata cijelo zapadno područje i opseg mu je tek nešto (za *Tb*)veći od opsega podravske *kleti* (v. k. II[10]). *Pregâča* (od kor. *prȁg-*, od kojega je izvedeno i *ȏprēg* Gl) je izrazito štokavska riječ, koja se govori i drugdje po Bosni i Posavini, odakle je donesena u Podravinu. U isključivoj je upotrebi pored *Pč* samo u većim mjestima *(Pt, Vp, DM),* odakle pomalo prelazi u susjedna sela, gdje obično uz drugi koji stariji izraz dobiva posebno značenje. Tako u *St, Bč, Pd, SĐ* i *Rt* uz *ponjavac (St)* ili *potik (Bč, Pd, SĐ, Rt)* označuje platnenu pregaču, koja se nosi na rad, a u *Vn, Mč, Iv, Šg* i *Nd* uz *ponjavac (Iv)* ili *kecelju (Vn, Mč, Šg, Nd)* bolju, često i svilenu, kupovnu pregaču, kakve se nedjeljom nose u crkvu (v. k. II[12]). U *Bs* je opća upotreba *pregače* posljedica ubrzanog nestajanaja narodne nošnje (blizina *Bć!*): narodne plave pregače od jedne pole još i danas se zovu *kecelјama,* samo što ih već nestaje, istisnuše ih šarene kupovne *pregače.* Zanimljivo je, da je na zapadu *potik* u borbi s *pregačom* znao očuvati svoj položaj, i ona se kao manje vrijedna morala zadovoljiti drugim mjestom. Na istoku je naprotiv obrnuto: *pregača* sve više potiskuje *kecelju* i stupa u borbu s *ponjavcem.*

Kecêlja (od mađ. köcölye) dolazi samo još uz koji drugi izraz, te uz *pregaču* označuje prostu odjeću za radni dan *(Bs, Vn, Mč, Šg, Nd),* a uz *ponjavac* bolju, kupovnu pregaču za nedjelju *(Ld, Bz, Bđ,*[125] *Hb,*[125] v. k. II[11]). Jednako i *ponjavci* nestaju, te se još samo u *Bc* i *Zč* upotrebljavaju u općem značenju, t. j. onako, kao što se *potik* upotrebljava u većem dijelu zapadnoga područja. U *St* se njime označuje kupovna roba, a u ostalim mjestima pregača jedva porubljena i od prostoga platna za radni dan *(Ld, Iv, Bz, Bđ, Hb,* v. k. II[13]). *Ponjavca* u tom značenju nema u ARj, no veza s ponjavcima oko Vinkovaca i Đakova bit će očita, uzme li se u obzir, da su se i u Podravini *ponjavci* vezli i svakojako

[12] Lok. sg. k l ē t i, pl. u k l e t ȁ m a, instr. sg. k l ē t o m (Gt), isp. i DPG, str. 138, 141 i dr.

[125] Izraz p r e g a č a upotrebljava se u Bđ dosta rijetko, i to za visoku pregaču, dok se za običnu, široku pregaču upotrebljava riječ p o n j a v a c, a za usku — k e c e l j a (a nekoć su i narodne pregače bile uske, od jedne pole). Jednako je i u Hb, gdje su k e c e l j e i danas većinom tkane i vunicom ukrašene. Kupovne ponjavce mladi svijet u **Hb** također zove pregačama.

ukrašavali. Zanimljivo je, da se opseg *ponjavca* gotovo podudara s opsegom izomorfe *-em/-om* (u instr. sg. muš. i sred. roda), koja je zabilježena i za Tordince.

c) rastok — srčanica

Râstok (raz-tok, 'pertica media currus', samo tako; od *raz-točiti, rastakati*, jer rastavlja škare, u koje je položen) obuhvata cijelo područje osim *Pč* i *Rd* na krajnjem jugozapadu, *Hb* na krajnjem jugoistoku i *Pt, St, Šg* i *Ld* na sjeveroistoku (v. k. II[9]), gdje se za isti dio kola upotrebljava naziv *srčanica* (srčánica *Pt, St*, srčànica *Ld, Šg, Hb*, srčànica *Pč, Rd*, ispor. srdačka, f. »u čunku ona šipčica, što na njoj stoji cijev, das Stengelchen im Weberschifflein«, Vuk s. e. v.). Danas *rastok* u nekim mjestima uzmiče pred *srčanicom*, tako na pr. u *Bđ*, gdje se *srčanica* širi osobito među mladim svijetom, dok u *Šg* stariji uz *srčànica* znadu govoriti i *râstok* (ovako u *Nd* i *Vp*).

Srčanica je u Podravinu došla s juga, te se održala gotovo isključivo u naseljima, koja su odanle kolonizirana. I područje *rastoka* bilo je nekoć šire te je dopiralo sve do posavskih krajeva. M. Kadić i S. Romić zabilježili su za okolinu Vinkovaca, Đakova i Nove Gradiške uz *srčanicu* također nazive *rastoka* i *stočnica*, a ja sam u Vrpolju zabilježio oblik *stõšnica*.[126]

d) dedak — strmoglavac

Dȅdak ('clavus ferreus ad latera currus', u tom značenju i u Šaptinovcu)[127] upotrebljava se na cijelom srednjem i zapadnom području, uključivši ovamo i *Pč* (djȅdāk; v. k. II[14]), dok se *strmoglavac* upotrebljava samo u *Pt* (strmoglávac), *St* (idem), *Ld* (stȓmoglavac), *Bz* (strmoglâvac), Bđ (idem) i *Hb* (stȓmoglavac). Nazivi su — i jedan i drugi — figurativni i u vezi s oblikom predmeta, koji označuju. U *Bz* zabilježio sam uz *strmoglavac* i prostije *pâlac*, a u *Nd* opet *dedaku* kažu i *kȕrdēlj*, u *Mč fũzov*,[128] a to su nazivi za sličan klin na gredlju.

e) plaz — strelja

Plâz ('pedale aratri', od *plaziti*, jer puže po zemlji) obuhvata cijelo područje osim istočnog i jugoistočnog dijela (izuzetak: *Hb*, v. k. II[15]), gdje se u istom značenju upotrebljava *strelja* (strêlja *Pt, St*, strēlja ‖ strēljā *Bđ, Bz, Ld, Šg*). Sva ostala mjesta, pa i *Pč* i *Rd*, imadu samo *plâz*.

Plaz se u tom obliku i značenju nalazi gotovo po cijelom području hrvatskog jezika, dok je *strelja* osim u Bizovcu i »drugdje po Valpovštini« zabilježena još u Davoru kod Nove Gradiške, a *strilja* u Topolju (Bara-

[126] M. Kadić i S. Romić, Narodni nazivi za kola i dijelove kola (Veterinarski vjestnik XX, Zagreb), str. 312.

[127] ŠN, str. 43.: »na polici u kola, na što se natiče stramica«.

[128] Samo u mladega svijeta.

nja), Bačkom Bregu i Stupničkim Kutima (kod Broda).[129] U podravski govor došla je *strelja* jamačno iz Posavine, gdje se sporadički do danas održala. Zanimljivo je, da se u *Bđ* stariji svijet služi nazivom *strȇlja* || *strȇljȁ*, dok mlađi većinom govore *plȃz*. Razlog ovakvu razvoju i nestajanju naziva *strelja* || *strilja* bit će da je uvjetovan i promjenom samoga *plaza:* dok je on označavao i lijevu ručicu i plaz zajedno, stvoren je regionalno naziv *strelja* || *strilja*, koji nalazimo na pr. i kod kola i drugdje, a kada je promjenom u konstrukciji pluga *plazu* od lat. 'stiva, dentale aratri' značenje stegnuto na 'pedale aratri', stala se *strelja* odn. *strilja* opet gubiti, te će je u D. Podravini vjerojatno sasvim nestati.

f) raljice — rasove — ručice

Sva tri naziva upotrebljavaju se za obje ručice, što je u skladu s oblikom suvremenih željeznih plugova i s onim, što je o tome gore rečeno. *Rȁljice* (od **rahlje*, **rahljice*, od kojega su i *rakljе*, *rašljе*, ne od *rala, ralice)*[130] će opet biti karakteristične za zapadniji dio *(Vn, Tb, Vc, Gt, Cr, Bč, Pd, SĐ, Rt, Čm, Kn, Mc,* v. k. II^{16}), dok će *rasove* (od *rasoha* »furca«) zauzeti veći dio istočnoga područja (rȁsove *Bc, Zč, Hb, Bđ, Bz,* rȁsuve *Mč,* rȁsole *Vp, St,* rȁsovi *Iv, Pt).* U sjevernijem dijelu istočnoga područja *(Šg, Nd, Bs)* i na krajnjem zapadu *(Pč, Rd)* dolaze noviji nazivi *rȕčke (Šg), ručice* (Nd), *ručice (Bs),* rùčice (*Pč, Rd,* II_{17}). Veza podravske *raljice* s jadranskom *ralicom* ne čini mi se vjerojatna, jer su se oba naziva mogla u tom obliku i samostalno razviti (v. *raulje).* Obrnuto, podravske *rasove* || *rasuve* || *rasole* || *rasovi* neposredno nadovezuju na srednjoslavonske i posavske *rasoje,* koje nas s jedne strane vode do Požege, a s druge na Savu i preko Save sve do Drniša.[131]

g) raulje — makare

Raȕlje ~ *ravȕlje*[132] ('furca bipertita ad vehendum aratrum', od **rahulje*, a ovo od **rahlje* (v. *raljice),* kao grabȕlje, nštok. grȁbulje od grȁblje, grebȕlja od grȅblje Bel.) pripadaju zapadnom području (ravȕlje *Bs, Bc, Vn, Tb, Vc, Mc, Kn, Čm,* raȕlje *Gt, Cr, Bč, Pd, SĐ, Rt,* rȃulje *Rd,* v. k. II^{18}), dok se na istoku za istu spravu upotrebljava naziv *makȁre* (od tur. maqara »procjep«, a ne »kotač«, kako hoće ARj;[133] makȁre *Pt, Nd,* makȁre *Ld, Bz, Bđ, Hb, Iv, Zč, Mč, Vp).* Da kod *raulja* ne treba pomišljati na tur. *rah* »put«, dokazuje m. o. i danas živo osjećanje semantičkog srodstva s rašljama i *škrakljinama (Mc, Vc*),* dok se to značenje

[129] B. Bratanić, Oraće sprave u Hrvata, Publ. Etnol. seminara t. (Zagreb 1939.), str. 58—60.

[130] Etimol. srodstvo s rašljama živo se u narodu osjeća, pa sam nejednom slušao »A to zȃto, šta su škrȁkljaste«.

[131] Bratanić, op. cit. str. 56—58.

[132] Izgovor koleba između r a u l j e i r a v ȕ l j e (s nijat. -v-).

[133] ARj. imade samo m ȁ k a r e, i to prema Vuku; ispor. J. W. Redhouse, A Turkish and English Lexicon (Constantinople, 1890), str. 1944.

* Ispor. i tumač: »v ȃ l d a z ȃ t o, š t a s u d v o n j a s t e« (Vc).

za *makare*, ako ga je i bilo, do danas sasvim izgubilo, pa im se naziv na području *raulja*, koliko se uopće govori, skraćuje i svakojako iskrivljuje (ispor. kâre *Cr*, magâre *Pd* i sl.).

U Šagu sam u gornjem značenju zabilježio samo *sedlônica*, a u Satnici *vlačûge* (isp. vlakâče B. Jaruga i nštok. vlačalje »kože od drveta na kojima se plug vozi od kuće na njivu i s njive kući« Vuk s. e. v.). U Veliškovcima, gdje je do studenoga 1944. bilo dvije trećine njemačkog stanovništva, govorilo se pored *ravûlje* i *šlâf*. Poreč imade samo *pùzice* (Torjanci *kòze*).

Iz svega, što je u ovom poglavlju rečeno i što je prikazano na priloženim kartama (I, II), jasno se ocrtava jezgra podravske štokavštine: ona se nalazi na zapadnom području, a temelj su joj *Tb, Vc, Gt, Cr, Mc, Kn* i *Čm*. Ova se naselja mogu danas smatrati najčišćim predstavnicima ovoga podravskoga govora. Ona su osim toga i po podrijetlu sva starinačka, i sva su u tursko doba bila kalvinska,[134] a kako su to postala »upravo nekako u prvim godinama turskoga vladanja«, mogla su sačuvati dosta starine i iz vremena, koja su prethodila turskoj najezdi. Ostala starinačka naselja zapadnoga područja — *Bč, Pd, SĐ, Rt*, — nisu očuvala svoj govor onako čist i nenatrunjen kao ova, što smo ih gore spomenuli. Razlog će biti blizina Donjeg Miholjca (: sva osim *Bč* leže uz drum, koji vodi u *DM*), zatim — kod *Rt* — utjecaj *Gl* i *Pč*, a za ostala mjesta možda također utjecaj Staklenaca i kojeg drugog došljačkog naselja, koje je nekoć u onom kraju bilo pa opet nestalo.

Na istočnom i srednjem području bilo je nekoliko žarišta, odakle se strani utjecaj uz redovitu mikromigraciju i gospodarske i susjedske veze mogao širiti oko sebe. Tu su prije svega bila jača došljačka naselja *Iv, Ld, Šg*, zatim *Bs* i *Hb*, onda — od većih mjesta, koja su uvijek stjecište stranih elemenata — *Pt* i *Vp*, i, konačno, u najnovije doba *Bć*, iako njegov utjecaj još nije mogao biti osobito jak. Odavle su strane osobine zahvatile ili za sobom povukle *Mč, Zč, Bc, Vn, Nd, Bz* i *Bđ*. Taj je utjecaj bio najjači u području leksikona, znatno slabiji u morfologiji i tvorbi riječi, a najslabiji u području glasova i akcenata. Zato u istočnom i srednjem dijelu nalazimo toliko mnoštvo izotona, izomorfa i izoleksa, koje su međutim više prividna, da ne kažem površna, efemerna koncesija došljacima, koji su sa svoje strane morali najvećim dijelom prihvatiti ono što je mnogo

[134] Ispor. Pavičić, GuSl. str. 56.; o vjerskim prilikama i o znatnoj ulozi, što su je kalvinski propovjednici imali u ovom dijelu Podravine (vidi kartu I.), svjedoči nekoliko izvještaja katoličkog svećenstva iz 17. vijeka, među kojima su najzanimljiviji Kašićev (Vita P. Bartholomaei Cassii Dalmatae ab ipsomet conscripta, IV, VII, VIII, objelod. u Gradi, knj, XV, Zagreb 1940., str. 1—144.), Masarechijev (Izvješće apostolskog vizitatora Petra Masarechija o prilikama katol. naroda u Bugarskoj, Srbiji, Srijemu, Slavoniji i Bosni g. 1623. i 1624., Starine XXXIX, Zagreb 1938., str. 1—48.) i Nikolićev (Vizita kanonička Petra Nikolića kao vikara biskupa zagrebačkoga Petra Petretića po Slavoniji 28. V. 1660., 2006. II. str. 7—13.). Svojom prilagodljivošću uštedjeli su oni svom narodu, koji se kasnije, kad je nestalo turskoga gospodstva, opet vratio katoličkoj crkvi, mnogu gorku (ispor. kako pop Vidoc optužuje nekog prodikatora, da »s Turci dan i noć prepija i s njimi se brati« 2006. II. str. 2., zatim okretnost takvih propovjednika, o kojoj svjedoči Kašić na str. 99—100. [Građa XV.] i dr.).

važnije i bitnije, a to je ekavština i podravsko naglašavanje. U tome je bitna razlika između utjecaja starinaca i utjecaja došljaka na ovom prelaznom području. Napokon, glavne značajke starinačkog govora, kako su prikazane u ovoj radnji (1. saltans samo u ekspresivnoj službi, bez sekundarne oksitoneze i sekundarnog duljenja, 2. nema nastavka *-em* u instr. sg. nepalatalnih imenica muš. i sred. roda, 3. nema sekundarne dublete za 3. l. pl. prez. na *-e/-eju*, 4. nema deteriorativnih nastavaka za ženska osobna imena na *-ača, -aka, -uša*, 5. nema (osim u *Tb*) naziva *kijer, kiljer*, 6. nema naziva *srčanica*, 7. nema naziva *pregača, kecelja, ponjavac*, 8. nema naziva *strmoglavac*, 9. nema naziva *strelja*, 10 nema naziva *rasove* ‖ *rasole*, 11. nema naziva *makare*) pokazuje još nešto, a to je *podrijetlo* ovih pojava, i ako su unesene sa strane, *odakle* su unesene. Time se ujedno određuje i podrijetlo onih, koji su ih sa sobom donijeli ili od sebi sličnih primili. Tako vidimo, da jezična stvarnost za Donju Podravinu na plastičan način razotkriva i potvrđuje ono, što su nepotpuni povijesni podaci dali samo naslućivati.

III.

Podrijetlo

O podrijetlu podravske štokavštine pisalo se razmjerno više nego o njoj samoj. Zapravo osim Ivšića, koji je dao monografiju o šaptinovačkom narječju, nitko podravskim štokavskim govorima nije posvetio osobite pažnje.[135] Uzme li se k tome, da su i današnji Šaptinovčani »od veće česti došljaci iz Bosne, katoličke vjere, koji su ovamo došli poslije istjeranoga Turčina na koncu 17. vijeka«, i da susjedni Bokšić »također naselište bosanski došljaci u isto vrijeme, kad i Šaptinovac«, te da »velikih razlika između šaptinovačkoga i bokšićkoga govora nema«,[136] očito je, da se ni taj govor ne može smatrati predstavnikom starijeg ili čak najstarijeg tipa podravske štokavštine. Prema tome ni ta jedina monografija s područja šire Podravine ne predstavlja čisti i nenatrunjeni podravski govor, nego u najboljem slučaju mješavinu autohtonog (podravskog) i pridošlog (bosansko-štokavskog) govora, tako da s cijelog područja Donje Podravine do danas nemamo ni jedne jedine rasprave, u kojoj bi bila sustavno prikazana struktura bar jednoga od starijih podravskih govora. Preostaje samo ono par postranih napomena u Jagića, Rešetara, Gopića, Klaića i dr., a to opet zaostaje za onim, što je prije četvrt stoljeća donio Pavičić. Tako je Donja Podravina u hrvatskoj dijalektologiji sve do danas ostala nepoznanica. Ova činjenica međutim ni historike ni filologe nije smetala, da podravskoj štokavštini odrede ne samo oblik i mjesto, nego i podrijetlo. A takav jedan zaključak u Pavičićevoj formulaciji glasi: »Današnji je ekavski govor u Podravini

[135] Bar ništa nije štampom izdavano, tako ni spomenuta Klaićeva monografija, u kojoj je savjesno pribrano i dobro obilježeno mnogo građe.

[136] ŠN, str. 1.

i onih jedanaest sela ispod Vinkovaca bio prvotno kajkavski. Štokavski je postao tek poslije, sačuvavši svoj prvašnji ekavski izgovor glasa ě«.[137] Premise, koje su ovom zaključku prethodile, dadu se prema njegovu izvođenju ovako rekonstruirati:

I. Ako je staro slavonsko stanovništvo prekuburilo burne godine turskoga ratovanja i prešlo u tursko gospodstvo, onda je velik dio današnjega slavonskoga stanovništva njegovo potomstvo. U tom je onda slučaju lako doći na govor staroga stanovništva, jer nema sumnje, da se za stoipedeset godina turskoga gospodstva taj govor nije mogao tako temeljito promijeniti, da u njemu ne bi ostalo elemenata, koji bi pokazivali, odakle je potekao.[138]

II. Staro se stanovništvo u Slavoniji održalo na onom području, na kojem se govori ekavski,[139] a da su slavonski ekavci na svom tlu starosjedioci, lako se može dokazati. Turci su ekavce mogli naseliti jedino iz istočnih strana, kojima su vladali. U tome bi slučaju oni bili Srbi, a da su to bili, i ostali bi takovi, t. j. ostali bi pravoslavni, kao što su to ostali i drugi Srbi, koje su Turci isto tako naselili iz Srbije po Srijemu, a dalje po srednjoj i zapadnoj Slavoniji iz Bosne. Da ti ekavci nisu bili iz hrvatskih kajkavsko-ekavskih strana, ne bi trebalo ni spominjati. Svatko zna, da Hrvati nisu u masama selili pod Turke. Da nisu ni poslije oslobođenja Slavonije od Turaka ovamo doselili, o tome se svatko može uvjeriti iz popisa slavonskih kotareva prvih godina iza oslobođenja. Kako dakle nisu niotkuda naseljavani niti su doselili, jasno je, da su na tom tlu starinci.[140]

III. Prema položaju njegovu rekao bi čovjek odmah na prvi pogled, da je ekavsko narječje u sjevernoj Slavoniji produženje kajkavskoga ekavskoga govora.[141] Tako je uistinu i bilo. Hrvatske nam riječi latinskih spomenika iz tih ekavskih krajeva iz vremena prije provale Turaka jasno pokazuju, da se tuda govorilo kajkavski. Iz zapadnih strana nije potrebno navoditi potanjih dokaznih primjera. Dosta je, da ih ima mnogo, i da dolaze iz svih krajeva zapadne Slavonije.[142] Iz istočnih strana sačuvalo se nekoliko kajkavskih imena iz okolice Našica, Valpova i Miholjca. To su *Bicharynech* i *Dragynech* (1329., južno od Našica) i *Lokawech* i *Pezye mlaka* (1229., južno od Miholjca) s kajkavskim refleksom krajnjega -ьc 'a upravo u tom refleksu leži razlika između štokavskoga i kajkavskoga govora'.[143]

Prema tome podravski bi ekavci na svojem tlu bili starinci, i to — sudeći prema gornjim primjerima iz 13. i 14. stoljeća — potomci nekadanjih kajkavskih starosjedilaca. Pavičićeve su premise, kako se iz gornjega vidi, s historijskog stajališta vrlo vjerojatne, te svojim jezičnim

[137] GuSl, str. 39
[138] Ibid., str. 6.
[139] Ibid., str. 7.
[140] Ibid., str. 11, 12.
[141] Ibid., str. 36.
[142] Ibid., str. 38.
[143] Ibid., str. 39.

razmatranjima[144] svakako znače napredak prema onome, što su dali Smičiklas i Lopašić, koji kajkavce u slavonskoj Podravini vide još i krajem 17. stoljeća. Rešetar i Jagić[145] naprotiv naginju pretpostavci, da su Turci nekadanje kajkavske starosjedioce u tim krajevima pobili ili potisnuli, pa na njihova zemljišta naselili štokavske koloniste iz Bosne. Prema tome došlo bi ovdje u jezičnom pogledu do naglog prekida, pa ne bi trebalo ni očekivati, da će se u govoru današnjih podravskih štokavaca naći bilo kakvi kajkavski elementi, jer bi u tom slučaju kajkavaca u Donjoj Podravini i drugdje u istočnoj i srednjoj Slavoniji bilo nestalo još prije nego što su onamo došli štokavci. Naprotiv, prema hipotezi, što su je iznijeli spomenuti historici, i koju je u jezgri prihvatio i Pavičić, današnji bi podravski govor — ili bar njegov ekavski dio — bio poštokavljeni nastavak nekadanjeg podravskog kajkavskog govora. Jezična analiza, koja je Rešetara trebala navesti na pravi put, nije uslijedila, i tako se dogodilo, da se hipoteza, što su je postavili historici, i u jednom izrazito jezičnom pitanju pokazala boljom i u jezgri vjerojatnijom od hipoteze filologa, koji se nisu poslužili svojim znanstvenim aparatom. Noviji su međutim dijalektolozi mnogo oprezniji. Ivšić jedva spominje, da bi među slavonskim ekavcima moglo biti i starih slavonskih kajkavaca, koji su bili ekavci, a iz onoga, što je kod njega navedeno, ne vidi se, da bi on uz tu hipotezu pristajao.[146] U ŠN, koje također pripada podravskoj ekavštini, a pojavilo se prije Pavičićeve radnje, autor se ne osvrće na pitanja o podrijetlu podravske štokavštine. A. Belić, koji se prvotno povodio za Rešetarom, iznio je u NE zanimljivo tumačenje za istočni ogranak kajkavskog narječja, kojemu bi osnovica imala biti štokavska, pa kaže: »Ali i ako je nesumnjivo osnovica istočnog K. D. „štokavska", ona nije obična štokavska, jer obično u štokavskim govorima, prema čakavskom *šć, žj,* imamo *št, žd* (štokavski *ognjište, dažda* — čakavski *ognjišće, dažja).* Međutim ovaj govor nema ni jedno ni drugo, već ima *šć, žd,* što vrlo lijepo odgovara najstarijem stupnju razvitka štokavskih govora. Po mome mišljenju, ostataka takvog štokavskog govora ima u govorima posavskim u Slavoniji, u ikavskim i štokavskim govorima u Bosni i Hercegovini i u Dalmaciji. Što se tiče ostalih starih štokavskih osobina, to je neke od tih osobina ovaj govor nesumnjivo unio u zajednicu kajkavsku, neke je izgubio, a neke opet preinačio« — i nešto dalje: »Po svima znacima sudeći, zajednica starog štokavskog govora, koji se nalazio na istoku (u Slavoniji i dijelu Hrvatske) i starog kajkavskog, koji se nalazio na zapadu, čini osnovni zame-

[144] Ibid., str. 53.

[145] Isp. Rešetar: »Es ist aber sehr wahrscheinlich, zum Teile direkt beweisbar, dass auch die kroatisch-slavonischen što-Sprecher zwischen der Save und der Drau — mit Ausnahme etwa der e-Sprecher Syrmiens — erst seit der Türkeninvasion sich dort niederliessen, so dass es sehr fraglich ist, ob in Altslavonien, d. i. dem alten Banate dieses Namens zwischen Drau, Save und Kulpe, es überhaupt vor der Türkenherrschaft što-Sprecher gegeben habe. Jagić vermutet daher mit Recht, dass das Land ursprünglich kajkavisch war« ... (Der štokaviche Dialekt, B-Kom., Ling. Abt. I., Südsl. Dialektstudien H. IV, Wien 1907., str. 29, 30.).

[146] DPG, str. 10., bilj. 2.

tak kajkavskog govora«.[147] Ne želim ovdje ulaziti u pitanje o postanku kajkavskog narječja, bilo cijelog ili samo njegova istočnog dijela, pa ću samo podvući, da Belić na istoku, u Slavoniji i u jednom dijelu Hrvatske, vidi poseban stari štokavski govor, koji je u zajednici sa starim kajkavskim, što ga on lokalizira nešto zapadnije, dao određene jezične osobine, u kojima se krije zametak posebnog (istočnog) kajkavskog govora. U svojoj podjeli štokavskih dijalekata Belić se na podravsku ekavštinu posebno više nije osvrtao.[148]

Saberemo li sva ta mišljenja, dobit ćemo slijedeći niz hipoteza o podrijetlu podravske štokavštine: A. Podravski štokavci mogli su starinom biti kajkavci, koji su se poštokavili a) krajem 17. ili početkom 18. stoljeća, kada su nastupile velike migracije katoličkih doseljenika iz Bosne i Posavine (Smičiklas, Lopašić),[149] b) dijelom još prije Turaka, tako da je proces poštokavljivanja krajem 17. stoljeća bio uglavnom već završen (Pavičić); B. Podravski su štokavci mogli sačuvati elemente staroga slavonskog štokavskog govora iz vremena prije zajednice sa susjednim kajkavcima, s kojima su im neke osobine mogle biti zajedničke. Ovako bi se moglo pretpostaviti Belićevo mišljenje primijenjeno na podravsku ekavštinu — i C. Podravski su štokavci mogli biti starinom doseljenici iz posavskih i bosanskih krajeva, koje su Turci naselili na zemljištu, što je nekoć pripadalo kajkavskim starosjediocima, koji su u borbi s Turcima zaglavili, ili su odvučeni, ili su se razbjegli (Jagić, Rešetar). Odbacimo li treću hipotezu, koja se ni sa povijesnog ni sa jezičnog stajališta ne da braniti, preostaju samo prve dvije, i to kod prve samo druga varijanta, jer prva prema onome, što je gore rečeno, također otpada. Jesu li, dakle, podravski štokavci starinom kajkavci ili štokavci, i ako su kajkavci, kada su se poštokavili, i je li njihovo poštokavljivanje teklo onako, kako ga tumači Pavičić? Odgovor na ta pitanja potražit ćemo u analizi podravskog govora, i to u prvom redu onoga sa zapadnog područja, koje je očuvalo najviše starine. S obzirom na geografski položaj između prelaznog govora na istoku i nekih došljačkih naselja na zapadu, zvat ćemo ovdje taj arhaični dijalekat najstarijeg dijela toga područja *središnjim* govorom.

Ima li u tom središnjem govoru kajkavskih elemenata, i ako ih ima, koji su, i može li se po njima zaključiti, da mu je prvobitna osnovica bila kajkavska, ili su to pojave, koje su se i samostalno mogle razviti, ili su mogle biti unesene u jezik izvana, ne narušavajući njegove iskonske gramatičke strukture?

Po Beliću bi najznačajnije osobine kajkavskoga narječja bile: 1. refleks *e* (ili glas njemu sličan) za prasl. ъ, ь, 2. e (*ė*) za prasl. ѣ (ekavština), 3. zatvoreno nijansiranje dugih vokala, 4. otvorenije nijansiranje, skraćivanje i vokalna asimilacija kratkih vokala, 5. *e* za prasl. ę, *u* (u ist. dijelu) za prasl. ǫ, 6. *u* (na Ist.) za *l*, 7. *rj* za prasl. *ŕ*, 8. *l*, *n* ili *jl*, *jn* za iskonsko *l*,

[147] St. Stanojević, Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka II., s. v. Kajkavski dijalekt. Cit.: NE (ovdje: II, str. 226, 227.).

[148] Isp. A. Belić, O srpskim ili hrvatskim dijalektima. Glas Srp. kr. ak., knj. 78. (Beograd 1908.), str. 71. i d.

[149] V. i Pavičić, GuSl., str. 2. i d. (tamo i lit.).

ń, 9. protetsko *v-* ispred u (ispred ostalih samogl. *j-*), 10. *-e* u dat. sg. f., 11. *-um/-om* u instr. sg. f., 12. *-ov* u gen. pl. m., 13. *-ah* u lok. pl. n., 14. *-e* u dat.-lok. sg. pridj. žen. r., 15. *-eh, -em, -emi* u pl. pridj. i zamj., 16. komparativ na *-ši* (pretežno), rjeđe na *-eji, -eši*, 17. *-eju/-iju* u 3. l. pl. prez. (prema štok. *-u, -e*), 18. *-emo, -ete* u 1. 2. pl. imp., 19. pf. prez. u službi futura, 20. konstrukcija fut. sa *budu (bum)* i ptc. na *-l* (uz *hoću, ću* i inf). 21. nema ni impf., ni aor., ni ptc. pret. na *-v/vši*, 22. razlikovanje inf. i supina, 23 posebno naglašavanje.[150] Od ovih osobina onih pod 3, 10, 12, 13, 14, 15, 18, 19, 20 *(budu* + ptc. na *-l)* i 22 u središnjem govoru nema nikako, a one pod 4 (skraćivanje), 5 (Ist.) i 11 dolaze i u drugim štokavskim govorima.

Refleks *e* za prasl. *ъ/ь* zabilježio sam samo u pronom. instrum. sg. *mȇnom*, no to može biti i analogija prema *tȇbom* i *sȇbom*, gdje je *e* iz kosih padeža. Podr. *dȅtel* dolazi s ovim sufiksom i u drugim slavenskim jezicima, a nalazimo ga i u Vetranića, A. Bačića i dr.,[151] samo što mu je značenje u podr. govoru preneseno na leptira (papilio). Jednako i podr. *pȅtel* dolazi s ovim sufiksom u sva tri narječja, i u štokavskom u sva tri govora.[152]

Uz dosljedni ekavizam *(mȓšaveti, grȅjati, glẽdȅti — mȓšavẽo, grȅjō, glẽdȅo)* nalazimo u podr. govoru i stanovit broj ikavizama *(sȉćam se, smȅti — smȅo — smȉla, divōjka, sikȉra, dvȉ, gȍri, dȍli, ȏvdi, ȏndi, pȏtli, unȕtri, dȉ, nȉgdi, nȉko, nȉki, svȁgdi* i dr.), a to je pojava, koju nalazimo i u prigorskom govoru a i drugdje, a tumači se utjecajem ikavštine, koja je za Turaka i neposredno poslije njih prodirala u stara ekavska naselja dalje prema sjeveru i zapadu. Sve ako su naime muslimani u Podravini i bili dobrim dijelom poturčeni starosjedioci, ipak ih je bio i veći broj došljaka iz Bosne, pa se ikavština i tim putem mogla širiti, a još je tomu više pomogla kolonizacija ikavskih (bosanskih i posavskih) katolika krajem 17. i početkom 18. stoljeća. Napokon, ne valja podcijeniti ni neposredni utjecaj katoličkoga svećenstva, osobito franjevaca, koji su u 17. i 18. stoljeću u Slavoniji i u Bosni mahom pisali i govorili čistom ikavicom, smatrajući je u neku ruku svojim književnim jezikom. Značajno je, da se i danas u Podravini neke svadbene pjesme pjevaju i kazuju ikavski,[153] što daje naslućivati, koliko je injekcija ikavštine u 17. i 18. stoljeću morala biti jaka, dok je tvrdi ekavski organizam ni do danas nije sasvim probavio.

Tvrdo *l* mj. *ļ* zabilježio sam samo u riječi *prijatel* (u zn. propinquus).

Protetsko *v* obično se smatra jednim od najznačajnijih obilježja kajkavštine. U štokavštini se ovim glasom (ispred samoglasnika stražnjega niza, osobito ispred *u)* ukida hijat, jednako za *h* kao i kada nije bilo *h* (isp. *pavorija* St, *žȁvo* ibid., *ȗvo* Gt, *mȃvāti* Vc, nomen domus *Pavȕlini* Gt i sl., također *vȗvo* mj. *ȗvo)*. U podravskom središnjem govoru protetsko

[150] NE II, str. 224. i d. (Isp. i : »Među ovim crtama ne nalazi se č i j, koji zamjenjuju praslavensko **tj** i **dj** (i odgovaraju štokavskom ć i đ), jer je to osobina samo jednog dijela K. D. « ibid.).

[151] ARj. II, str. 453. s. v. dȅteo.

[152] ARj. IX4, str. 841. s. v. pijeteo.

[153] V. str. 29. i d.

v- redovito nalazimo ispred *u*, koje je postalo od *ǫ* (vûdica, vûže, vûzak, vûzlen prema ѫдица, ѫзд, ѫзькъ, ѫзлъ), zatim u pojedinačnim izrazima kao što su vûjac, vûna, vûlār, vûtak i sl. Vondrák i Meillet dovode scsl. (i prasl.) вѫзати preko protet. *v.* u vezu sa ѫзькъ[154] (ispor. Clo[533], Su[424₂,442₂₇]), što bi upućivalo na tendenciju, koja je zaista mogla biti vrlo stara. U hrvatskih protestantskih pisaca 16. stoljeća također redovito nalazimo *v* ispred *u*, koje je postalo od *ǫ*. Protetsko *v-* u *vûjac, vûna* i t. d. moglo se, dakle, i samostalno razviti, kao što se razvijalo i u nekim drugim slavenskim jezicima (u polj., rus., ukr., bug., gluž., polap.).

Komparativ se u podravskom govoru danas gotovo isključivo tvori nastavcima *-eji (novēji, starēji, ladnēji, zdravēji* i sl.) i *-ji (lâglji, mẽklji, jâčji, tẽžji, vẽčji* i sl.), a to su nastavci, kojima se komparativ tvorio i u prasl. jeziku. Dapače i jedini primjer, koji se — kao i u ostalim štokavskim govorima — tvori nastavkom *-ši (lẽpši)*, slušao sam također s mladim, sekundarnim *-eji (lepšēji)*.

Trećom se, konačno, značajnom crtom kajkavštine smatraju dulji oblici za 3. l. pl. prezenta *(-iju ‖ -eju* : štok. *-e ‖ -u)*. Današnji podravski govor poznaje ne samo oba ova dulja oblika, nego je uz njih stvorio i treći: *-eju* (prema štok. *-e)*, a prema kraćima, koji se zato ipak nisu izgubili, stvorio je od *-aju* sekundarno *-u*. Tako je u središnjem govoru provedena potpuna korelacija *-e, -u, -u (ū, ≤ aju)* : *-iju (≤ -e), -eju (≤ -u)*, -aju. Regulativ je osjećaj ekspresivnosti, koji u odredenim prilikama daje prvenstvo sad jače naglašenim (duljim), a sad opet slabije naglašenim (kraćim) oblicima. Sekundarno *-u (≤ -aju)* i tercijarno *-eju (: -e, -iju)* dokazuju, da ni podravsko *-eju, -iju* nisu morali biti ropski odraz kajkavskih oblika, već su se na tom području mogli i samostalno razviti, kao što se razvilo i spom. sekundarno *-u (≤ -aju)* i *-eju (: -e, -iju)*, koje se raširilo u jugoistočnom dijelu, a dolazi i u središnjem govoru i u ŠN.

Osim toga Belić smatra značajnim za kajkavštinu nestajanje imperfekta, aorista i participa preterita na *-v/-vši*. Aorist se u podr. u rudimentima (osobito za 1. 3. l. sg. i 1. l. pl.: *ôdo, rẽko*, Gt, *ôde* Cr, odõsmo Tb i dr.) održao do danas, a imperfekta i participa na *-v/-vši* nema, kao što ih je u svagdašnjem govoru nestalo i drugdje u štokavštini.

Za razlike između štokavskog (posavskog) i kajkavskog naglašavanja kaže Ivšić, da kajkavski ˜ nije onako uzlazan kao u štokavskom (posavskom) narječju; »mjesto štokavskoga ´ [a i mjesto ` na drugom slogu od kraja] ima obično akcenat ^, koji je slabo uzlazan; mjesto štokavskoga ˆ ima ponajviše akcenat ^ [ili ˜]; akcenat ˆ nije u njemu onako silazan kao u štokavskom narječju. Svemu tomu dolazi još i to, da su intervali između naglašenih i nenaglašenih slogova manji u kajkavskom narječju nego u štokavskom. Zato je kajkavski govor monoton prema štokavskom, jer u njemu nema onakvog izmjenjivanja velikih visina i dubljina, kakvo dolazi u štokavskom govoru«.[155] Isporedimo li s ovim ono, što je rečeno u prvom poglavlju, i što nam je poznato o čakavskom naglašavanju i o akcentu u

[154] Aksl. Gramm.[2] str. 295., Le slave commun, str. 74.
[155] PRILOG, str. 22.

nekim arhaičnim crnogorskim govorima, doći ćemo do zaključka, da je podravska akcentuacija dobrim dijelom starija od kajkavske akcentuacije revolucionarnog tipa, te predstavlja nastavak onoga razvoja, koji je prethodio naglašavanju u nekim posavskim govorima.[156]

Za posavsko *južina, morje,* (posici) *rasta,* (poredio) *posla, jastuki, opanki, klup, stran,* koji se ovako govore i u Podravini *(jȕžina, môrje, pȍsēci râsta, sporādìo pȍsla, jastȕki, opãnki, klûp, strân)* znademo otprije, da to nisu kajkavizmi,[157] jednako kao što nisu kajkavizmi ni *crȅšnja* (scsl. **чрѣшьнѣ**) ni nomen loci *Črnkovci* (prema **чрьнъ**), od kojih je prva nastala analogno kao i *crn* prema starijem *črьnъ*, a u drugom se sačuvao stariji oblik prema današnjem službenom *Crnkovci.*

Slično je i s nekim pojavama iz područja konsonantizma, koje se samo naoko udaljuju od štokavskih oblika, ispor. na pr. *srȁka, srâb,* (: rābäc Prčanj, srābȁc — srâpca Podgorica), *srādȁti* (ispor. Nasradin, puč. etimol. prema arap. N'sreddin); *brȅska, čȅtrtak, četr̃ti* (: präska Dubrovnik, Muo, Ozrinići, četrtȁk Prčanj); *tìca, čēla, šenìca* (: tìca, čèla, šènica Dubrovnik); *svẽno* (svejedno), *jȅna* (:jèna Dubrovnik); *kȕmpēr* Bđ (: kumpîr Bratonožići C. G.); *prȁnded* (: pràndid Krupa) i t. d.[158] Još su zanimljiviji glagoli s predmetkom (umetkom) *z-: pozdāvȁti, pozudāvȁti, pozdìzati, pozodlȁziti, pozotkīdȁti, pozotkrīvȁti, pozuzaȉimati* i sl. Svi su iterativni i svi označuju neko višekratno izvršenje, ispunjenje radnje. Kako se inače *z* ne pridružuje nizu suglasnika, kojima se ukida zijev, ne bi valjalo hijatom tumačiti ni one primjere, gdje bi se inače na prvi pogled moglo na to pomisliti (po-z-udavati, po-z-odlaziti, po-z-otkidati i t. d.). Vjerojatno je do toga *z* došlo kontaminacijom prijedloga *po* i *vъz-*, što je dalo *poz-*, odakle se z moglo osloboditi te i samo stajati u početku riječi (isp. scsl. **подвиѕати : въздвиѕати** ≥ *pozdizati, ili* **подаꙗти : въздаꙗти** ≥ *pozdavati,* ili **поорати : възорати** ≥ *pozorati,* i prema tome *zovršìti, zodlȁziti* i sl.).

[156] Analiza gornje poredbe primijenjena na podravsku štokavštinu daje naime ovaj rezultat: 1. ako podravski ˜ nije tako uzlazan kao posavski, ne znači to, da mu je podrijetlo kajkavsko, jer ni čakavski akut nije toliko uzlazan kao posavski, pa se baš u posljednjem jačina amplitude mogla i kasnije razviti; 2. saltans se javlja i u drugim narječjima i govorima, a osim toga je to u središnjem podravskom govoru rijetka pojava, koja ondje imade svoje psihosemasiološko opravdanje; akcenat ˆ u podravskom je govoru izrazit, te po Klaićevu uvjerenju (v. JFil. XV, str. 182.) »taj akcenat pada kudikamo dublje, nego književni dugosilazni«. Intervalima bi se podravski cirkumfleks mogao ovako prikazati: k â ž i, v î k n i

i konačno: podravski govor svojom tonacijom i svojom čistoćom samoglasnika nije monoton, tako da se na nj gornja opaska nikako ne bi mogla primijeniti.

[157] DPG, str. 15, 16.

[158] V. Rešetar, Der štokavische Dialekt, str. 150, 151.

Prema tome, jezični nas momenti — apstrahiramo li od ekavštine, koja je i kajkavskim i podravskim govorima zajednička — nipošto ne sile na zaključak, po kojem bi jezgra današnjeg podravskog govora nekoć morala biti kajkavska, — pa niti onda, kad bismo uzeli, da je poštokavljen još prije Turaka ili najkasnije u njihovo vrijeme, dakle prije svršetka 17. stoljeća. Jagić na jednom mjestu govoreći o kajkavskom narječju lijepo kaže, »dass das Gefühl der sprachlichen Verwandtschaft sich nicht nach einzelnen Punkten aus der vergleichenden Phonetik, sondern nach dem Totaleindruck aller Erscheinungen sprachlicher, kultureller und selbst politischer Natur richtet«.[159] A taj totalni utisak u našem slučaju nipošto nije kajkavski. Ipak, treba povući razliku izmedu spomenuta tri pojma, jer im ni opseg ni značenje nisu jednaki. Dok se naime s jezičnog stajališta objektivno ne da dokazati, da je podravska štokavština neposredni nastavak nekadašnjeg kajkavskog govora, ne mogu se zanijekati neke kulturne i političke veze, u kojima je ovaj dio Slavonije stajao sa susjednom (kajkavskom) Hrvatskom. Sela Gat, Crnkovci i Bočkinci plaćala su i za turskoga gospodstva neke daće Draškovićima, isto tako i Vinograci, Rakitovica, Poreč i Staklenci, dok su Podgajci plaćali daću Zrinskima.[160] Vikari zagrebačkih biskupa dolaze prilikom kanonskih vizitacija sve do Kuzminaca[161] i Karaševa, a kada su nevolje, ratovi i Turci pritisli, mnogi starinci bježe iz Podravine u Hrvatsku, da se poslije nekoliko godina opet vrate u svoj zavičaj. Sve to zacijelo ni u jezičnom pogledu nije ostalo bez ikakova traga, pa su neki elementi i na taj način mogli prodirati među štokavske starince. Ovim je putem možda do Podravine došao i glagol *peljäti,* koji spominje i Ivšić u DPG[162], a nema sumnje, da su ovakvi odnosi mogli pogodovati i jačanju duljih oblika za 3. l. pl. prezenta. Na ovakav odnos, napokon, mogli bi upućivati i nastavci za deteriorative, koji se jednako i u jednakoj službi i danas govore u nekim sjevernijim kajkavskim krajevima.

Zanimljivo je, da je za muška imena u popisima iz god. 1702. češće zabilježen i sufiks *-ok (Ivok* Mc, SĐ, Rt, *Matok* Mc, Čm, *Miok* Cr, Vp, Mč, DM, *Mitok* Vp, *Perok* Mč i dr.),[163] što bi ev. moglo odgovarati kajkavskom zatvorenom -åk. Da ovo nije glasovna pojava, nego oblik unesen sa strane, dokazuje pisanje *Perok Maly* (Mč), *Marco, Mato* i sl. — uvijek samo tako (bez å). U popisu iz god. 1733. zabilježeno je ovo *-ok* samo još na dva mjesta (oba puta dalje na zapadu, izvan područja koje je predmet ovoj radnji: *Matok Podgaiacz* DM i *Mihok Perasicz* u Moslavini), što dokazuje, da je ono već dobrano prije toga vremena bilo rijetka pojava. Je li ga domalo i sasvim nestalo, ili se uz neka ograničenja i dalje upotrebljavalo, teško je danas reći, no vrlo je vjerojatno, da se i dalje govorilo. Na to upućuju dosta česti nazivi kuća (nomina domus), koji su izvedeni od ova-

[159] AfslPh. XXVII, str. 580.
[160] R. Horvat, Valpovština u tursko doba, str. 245, 246.
[161] Mjesto nedaleko današnjih Ladimirevaca, još sredinom 17. stoljeća sijelo župe (v. 200G. II., str. 12., Građa XV, str. 50, 98., Starine XXXIX, str. 38.).
[162] Str. 16.
[163] 200G. II. str. 93—95, 101, 102, 104, 111 i d.

kvih imena, ispor. *Đurōkôvi* Čm, Kn, Mc, *Matôkovi* Čm, Gt, Kn, *Perōkôvi* Vp, *Pavōkôvi* Gt i dr. Poznato je, da se ovakvi nazivi obično tvore od nadimaka, a od krsnih imena najčešće onda, ako su ova po svom obliku bilo kako neobična ili inače izrazita (strana), što je napokon sasvim shvatljivo, jer se njima raščlanjuju prezimena, koja su često zajednička većem broju kuća, pa se po prezimenu nikako ne bi znalo, tko kojoj kući ili porodici pripada. Tako se na pr. *Andrišići* u *St* dijele u Jelúšine, Šijakove, Klārine, Evākine i Ivōščine, *Dorići* u *Iv* u Gabrīčēve, Klarāčkine i Živanove, *Kaluđeri* u *Hb* u Mišārine, Kūkurine, Ljušine i Jōkine i t. d.[164] U *St*, gdje je za ženska imena obīčan nastavak *-ūša*, ipak je upotrebljen naziv Jelúšini zato, što je ime Jēla ondje dosta neobično, a tako će jamačno biti i s Klârom, dok Evāka sufiksalno pripada susjednim Petrijevcima.

Značajno je, da sva gore navedena nomina domus (Đurōkôvi, Matôkovi, Perōkôvi, Pavōkôvi i sl.) pripadaju starincima, te im prezimena nalazimo u najstarijim popisima stanovnika onoga kraja (isp. Đurōkôvi — prezime Bîbic Čm, Vidākôvić Kn, Kôrōv Mc; Matôkovi — prez. Bîbic Čm, Jovânić Gt, Živković Kn; Perōkôvi — prez. Bālković Vp; Pavōkôvi — prez. Kovāčēvić Gt.) Bit će, da su se ta imena, ili ti nadimci, predajom prenosili od oca na sina te su se održali i onda, kada se — tamo početkom 18. stoljeća — starije *-ok* stalo zamjenjivati mlađim *-oš*. Na taj način ovakva su imena u ekspresivnom pogledu mogla toliko ojačati, da je to bilo dovoljno za stvaranje ovakvih derivacija. Danas je prave začetnike i prve nosioce tih nomina domus teško odrediti, jer seljak nema ni heraldike ni pisanih arbora, a imena *Ivok*, *Matok*, *Perok*, *Pavok* bila su u početku jamačno jednako obična i deteriorativna, kao što je danas obično i deteriorativno (također strano) *Ivoš*, *Peroš*, *Pavoš*, *Matoš*. Osim toga, ovakva su nomina domus vrlo trajna te se prenose i na žensku lozu, nastavljajući se pod drugim prezimenom i onda, kada je prvoga već davno nestalo. Tako se na pr. Pavōkôvi u *Gt* danas pišu Ivanišić, a starinom su se zvali Kovāčēvić, dok se Matôkovi danas pišu Bêlić, a prije su se zvali Vidākôvić, pa Šmît, pa Šimênić, pa Ègeduš, i još prije toga Jovânić, koje se prezime (u dvije kuće) nalazi i u popisu iz god. 1733. Jesu li i to najstarija prezimena, ili su se te kuće još kako zvale, ne može se danas dokučiti. Ja sam u spomenutim slučajevima išao samo dotle, dokle mi je dopustila usmena predaja, zadovoljavajući se kao krajnjom točkom prezimenima, za koja sam našao potvrde u popisima iz vremena, kada se to *-ok* još upotrebljavalo, ili kada se počelo gubiti.

Prije nego zaključim, razmotrimo još jednom put, kojim se izvodilo kajkavsko podrijetlo podravskih i uopće slavonskih štokavaca. Dok su se ostali samo uzgred pozabavili tim pitanjem, Pavičić mu je, kako je ranije istaknuto, posvetio opsežnu studiju, nastojeći svojim historijskim izvodima, o kojima je već prije bila riječ, pribaviti i jezičnu sankciju.

[164] U Pd dijele se Petrovići, kojih je već 1733. bilo pet kuća, u Stânkove, Žîgine, Sîrnjakove, Akcîzerove, Zvonārôve, Alāsêve, Dêdakove i t. d. Svako novo ime predstavlja novu lozu, kojoj može pripadati i nekoliko kuća. Tako na pr. u St kod Andrišića Šijakovi imadu danas četiri kuće, ostali pak svi po tri, i t. d.

On je, došavši do zaključka, da je današnji ekavski govor u Podravini i u onih jedanaest sela ispod Vinkovaca prvotno bio kajkavski, i da je štokavski postao tek poslije, sačuvavši svoj prvašnji ekavski izgovor glasa *ě*, pošao dalje, želeći prikazati i kako je i kada je došlo do toga poštokavljivanja. Smičiklasovo naslućivanje, da je kajkavaca bilo u Podravini početkom 18. stoljeća, pobija unutarnjom analizom Kallanekovih zapisa. Lopašićevo mišljenje, da je do poštokavljivanja došlo djelovanjem doseljenih Bosanaca, katolika, muslimana i pravoslavnih, koji su se za turskoga gospodstva po Slavoniji naselili, a bili su štokavci, odbija tumačenjem migracija u vrijeme turskoga vladanja. Ako je naime sva Slavonija, osim možda najzapadnijeg dijela, u vrijeme oslobođenja bila već štokavska — a to je ona bila — onda iz toga izlazi, da pri tom djelovanju nisu mogli biti oni bosanski doseljenici, koji su u te krajeve došli istom kako je bilo provedeno oslobođenje od Turaka. A baš ti su doseljenici bili najvećim dijelom katolici, koji bi dakle bili mogli govorno najviše djelovati. Trebalo je dakle računati samo s onim doseljenicima, koji su se doselili u 16. i u 17. st. (do druge polovice) te odgovoriti na pitanje, je li tih bosanskih doseljenika na tom području za turskoga gospodstva bilo zaista toliko, da su ga mogli poštokaviti. U svojoj analizi Pavičić počinje s gradovima, te kaže za Osijek, da su tamo uz deset starinačkih kuća u tursko doba u velikoj većini stanovali Turci, a već zarana u 16. st. spominju se u njemu i Srbi, i da je uz onaj mali broj starinaca utjecaj štokavskih muslimana i pravoslavaca morao biti, dakako, vrlo jak. U ostaloj su Podravini bosanski muslimani živjeli u Valpovu, Miholjcu i nešto podalje u Orahovici i Našicama. U Valpovu i Orahovici bili su jaki preko dvjesta kuća, u Miholjcu i Našicama vrlo slabi, s desetak familija, i on odavle zaključuje: »Muslimani su dakle na području ekavskoga podravskoga govora do slatinske okolice živjeli samo u nekoliko mjesta. Uza to treba uzeti na um i ove činjenice: Oni su živjeli tuda samo u zatvorenim gradovima, bivši velikim dijelom viši i niži časnici u službi turskoj, vojnici i stražari, a manjim tek ratari. Već po naravi svoga položaja nijesu se miješali s kršćanima, koje su držali mnogo nižima od sebe. Kršćani su opet živjeli po malim selima od par kuća usred šuma, bara i inače nepristupnih mjesta, da se time što lakše i bolje očuvaju od haračenja turskih vojska, koje su često prelazile preko Podravine. Uz takav položaj morao je govorni utjecaj muslomana biti vrlo slab, gotovo nikakav.« Odatle onda dalje zaključuje, »da je poštokavljivanje Podravine moralo nastupiti samo kao posljedica govornoga utjecaja štokavskoga naselja u njezinoj blizini«, i to kroz dulje vremena: »kako to već biva kod govornoga djelovanja, postepeno i što se tiče govora i prostora. Prvo su kajkavci preuzeli neke štokavske elemente, za njima druge, dok nije sav govor bio poštokavljen. Isto su tako počeli uzimati te elemente najprije najbliži krajevi štokavcima, ovi su prenosili to dalje, dok se nije taj govor raširio po cijeloj Slavoniji. Prema tome prvi su počeli primati štokavske elemente krajevi, u kojima je živjelo pomiješano jedno i drugo naselje. Takovi su bili krajevi oko Đakova, Vinkovaca i Psunj-gore. Zadnji su bili svakako oni u zapadnoj Slavoniji, od kojih se kraj oko Virovitice ni danas još nije sasvim pošto-

kavio.« »Koji su bili prvi elementi štokavski na kajkavskom području, teško je danas znati. Prvi štokavski elementi, koje možemo na kajkavskom području zasigurno utvrditi, jesu grupe *dn* mjesto *gl, đ* mj. *j, št* od *skj* mj. *šč*. Oni dolaze već u 13. stoljeću, dakle odonda, otkad počinju zapravo naši slavonski spomenici. Od 15. st. možemo utvrditi refleks *a* staroga poluglasa mj. kajkavskoga e«.:[165] Jednako Pavičić misli, da su podravski kajkavci u donjem i srednjem svom dijelu primili prije turskih provala i naglašavanje štokavsko-ikavskoga naselja oko sebe, i da bi ti kajkavci »bili možebit vremenom od štokavsko-ikavskih starinaca oko njih primili i ikavsko narječje kao zadnji elemenat postepena priljubljivanja, da se prvih godina turskoga gospodstva nijesu uturili među njih bosanski pravoslavni jekavci.«[166] Tako Pavičić u svojoj studiji O govoru u Slavoniji do turskih ratova i velikih seoba u 16. i 17. stoljeću. Analizirajmo glavne njegove navode i podvrgnimo ih unutarnjoj kritici.

Od premisa na str. 54. treća pretpostavka nije dovoljno uvjerljiva. Primjeri su uzeti iz dviju listina, od kojih je starija jezično zanimljivija, jer daje prilično točno neke nazive, koji i danas ondje postoje (Wyllow, Glosye, Raquitouicha i dr.),[167] a mlađa imade neke hrvatske glose, od kojih se jedna (... ad *megye* vinearum ...) kosi s onim 'glosye', koje bi sa svojim i za podravsku kajkavštinu imalo biti karakterističnо u 13. stoljeću.[168] Već je prije spomenuto, da je na tako oskudnu temelju teško izgraditi sud o punoj vokalizaciji poluglasa u 13. i 14. stoljeću. Podravski je govor i danas vrlo konservativan, pa je to jamačno bio i u 14. stoljeću, kada se poluglas mogao izgovarati i jednim srednjim glasom, koji nije bio ni *a* ni *e*. Iz kasnijega vremena u istočnom dijelu nema potvrda za refleks *e*. Mjesto toga zabilježena su nešto južnije mjesta *Orehawacz* i *Zwerinacz*, dakle s refleksom *a*.[169] Šteta, što Pavičić nije dao više podataka, osobito iz 15. vijeka, jer bi po onome, što je on ondje naveo, čovjek — doduše — možda i pomislio, da je ekavsko narječje u Donjoj Podravini produženje kajkavskoga ekavskoga govora, ali to ne bi odmah i rekao.

Granice između ekavskoga i ikavskoga naselja u srednjoj Slavoniji također nisu s obzirom na starinačko ili naseljeničko stanovništvo dovoljno određene. Pavičić doduše kaže (na str. 12), da »valja držati na umu, da je u vrijeme prije Turaka ekavski govor mogao biti mnogo raširenij u Slavoniji nego danas i zauzimati mnoge pa i sve današnje ikavske krajeve u njoj«, da malo kasnije ipak na osnovi povijesnih (dakle ne jezičnih) podataka iz vremena turskoga vladanja dođe do zaključka, da su »današnji ikavci u Slavoniji, koliko nijesu doselili pod kraj 17. st. i kasnije, potomci onih starosjedilaca, koji su preživjeli nevolje osvajanja i gospodstva Turaka, ili, drugim riječima, ikavski se govorilo u Slavoniji i u srednjem

[165] V. GuSl. str. 52—3. Pavičićeve se tvrdnje s obzirom na spomenute »prve štokavske elemente« ne mogu ničim dokazati.

[166] Ibid., str. 64, 61.

[167] Ispor. nomen praedii Ozyag > Osuvak (Smičiklas, Cod. Dipl. III, str. 321. 322.) sa suf. -ak (< *-ьk-), i to god. 1229.

[168] Cod. Dipl. IX, str. 475.

[169] GuSl, str. 43.

vijeku prije turske provale«.[170] Tražeći za ikavski izgovor glasa *ě* jezičnu potvrdu u imenima mjesta i ljudi, koja su se sačuvala u latinskim listinama iz vremena prije ratova s Turcima, zabilježio je i nekoliko takvih, koja dolaze i u ekavskom i u ikavskom obliku, pa je u najmanju ruku trebalo objasniti, odakle su se ti ekavski oblici našli u starinačkoj ikavskoj sredini.[171] Još je gore, kada u dokaz, da je ikavsko područje u Slavoniji doista i u srednjem vijeku bilo štokavsko, navodi imena *Radenowacz, Rezkowacz, Leskowach, Orehawacz, Zwerinacz, Bresthowacz, Bresthowchacz, Belanowacz*, i to ovako, u ekavskom obliku, i kada zatim izvodi zaključak: »Prema ovim imenima nema dakle sumnje, da je cijelo područje današnjega ikavskoga govora u Slavoniji bilo štokavsko. Ono je dakle prirodni nastavak ikavskoga štokavskoga govora bosanskoga, od koga ga je dijelila samo Sava«.[172]

S muslimanima u Slavoniji također je neprilika. Dok u Radu 222 (str. 247. i d.) govori o muslimanima u Osijeku, Valpovu, Miholjcu, Orahovici i Našicama kao o bosanskim doseljenicima, koji govorno nisu mogli mnogo utjecati na svoju ekavsku sredinu, oni su mu u kasnijim radovima većim dijelom starosjedioci, koji su se od ostalih razlikovali samo time, što su primili islam.[173] U članku »Muslimani na području između Dunava, Drave, Save i Zrmanje u 16. i 17. stoljeću« kaže izrijekom, da su muslimani na zemljištu između Dunava, Drave, Ilove i Save bili »kao i drugi starosjedioci, po svome govoru ikavci ili ekavci. Ikavski se u to vrijeme govorilo na cijelom tom području osim u Podravini i oko Orahovice, Našica i Ivankova. Ekavsko je, na primjer, bilo veliko naselje osječko, a takvi su bili i muslimani u Valpovu, Miholjcu, Moslavini, Brezovici, Soplju, Orahovici, Našicama, Podgoraču i Ivankovu. Kao i drugi starosjedioci toga područja, oni su u govoru imali i staro naglašivanje i druge starine u oblicima i glasovima«. Ne znam, kako da se s ovime uskladi Pavičićeva tvrdnja, da poštokavljivanje cijele Slavonije do provale Turaka nije bilo sasvim provedeno.[174] Odavle bi naime slijedilo, da je u početku, kada su starosjedioci prelazili na islam, bilo i kajkavskih muslimana, a kako su oni u Podravini bili ne samo gospodujući sloj, nego i brojem vrlo jaki, s pravom bismo očekivali, da će se u tom svom govoru i održati. O tome međutim nema nikakvih potvrda. Kada je krajem 17. stoljeća oko osamdeset do stotinu tisuća muslimana iz Slavonije preselilo u Bosnu, otišli su s njima i podravski muslimani iz Osijeka, Valpova, Miholjca i drugih mjesta. Kako su ovdje živjeli u većim skupovima, tako su se jamačno u skupovima i selili i u Bosni nastanjivali. Dijalektologija međutim ništa ne zna o bosanskim kajkavcima. Ne preostaje dakle drugo, nego proces poštokavljivanja, koji je ovakva masovna islamizacija mogla samo usporiti, završiti još prije dolaska Turaka.

[170] Ibid., str. 34.
[171] Ibid., str. 34, 35.
[172] Ibid., str. 37, 38.
[173] V.: S. Pavičić, Vukovska župa u razvitku svoga naselja od XIII. do XVIII. stoljeća, I. dio, Hrvatska naselja knj. 1. (Zagreb 1940.), str. 245. i dr.
[174] GuSl, str. 59.

Pavičić ovo djelomično poštokavljivanje, do kojega je »valjada i u donjoj i srednjoj Podravini« moglo doći prije Turaka,[175] svodi na utjecaj štokavskih naselja, koja su bila u blizini ekavskoga (kajkavskoga) područja. Njegov je prikaz, kako se taj proces imao odvijati, lijep i impresivan, samo mu nažalost nedostaje realna okosnica, jer u odlučnom trenutku ne računa s prilikama, u kojima je hrvatski seljak tada živio. On i sam spominje na jednom mjestu, da su »djelovanje jednoga govora na drugi morale za turskoga vladanja oteščati sve one prilike, koje su karakteristične za to vladanje: mala, slaba sela, rasijana po šumovitim i inače neprohodnim krajevima, koja u takovu stanju nijesu imala prilike živa prometanja, nego su naprotiv zatvorena u sebi prema vani čuvala po naravi stvari svoju starinu i osebinu. Premda su već svojim stanjem: malim brojem kuća i rasijanošću položaja bila dovoljno zaštićena od tuđeg utjecanja, još je više tome pridonijelo, što za turskoga gospodstva kršćansko seljaštvo po Slavoniji nije imalo prigode živa prometanja i općenja međusobno ne imajući prilike sastajanja, kako je to, recimo, danas« ... i t. d.[176] A zar je prije turskoga vremena u tom pogledu bilo mnogo bolje? I kako to, da su ekavska sela ispod Vinkovaca, koja su ipak štokavskim ikavcima bila najbliža, morala stoljećima čekati, da nastupe spomenute posebne prilike,[177] koje će ih konačno spriječiti u tome, da od svojih susjeda prime ikavski govor? Kad ni ta sela nisu u većoj mjeri podlegla utjecaju svojih neposrednih susjeda, kako će nas Pavičić uvjeriti, da su štokavski elementi u punoj snazi mogli iz daleke Posavine preko šuma i bespuća doprijeti do najzabitnijeg podravskog sela, koje se stislo u šašu negdje kraj Drave ili uz kakvu baru okrugljaču? Nije li suviše jednostrano na jednoj strani pretpostavljati toliku slabost, a na drugoj toliku vitalnost? A da podravska naselja znadu biti i te kako žilava, dokazuju Aljmaš i Erdut, posljednji izdanci podravske ekavštine na istok od Osijeka: oba su sela do naših dana sačuvala svoj ekavski govor i svoj stari akcenat, ma da su već od 16. stoljeća opkoljena gustim jekavskim pravoslavnim selima, a u jednome od njih još od toga vremena stanuje uz starosjedioce ekavce veći broj pridošlih jekavaca.[178] I tu dakle imamo slučaj neposrednog susjedstva, u jednom slučaju čak i više nego susjedstva, k tomu ovo stanje traje već puna četiri stoljeća, pa ipak su starinci očuvali i svoju ekavštinu, i svoj akcenat. Pavičiću je to međutim posavski akcenat, pa stvar okreće ovako: Da su ti ekavci u doba naseljenja jekavaca imali svoje staro kajkavsko naglašivanje, oni bi napustivši ga po naravi stvari uzeli naglašivanje svojih susjeda jekavaca. Kako nijesu, vidi se, da su današnje svoje naglašivanje primili od ikavaca, kad su ovi bili još u njihovoj prvoj blizini.[179] Mislim, da tu nije potreban komentar.

Preostaje još da kažem, što ja mislim o podrijetlu podravske štokavštine.

[175] Ibid.
[176] Ibid., str. 61.
[177] Ibid., str. 62
[178] V. ibid., str. 65.
[179] Ibid.

Ona po podrijetlu može biti ili štokavska ili kajkavska. Ako je štokavska, mogla je biti ili donesena s juga, ili autohtona, t. j. nastavak onog arhaičnog — Belić bi upotrebio superlativ — štokavskog govora, koji se u 6. i 7. stoljeću bio raširio po Slavoniji, a glavne su mu oznake bile *ć*, *đ* ≤ *tj, *dj; *šć, žđ* ≤ *stj, *zdj, *skj, *zgj; meko *č* i — u Slavoniji — poseban refleks jora i jera.[180] Prvoj pretpostavci — da su štokavski elementi uneseni sa strane — protive se i jezični i povijesni razlozi, tako da i na štokavskoj strani ostaje samo jedna pretpostavka, i to ova druga, arhaična i autohtona. Pristanemo li pak uz kajkavsku hipotezu, morali bismo dokazati, kako je i kada je došlo do poštokavljivanja, a da to nije lak posao, vidjelo se iz gornjih razmatranja. Počnimo stoga s kajkavskom hipotezom.

Najprije, koja su bila glavna obilježja kajkavštine u doba prije turskih provala, kada su štokavski ikavci počeli govorno djelovati na svoje kajkavske susjede? Po Pavičiću — uzimam samo njegovo najnovije tumačenje — bili bi tipični elementi toga razlikovanja ekavski izgovor staroga *jat*, zatim refleks poluglasa *(e)* i zamjenica *kaj*. Međutim, prvo je iskonski oblik prahrvatskoga *ě*, a za treće za područja na istok od Virovitice uopće nema nikakvih potvrda, tako da i ono praktički otpada. Preostaje dakle samo refleks starih poluglasa, a taj je mogao biti *a*, kako ga nalazimo u brojnim potvrdama iz 15. vijeka, ili *e*, koje se javlja u zapadnim stranama i (za ъ) u dva navrata južno od Našica i Miholjca (u 13. i 14. st.). Jasno je, da se odatle ne može zaključiti, da je ovakav refleks poluglasa (i za ъ) bio raširen po *cijelom* području slavonske ekavštine, i da bi ona baš prema toj oznaci imala pripadati kajkavskom narječju. Od ostalih kajkavskih obilježja, koliko ih ja spominjem u ovoj radnji, najviše za oko zapinju protetsko *v-*, zatim dulji oblici za 3. l. pl. prez. i — u popisima iz početka 18. stoljeća — sufiks *-ok (Ivok, Matok*, kao refleks dugog kajkavskog å pod cirkumfleksom). Dok se prva dva slučaja mogu uzeti kao izraz prastare tendencije, koja se s jedne strane slobodno mogla razvijati na zapadnom (kajkavskom), a s druge jednako u biti neovisno i na istočnom (podravsko-štokavskom) području, treće je mlađa sufiksalna pozajmica, slično kao što su to i *-ena* i *-oš (Marêna, Katêna — Ivoš, Mâtoš)*, koja glasovno za taj govor ne znači ništa. Svi ostali elementi (glasovni, morfološki i sintaktički) vežu podravski ekavski govor uz stariju štokavštinu, pa tako i akcenat i refleks prasl. *stj, *zdj, *skj, *zgj (≥ *šć, žđ)*, i umekšano *č*. Hipoteza o kajkavskom podrijetlu podravske štokavštine nije prema tome dovoljno fundirana, pa je treba odbaciti. Time ujedno sama od sebe otpada i potreba dokazivanja, kako je nekoć u prošlosti tekao proces poštokavljivanja podravskih i uopće sjevernijih slavonskih strana.

Preostaje dakle samo druga hipoteza, a ta se može formulirati ovako:

Podravska je štokavština prirodni nastavak onog arhaičnog štokavskog govora, koji se još u doba velikih seoba raširio po Slavoniji i ondje ostao. Glavna su mu obilježja bila *šć, žđ* kao refleks prasl. *stj, *zdj.

[180] Isp. Ne III, str. 733.

**skj, *zgj,* zatim meko *č*, zatvoreniji izgovor prasl. *ě*, zajednički akcenat s karakterističnim akutom,[181] i dvojaki izgovor prasl. poluglasa: jedan niži (ъ), koji je s vremenom prešao u *a*, i jedan viši (ь), koji je prelazio u *e* ili glas njemu sličan. Ovakav izgovor pogodovao je ranom cijepanju ove štokavštine u dva dijela, od kojih je jedan (sjeverniji) za prasl. *jat* zadržao osnovno *e* (ekavci), dok je drugi (južniji) preko zatvorenoga *é* prešao na *i* (ikavci). Ujedno je južniji ogranak, kada je došlo do zamjenjivanja i pune vokalizacije glasa ь, dao prvenstvo izgovoru *a*, dok se konservativniji sjeverniji sve do u historijsko doba kolebao između *e* i *a*, da konačno također prijeđe na *a*. Jednako se i meko *č* bolje održalo na sjeveru nego na jugu, a sjever je pored toga razvio i protetsko *v-* ispred onoga *u*, koje je postalo od *o*.

Prvotne granice toga arhaičnog tipa štokavskoga govora u Slavoniji i u južnim stranama teško je ustanoviti. Uzmemo li, da je od prvih seoba do danas prošlo oko trinaest stoljeća, i da nam o migracijama i promjenama stanovništva u prvih osam stoljeća nije gotovo ništa poznato, jasno je, da svako ovakvo razgraničenje može biti samo odraz unutarnje vjerojatnosti, koja opet dijelom počiva na dedukcijama iz današnjeg jezičnog stanja i opsega nekih konservativnijih govora. Tako dolazimo do zaključka, da mu je sjeverna granica jamačno dopirala do Drave i Dunava, gdje je — u Srijemu — dodirivala sjeverozapadnu granicu susjednih štokavskih govora te se dalje na jug uz porječje Bosne i Neretve postepeno spuštala k moru, da odavle Cetinom i Unom uz čakavsko područje opet dođe na Savu.[182] Na zapadu je granica prema nosiocima kajkavskoga govora dopirala u sjevernom dijelu jamačno do Virja i Gole, a u južnom do Okučana, ili nešto dalje od ove crte na zapad. Granica između sjevernijeg i južnijeg ogranka bit će da je prvotno tekla rijekom Savom: upućuje na to ekavska toponomastika u blizini Okučana *(Belanowacz)*, Nove Gradiške *(Brestho-wacz, Bresthowchacz)*, Broda i Đakova *(Orehawacz, Delac, Zwćrinacz)*, a na to upućuje i ono, što je o slavonskim katoličkim ekavcima (Šokcima) prije stotinu i pedeset godina zabilježio M. P. Katančić, koji se u svom djelu De Istro eiusque adcolis commentatio (Budim 1798), u kojem opširno raspravlja o podrijetlu južnih Slavena držeći se općega pravila, da niiedan narod sasvim ne iščezava, kada silazi s političke pozornice,[183] već da se

[181] Ispor. i akcenat kajkavske grupe IVa (Ivšić, JHK str. 81.); v. bilj. 156.

[182] NE III, str. 733.

[183] Nulla gens, quantumvis ferox validaque, id adhuc efficere poterat, ut provinciam colono vacuam reliquisset. De urbe quidem agroque id non incongrue dici valeret, at de universa quadam provincia nullum equidem exemplum exstare memini (p. 107).

[184] On na toj osnovi istočne i zapadne Slavene veže sa Sarmatima, a južne s Tračanima (p. 136: universam gentem Slavicam, quantum haec Danubio propinqua est, bifariam spectabimus, ei, quae ad boream recedit, S a r m a t a r u m, quae in meridiem, T h r a c u m nomine dato. Illorum progeniem Russos, Polonos, Bohemos, ponamus, horum Bulgaros, Serblios, Bosnios, Dalmatas, cunctosque Illyrios: ispor. s njegovim nagađanjima ono, što o Skitima i Sarmatima kao precima ruskih Slavena misle neki sovjetski slavisti (v. Н. С. Державин, Происхождение русского народа. Госиздат «Советская наука» Москва 1944. str. 4, 12 i d.).

nastavlja pod različitim imenima u plemenskim i političkim formacijama, koje iza njega slijede,[184] u gl. VII. (c. 16, str. 145—146) osvrnuo i na neke razlike između štokavskog (šokačkog) i kajkavskog (hrvatskog) govora.[185]

Granica, do koje se još u historijsko doba glas ь izgovarao kao *e* jedva da je na istoku nešto prelazila crtu D. Miholjac — Našice. Najistočnije potvrde, zabilježene u blizini tih mjesta *(Lokawech* i *Pezye mlaka* 1229., *Bicharynech* i *Dragynech* 1329. [oba puta za bc] i *Septinoucz* potkraj 15. vijeka) ujedno su jedine, koje su nam se za taj kraj očuvale.

[184] Servianis Bosniisque ad Savum contigui sunt Sirmienses, Slavonii, Croatae, his Carinthii, Carniolique, et siqui sunt praeterea. Universos in tres classes dirimere placet, in Slavonios, Croatas, Carnos. Praecipua inter hos differentia est in quarumdam syllabarum expressione, et usu accentuum. Ii, qui se Shokcios nuncupant, Dravum inter et Savum in primis degentes, hoc singulare habent, quod ie Bosnensium per e longum efferunt, ut sèno pro sièno, lèp pro lièp, atque id constanter omnino. Accentum in polisyllabis familiarem habent in penultima circumflexum, quem duobus elevant tonis, quo se ab ceteris non modicum secernunt. Sic divîcza, virgo, dicunt pro divicza; nemila, ingrata, pro nêmila. Id autem potissimum accidit iis in vocibus, quae omnes habent breves, antepenultimam vero elatam circumflexo, aut penultimam etiam, sed unico dumtaxat tono; ita cum dicimus debela, pinguis, budâla, fatuus, in eo ab Shokciis distinguimur, quod ii penultimam ad tertium, nos ad secundum, provehamus gradum. Atque hac loquendi ratione plebs dumtaxat utitur, literatis Bosnensem sectantibus, si unum ie demas, quo hodie quidem Bosnenses raro, nostri numquam utuntur. Shokciis, quoad e vocalem pro ie Russico, accedunt omnes Graeci ritus Pannonii, ac pene universi Illyrii, quos civium numero censere solemus, uti mercatores sunt, opificesque; in quorum ore, quamquam Russica utantur in sacris dialecto, numquam tamen ie audire licet. Sic bélo pro biélo, vréme pro vriéme, pészak pro piészak constanter enunciant; plebe Bosnensem tenente rationem, cum Illyriis Latini ritus, Dravum inter ac Danubium, qua inferior patebat olim Pannonia, habitantibus.

Croatae ab Shokciis non procul absunt. Horum enim e pro ie servant tenacissime, cum non modica productione. Sed et penultimam circumflexo notatam, ad Shokciorum normam efferunt. Singularis porro uti Shokciorum sic et Croatarum a Bosnensibus distinctio est, quod gravem in penultimis in acutum vertant persaepe. Sic hi czírkva, Shokcii czérkva dicunt pro czèrkva, templum; imánye pro imànje, et pleraque huiusmodi verbalia. Differunt autem cum a Shokciis tum ab aliis per ch et gy molles, quibus carent. Cum Russis conveniunt non una in re, maxime in verborum praeteritis, in l desinentibus, quod per o Bosnenses efferunt; sic vidil pro vidio, xelil pro xelio. In quo et Shokcios, qui eis propinquiores sunt, socios habent. Imperfectis verborum destituuntur, quorum loco praeterita usurpant, cum Bosnenses aoristo quoque praeter imperfectum gaudeant, queis, in narratione praesertim, familiarissime utuntur.

Katančićevo divicza, nemila može imati i saltans (na što upućuje njegov književni akcenat), i akut, ispor. bôgac — bogîca, slêpac — slepîca i sl., dok u debela, budala dolazi do sekundarnog duljenja (tako na pr. u enklizi); napokon, njegov ptc. na *-l* odnosi se samo na bliže područje (Shokcii propinquiores) s miješanim kajkavsko-štokavskim stanovništvom.

Dalje je — kod razlika između kajkavskog narječja i slovenskog jezika (p. 146—151) — na str. 149. spomenuto, da kajkavskomu szvéteh, teh dobreh odgovara štokavsko szvétih, tih dobrih, a na str. 150., da kajkavci tvore komparativ na *-ši*, dok štokavci (ekavci) imaju *-eji* (Croatae tantum in shi, ut starejshi, bolshi, lepshi; nonnumquam stareji).

Unutarnjom migracijom, osobito remigracijom ikavaca u Posavinu i u prostor između Save, Dunava i Drave, zatim velikim seobama i preseljavanjima u šesnaestom i sedamnaestom stoljeću, pa masovnim migracijama neposredno iza oslobođenja Slavonije (1691.) i sve tamo do prvih decenija osamnaestoga stoljeća došlo je do velikih promjena na štetu konservativnijeg ekavskog ogranka, koji se povlači na sjever do crte, koja teče istočno od Virovitice preko Feričanaca, Našica, Podgorača i Martinaca na Erdut, ostavljajući za sobom onih jedanaest ekavskih sela ispod Vinkovaca (: Stari i Novi Mikanovci, Vođinci, Ivankovo, Rokovci, Andrejaševci, Retkovci, Prkovci, Šiškovci, Cerna i od česti Gradište), koja odonda žive odvojeno od ostalog ekavskog naselja.

TUMAČ PRILOZIMA

Karta I.

Ispunjeni kružići u omeđenom prostoru = mjesta, iz kojih sam crpao gradu. Imena mjesta (prema kraticama):

Bc — Bocanjevci, **Bč** — Bočkinci, **Bć** — Bešiće, **Bđ** — Brođanci, **Bn** — Beničanci, **Bs** — Bistrinci, **Bz** — Bizovac, **Cr** — Crnkovci, **Čm** — Čamagajevci, **Čp** — Čepin, **DM** — Donji Miholjac, **Gc** — Gorica, **Gl** —Golinci, **Gt** — Gat, **Hb** — Habjanovci, **Hk** — Harkanovci, **Iv** — Ivanovci, **Js** — Josipovac, **Kć** — Kućanci, **Kk** — Koška, **Kn** —Kunišinci, **Kt** — Kitišanci, **Lc** — Lacić, **Ld** — Ladimirevci, **Mc** — Marijanci, **Mč** — Marjančaci, **Nd** Nard, **Nk** — Novaki, **Pč** — Poreč, **Pd** — Podr. Podgajci, **Pt** — Petrijevci, **Rd** — Radikovci, **Rt** — Rakitovica, **SĐ** — Sv. Đurađ, **Sm** — Samatovci, **St** — Satnica, **Šg** — Šag, **Šv** — Šljivoševci, **Tb** — Tiborjanci, **Vc** — Veliškovci, **Vn** — Vinogradi, **Vp** — Valpovo, **Zč** — Zelčin.

Istočna granica hrvatskih kalvina u doba Turaka zabilježena je prema valpovačkom rukopisu iz god. 1698. (R. Horvat, Valpovština u tursko doba, Vjesnik kr. hrv.-slav.-dalm. zem. arkiva XIV, Zagreb 1912., str. 237—282.).

Karta II.

1. Područje redovitog saltansa.
2. Prelazno područje s jače naglašenom oksitonezom.
3. Prelazno područje bez jače naglašene oksitoneze.
4. Područje bez redovitog saltansa.
5. Istočna granica nastavka **-em** u instr. sg. nepalatalnih osnova muškoga i srednjega roda.
6. Sjeverna granica sekundarne dublete **e-/-eju** (: nštok. **-e**) u 3. l. pl. prez.
7. Istočna granica nastavka **-ena** za deteriorativa ženskih os. imena.
8. Istočna granica naziva k l e t (: k i j e r).
9. Središnje područje naziva r a s t o k (: s r č a n i c a).
10. Upotreba naziva p o t i k: **a)** = za blagdan i radni dan, **b)** = samo za nedjelju (kupovan).
11. Upotreba naziva k e c e l j a: **a)** = samo za rad, **b)** = samo za nedjelju (kupovna).
12. Upotreba naziva p r e g a č a: **a)** = za blagdan i radni dan, **b)** = samo za nedjelju, **c)** = samo za rad.
13. Upotreba naziva p o n j a v a c: **a)** = za blagdan i radni dan, **b)** = samo za nedjelju, **c)** = samo za rad.
14. Istočna granica naziva d e d a k (: s t r m o g l a v a c).
15. Istočna granica naziva p l a z (: s t r e l j a).
16. Istočna granica naziva r a l j i c e (: r a s o v e).
17. Južna granica naziva r u č i c e (: r a l j i c e — r a s o v e).
18. Istočna granica naziva r a u l j e (: m a k a r e).

ŠTOKAVŠTINA DONJE PODRAVINE

II.

MJERILO: 1 : 150.000

Prilog istoimenoj raspravi J. Hamma

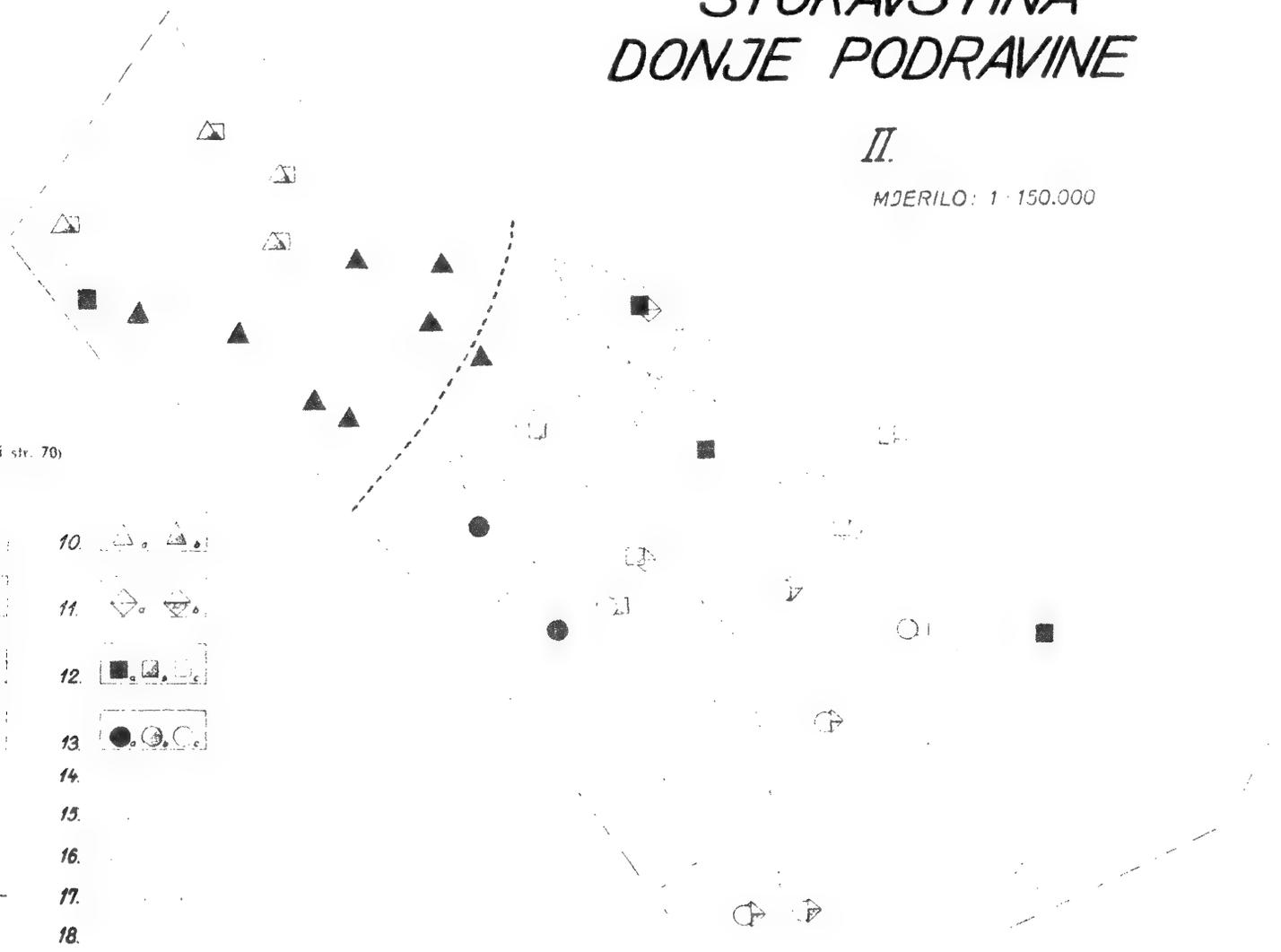

TUMAČ vidi str. 70)

1.
2.
3.
4.
5.
6.
7.
8.
9.
10.
11.
12.
13.
14.
15.
16.
17.
18.

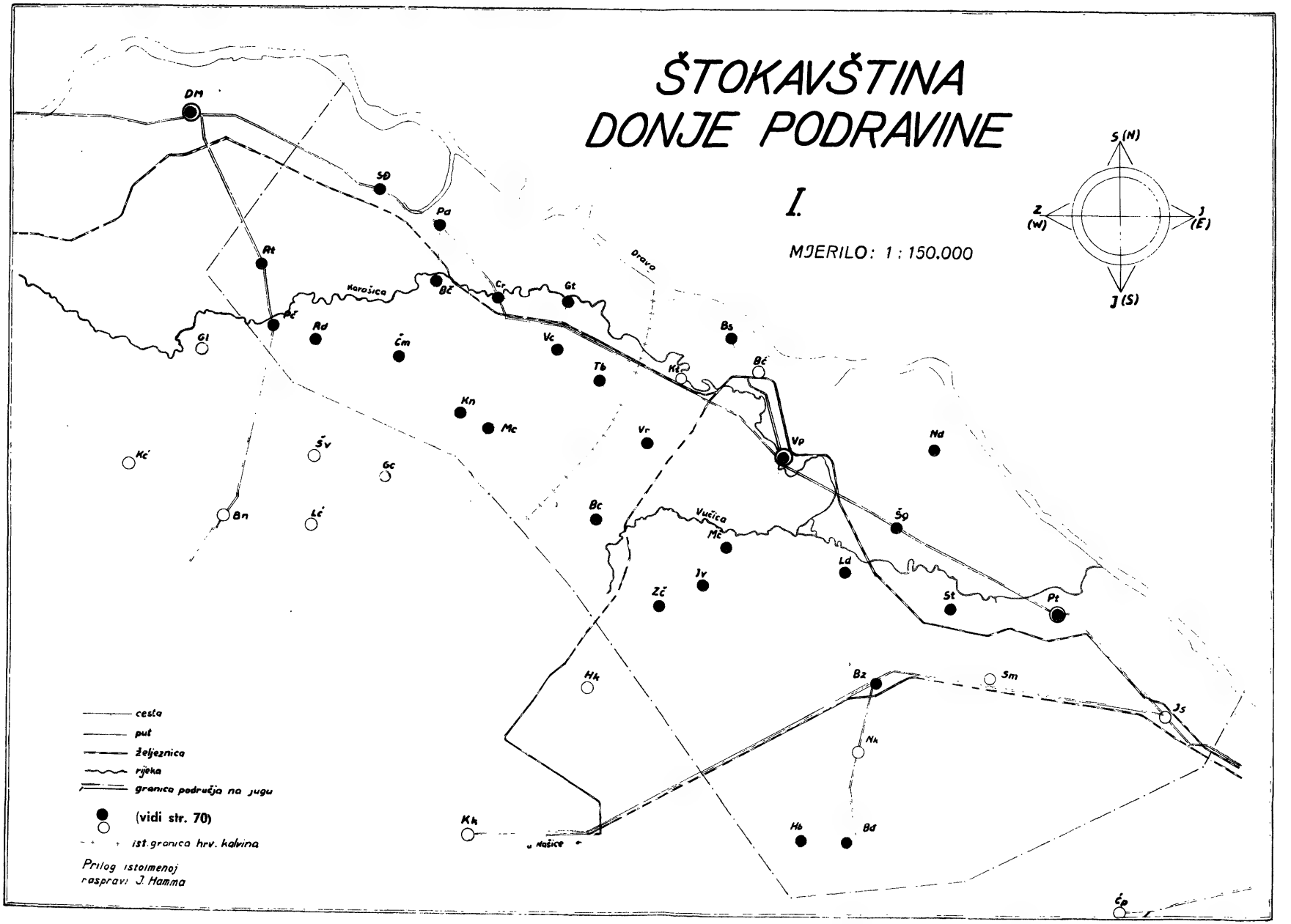
ŠTOKAVŠTINA
DONJE PODRAVINE
I.
MJERILO: 1 : 150.000
S (N)
Z (W)
J (E)
J (S)
DM
SĐ
Pd
Rt
Pč
Gl
Rd
Čm
Bč
Cr
Gt
Vc
Tb
Kt
Bs
Bć
Kn
Mc
Vr
Vp
Nd
Kć
Šv
Gc
Bn
Lć
Bc
Vučica
Mč
Šg
Ld
Jv
Zč
St
Pt
Hk
Bz
Sm
Js
Nk
Kk
Hb
Bd
Čp
Drava
Karašica
Našice
cesta
put
željeznica
rijeka
granica područja na jugu
(vidi str. 70)
ist. granica hrv. kalvina
Prilog istoimenoj
raspravi J. Hamma

Dr. LJUDEVIT JONKE

„DIKCIORAR" ADAMA PATAČIĆA

1. BIOGRAFIJA ADAMA PATAČIĆA

Hrvatska kajkavska leksikografija vrlo je bogata. Tri štampana rječnika, koji je predstavljaju, vrlo su ozbiljna djela, a dva od njih i veoma omašna. U vrijeme, kad je štampan treći kajkavski rječnik (1742.), hrvatski kajkavski rječnici stoje na prvom mjestu među hrvatskim rječnicima, prilično odmakavši pred rječnicima štokavskoga govora. Sve to govori o živahnom kulturnom djelovanju sredine, u kojoj su nastali, i označuje ujedno kontinuiranost toga kulturnog djelovanja. Zagledani iznutra ovi rječnici kazuju i mnogošta drugo, što je zanimljivo i s kulturno-historijskog i s jezičnog gledišta.

Proučavanje starih rječnika daje naime vrlo često bogate i raznolike rezultate. Omašni stari rječnici kriju u sebi uz suho rječničko gradivo i sliku vremena, u kojem su nastali, i misaone smjernice, kojima se namjeravalo polaziti naprijed. Dok je još rječnik isusovca Jurja Habdelića (1609—1678) »Dikcionar ili reči slovenske z vekšega v kup zebrane, v red postavljene i dijačkemi zlahkotene«, Graz 1670, praktičan školski hrvatsko-latinski rječnik bez većeg dometa i ograničen isključivo na hrvatsko kajkavsko jezično blago, dotle se već rukopisni rječnik Pavla Rittera Vitezovića »Eq. Pav. Ritter Lexicon latino-illyricum«, koji je, »koliko se znade, bio god. 1708. prilično gotov«[1], osvrće na sva tri narječja hrvatskog jezika. Vrlo jasni i sustavno smišljeni obrisi povezivanja hrvatskih dijalekatskih različitosti zapažaju se već u drugom štampanom hrvatskom kajkavskom rječniku, kojemu su autori pavlini Ivan Belostenec (1595—1675) i Jeronim Orlović (1695—1746). Njihov »Gazophylacium seu latino-illyricorum onomatum aerarium« (Zagreb, 1740) uz temeljno kajkavsko jezično blago bilježi i štokavske i čakavske riječi, kako su pokazali u svojim raspravama prof. Vladoje Dukat i prof. Franjo Fancev.[2] Iste potrebe života, škole, pastve, vojske i izmjene knjiga nagnale su i isusovce Franju Sušnika (1686—1739) i Andriju Jambrešića (1706—1758), da u svoj »Lexicon latinum interpretatione illyrica, germanica et hunga-

[1] Vj. Klaić: Život i djela Pavla Rittera Vitezovića, Zagreb 1914, str. 211.

[2] V. Dukat: Izvori Belostenčeva »Gazophylacium latino-illyricum«, Rad 227; F. Fancev: O postanju iliričko-latinskoga dijela Belostenčeva rječnika, Prilozi knj. III.

rica locuples« (Zagreb, 1742) uz kajkavske riječi unose, dabome znatno manjim dijelom, i štokavske i čakavske riječi.[3] Tako nam već ovi rječnici 18. stoljeća pokazuju tendenciju povezivanja hrvatskih dijalekata, koja se zdravo iskristalizirala kod kajkavaca u preuzimanju štokavskog narječja kao književnog u prvoj polovini 19. stoljeća.

Međutim ovim nije iscrpen broj hrvatskih kajkavskih leksikografa i njihovih nastojanja. U svojem djelu »Geschichte der illirischen und kroatischen Literatur« (herausgegeben von Josef Jireček, Prag 1865) Pavao Josef Šafařík spominje među ilirskim, t. j. štokavskim rječnicima, na str. 111. u poglavlju »Reihenfolge der illyrischen Werke«, »5. Wörterbücher«, i rukopisni rječnik Adama Patačića. Odmah daje i njegov opširan naslov i kratak opis ovim riječima: »Dictionarium Latino-Illyricum et Germanicum, pulcherrimo rerum ac materiarum ordine ad diversas classes digestum, vocabulorum ad quamvis materiam, scientiam, artem et vitae humanae usum pertinentium ubertate insigne, proloquiis, notis et eruditis animadversionibus refertum, concinnavit *Adamus L. B. Patachich.* MS. 4°. pag. 1038 sine mantissa. In bibliotheca archiepiscopali Colocensi. — „Typo dignum", heisst es von diesem Wörterbuche in der von mir gebrauchten handschriftlichen Quelle.« Kao što vidimo iz teksta, sam Šafařík nije imao taj rječnik u rukama, nego o njemu piše na temelju pismenih obavještenja. Ne samo što je, sudeći po naslovu, uvrstio taj rječnik među štokavske rječnike, nego je i Patačića na str. 65.—66. uvrstio među ilirske, t. j. one književnike, koji pišu štokavskim narječjem. A da je on ili njegov izvjestitelj mogao samo na čas zagledati u taj »Dikcionar«, vidio bi, da ima pred sobom kajkavski rječnik u punom smislu riječi. Ipak ovaj je podatak potakao prof. Franju Fanceva, da dopremi rječnik iz Kaloče u Zagreb, da ga prouči, ali nije stigao, jer ga je u tome zapriječila smrt. Tako je poslije njegove smrti prof. Stjepan Ivšić povjerio meni, da rječnik proučim.

No Šafaříkova vijest o tom rječniku nije najstarija vijest. Već prije njega zabilježio je postojanje rječnika madžarski povjesničar Georgius Fejér u djelu »Historia academiae scientiarum Pazmaniae archiepiscopalis ac M. Theresianae regiae literaria« (Budae 1835). Donoseći na str. 110. životopis Adama Patačića, koji je bio »in universitate Budensi senatus regii praeses«, Fejér među ostalim saopćuje i ove dragocjene podatke: »Complura Poëmata, Lexiconque Croaticum in manuscriptis Bibliothecae Coloczensi, quam 17 millibus voluminum auxerat, reliquit.« Ipak te vijesti vrlo dugo nisu doživjele nikakva većeg odjeka u Hrvatskoj, osim što je nekoliko hrvatskih pisaca, počevši s Radoslavom Lopašićem, zabilježilo kratkim riječima postojanje rječnika.[4] Rječnik je i nadalje ostao neproučen.

---

[3] V. Dukat: Jambrešićev »Lexicon latinum«, Rad 162; F. Fancev: O avtorstvu i postanju rječnika »Lexicon latinum«, Južnoslav. filolog, knj. VI., str. 14.

[4] Rad. Lopašić: Karlovac. Poviest i mjestopis grada i okolice, Zagreb 1879, str. 129.; R. Strohal: Svećenici hrvatski književnici . . ., Katol. list, 1910. g., str. 390.; Branko Drechsler: Pjesnikinja grofica Katarina Patačić, Građa VII, str. 112.; Josip Matasović: Prilog genealogiji Patačića, Zagreb 1930, str. 23.; D. Bogdanović: Pregled književnosti hrvatske i srpske, Zagreb 1932, 3. izd., I, str. 470.

Valja reći, da je i autor rječnika Adam Patačić prilično slabo poznat u hrvatskoj kulturnoj povijesti. Za njega se znade da je bio zagrebački kanonik, velikovaradinski biskup, kaločki nadbiskup i glasovit govornik. Na toj bazi napisani su svi njegovi životopisi, pa, sasvim razumljivo, nije ni ušao u povijest hrvatskog jezika i književnosti. Uzrok je tome taj, što je Patačić ostavio svoj rječnik u rukopisu i što je taj rječnik ostao pohranjen u knjižnici kaločke nadbiskupije, izvan područja hrvatskoga jezika, pa je u stranoj sredini ostao nezapažen do najnovijih dana. Imao sam međutim priliku da taj rječnik proučim, ispišem iz njega nekoliko poglavlja zajedno s uvodom i sadržajem i brojnim pojedinačnim ispiscima, pa sam se uvjerio, da je »Dikcionar« vrlo bogat rječnik i vrlo zanimljiv u prvom redu s jezičnog gledišta, pa prema tome i Adam Patačić ulazi u red korisnih hrvatskih trudbenika u području hrvatskog jezika. Bit će stoga korisno, da prije prikaza rječnika dadem i kratak nacrt Patačićeve biografije toliko više, što njegova kritična biografija kod nas u pravom smislu riječi i ne postoji. Tako se na pr. u njegovih životopisaca navodi pet različitih godina njegova rođenja između 1710. i 1718. godine. Zbog toga prije svega valja pretresti izvore odnosno literaturu o Adamu Patačiću, da bi se u obilju protuslovnosti izašlo na pravi put.

Literaturu o autoru »Dikcionara« možemo uglavnom podijeliti u dvije skupine: u stariju i mladu literaturu. U stariju literaturu treba u prvom redu ubrojiti sve one životopise i životopisne podatke, koji su nastali u 18. st. i u prvoj polovini 19. st., a sve ono, što je napisano o Patačiću poslije toga, valja ubrojiti u mladu literaturu, koja je sekundarnog postanka. To ipak ne znači, da i u mlađoj literaturi nema posve pouzdanih podataka, ali oni potječu odatle, što su pravilno preneseni iz starijih izvora.

I starija i mlađa literatura mogu se usto podijeliti u literaturu, koju su pisali domaći ljudi, Hrvati, i onu, koju su pisali stranci. Jedna i druga zapravo se upotpunjuju: prva daje više podatke o Patačićevu djelovanju u Hrvatskoj, a druga obraća pažnju na njegovo djelovanje u Madžarskoj. Razumije se, sve to djelomično popunjuju i podaci, koje je sam Patačić naveo u svojim bilo štampanim bilo rukopisnim djelima i pismima.

Najstarije djelo, koje nam daje podatke o Adamu Patačiću, jest omašan, latinskim jezikom pisan zbornik grofa Aleksandra Patačića »*Status familiae Patachich*«[5], uglavnom napisan 1740. god. u Beču. Ovo rukopisno djelo, bogato ukrašeno slikama dvoraca i grbova obitelji Patačić i raskošno uvezano u tvrde korice, redigirao je prvi grof Patačić s namjerom, da pokaže slavu i zasluge obitelji, a velikim dijelom i sama sebe. Vrlo je važno zbog toga, što daje rodoslovlje obitelji i što za svakog istaknutijeg Patačića navodi njegova djela, službe i posjed. Razumljivo je, da je pritom bilo i pretjerivanja, ali kad se podaci primaju s potrebnom

[5] Status familiae Patachich sive notitia illius universalis, honorifica, aeque ac utilis, ex archivis et documentis authenticis desumpta ac Viennae in hunc librum anno MDCCXXXX redacta. Rukopis se čuva u zagrebačkoj Sveučilišnoj knjižnici pod oznakom R 4086.

opreznošću, može vrlo korisno poslužiti. O tom je zborniku iscrpljivo pisao prof. Josip Matasović u radnji »Prilog genealogiji Patačića« (Zagreb, 1930), pa za glavna pitanja obitelji nije više ni potrebno zagledavati u rukopis »Statusa«. Ali jer prof. Matasović nije mogao na 26 strana iznijeti sve pojedinosti omašnog zbornika od preko 100 listova, valja još uvijek posezati za »Statusom«, osobito za podatke o Adamu Patačiću, kojemu je u rukopisu posvećen priličan broj redaka. Od podataka, koje nam o autoru »Dikcionara« pruža »Status«, najvažniji su podaci o Adamovim roditeljima, o njihovim dvorcima i o prvom Adamovu ulasku u javni život. Baš o tome strani izvori najmanje govore. Sporno pitanje o godini Adamova rođenja »Status« ne pomaže riješiti, jer uopće ne navodi godinu rođenja. Pruža tek neki oslonac navođenjem, da su se Adamovi roditelji vjenčali 1715. godine.[6] Kako je »Status« i poslije 1740. nadopunjavan kronološkim unošenjem pojedinosti o svim živim Patačićima i u daljem toku 18. st., zabilježeni su o Adamu i dalji podaci o toku njegove karijere, ali sasvim ukratko i bez ikakva tumačenja. Ukratko rečeno, »Status« daje vrijedne pojedinosti o Adamovu životu, sastavljene od jednog njegova suvremenika i rođaka, kojemu su one bile poznate iz prve ruke. Napominjem još, da je grof Aleksandar Patačić bio »in cancellaria Hungarica Viennae consiliarius« i da je u obitelji Patačića imao istaknut položaj i velik ugled.

I drugi izvor pisan je od hrvatskog autora latinskim jezikom. To su »Annuae« Adama Baltazara Krčelića.[7] Književnik A. B. Krčelić (1715—1778) bio je vršnjak i drug Adama Patačića: obojica su zajedno zagrebački kanonici, pa zajedno učestvuju u mnogim poslovima zagrebačke biskupije. Krčelić u »Annuama« često spominje Adama Patačića, čak i onda, kad ovaj nije više ni bio u Zagrebu. Ovi podaci imaju svakako značaj pouzdanosti, jer su pisani od suvremenika o suvremeniku. No da opet drugarstvo nije djelovalo na Krčelića, da bilježi samo povoljne vijesti o Patačiću, dokazom je njegov zapis na str. 65. o nezgodi, koja se desila Patačiću u saboru u Požunu 1751., kad je isključen iz zbora magnata na protest saborskih ablegata Josipa Magdića i Josipa Raffaya. Od Krčelića također ne doznajemo godinu Patačićeva rođenja, ali dobivamo čitav niz korisnih i pouzdanih podataka o njegovu djelovanju u Zagrebu odnosno za vršenja kanoničke službe i u vezi s tim svih drugih posebnih službi. Krčelić bilježi i nekoliko podataka, koji osvjetljuju Patačićeve obiteljske prilike, pa među ostalim nabraja i posjed Adama Patačića u Hrvatskoj. Vrijednost se ovih podataka toliko više ističe, što se oni podudaraju s podacima grofa Aleksandra Patačića, jer je isključen uzajamni utjecaj. Ipak se »Status« i »Annuae« nadopunjuju: dok »Status« omogućuje, da utvrdimo izravno podrijetlo A. Patačića i donekle osvijetlimo njegovo mladenačko doba, dotle Krčelić pruža priliku, da uočimo Patačića u njegovo pripremno vrijeme prije odlaska u Madžarsku.

---

[6] Status, str. 56 a.

[7] Balthasari Adami Kercselich: Annuae 1748—1767. (Monumenta spect. hist. Slav. mer., vol. XXX, Zagrabiae 1901.

Od stranih izvora o Patačićevu životu najstariji potječe iz 1779. god., dakle iz vremena, kad je Patačićeva djelatnost na vrhuncu, a život mu se pomalo približuje kraju († 1784.). To je štampano povijesno djelo, koje prikazuje postanak, razvoj i diobu crkvene katoličke uprave u Madžarskoj i donosi ujedno popis svih biskupa i nadbiskupa u ugarskim biskupijama i nadbiskupijama. Potpun mu je naslov: »*Specimen hierarchiae hungaricae*, complectens seriem chronologicam archiepiscoporum et episcoporum Hungariae cum rudi dioecesium delineatione adiectis, si quae sunt peculiares, praerogativis, ut plurimum ex diplomatibus congestum a *Georgio Pray*, presbytero saeculari«, pars II., Posonii et Cassoviae MDCCLXXIX. U ovoj knjizi, koju je »madžarski Livije«, isusovac Đuro Pray (1723—1801) posvetio uglednom ugarskom kaločkom nadbiskupu Adamu Patačiću, nalaze se na str. 86. i 201. dvije oveće bilješke, u kojima se nalaze podaci o Patačićevu biskupovanju u Velikom Varadinu i nadbiskupovanju u Kaloči. Pray potanko nabraja, što je sve uradio Patačić na tim položajima za promicanje probitaka crkve, za podizanje zgrada i uređenje biblioteke. Na žalost ni u ovom se izvoru, koji je toliko vrijedan, jer je pisan od povjesničara, koji lično poznaje Adama Patačića, ne navodi godina Patačićeva rođenja.

Ipak glavni strani izvor za poznavanje Patačićeva života predstavlja »Povijest kaločke nadbiskupije«, koju je na izmaku 18. st. napisao ugledan madžarski historik Stjepan Katona (1732—1811). »*Historia metropolitanae colocensis ecclesiae* concinnata studio *Stephani Katona*, abbatis S. Petri de Bodrog-Monostor, eiusdem M. C. E. Canonici, pars II., complectens archiepiscopos colocenses post cladem Mohatsianam, cum epilogo biographico de colocensibus canonicis et parochis, vivis et defunctis. *Colocae*, Typis piarum MDCCC« nije dosad ni kod kojega hrvatskog životopisca Adama Patačića spomenuta kao izvor, pa vjerojatno ni iskorištena u tom smislu, premda se u njoj nalazi opsežno prikazan život Adama Patačića na str. 347.—393. Stjepan Katona je napisao ovu knjigu svojim poznatim dokumentarnim načinom: on upravo obilno ispisuje pojedine isprave i pisma, koja se odnose na Adama Patačića, a čuvaju se u arhivu i knjižnici kaločke nadbiskupije. Katona je bio profesor sveučilišta u Trnavi, a kasnije u Budimu, gdje je Patačić bio »in universitate Budensi senatus regii praeses«. Kad je Patačić uredio i obogatio nadbiskupsku knjižnicu u Kaloči, pozvao je 1780. Katonu za knjižničara, ali se on tom pozivu nije mogao odazvati.[8] No ipak poslije Patačićeve smrti postao je Katona 1790. prefekt u toj knjižnici i tumač Sv. pisma, govorništva i liturgije mlađem kleru, a 1794. i kanonik kaločkog kaptola.[9] Pišući životopis Adama Patačića, Katona je pisao o čovjeku, koga je lično poznavao i čijem je djelovanju sam prisustvovao kroz čitav niz godina, a usto je kao knjižničar kaločke nadbiskupije imao uvid u sve isprave i pisma, koja su mu u tom mogla biti od koristi. Tako je on na 46 strana obuhvatio čitav život Adama Patačića zadržavajući se ipak

[8] S. Katona: Historia metrop. col. eccl., str. 391.
[9] S. Katona: o. c., 430—431.

najviše na Patačićevu djelovanju u Madžarskoj (od 1759.—1784.), za koje je imao najviše gradiva. Kao prvi od starih izvora Katona navodi za godinu rođenja 1717. s izvjesnom ogradom potkraj životopisa, kako je došao do te godine. Prikazavši ukratko školovanje i tok karijere, zadržava se uglavnom na Patačićevu crkvenom i ostalom javnom djelovanju potkrepljujući sve podatke citatima iz dvorskih, papinskih i nadbiskupskih listina. Na taj se način ova biografija visoko izdiže po svojoj pouzdanosti i treba je u prvom redu uzimati u obzir: u njoj se ne navode samo godine, kad se nešto dogodilo, nego se točno označuju dani i mjeseci.

Među korisne izvore za upoznavanje djelatnosti Adama Patačića valja svakako ubrojiti već spomenuto djelo *Georgija Fejéra* (1766—1851) iz početka 19. st. Njegova »Historia academiae scientiarum Pazmaniae archiepiscopalis ac M. Theresianae regiae literaria, Budae MDCCCXXXV« daje na str. 106. i 110. nekoliko podataka o Adamu Patačiću, koji je u budimskom sveučilištu vršio važnu funkciju predsjednika kraljevskog sveučilišnog vijeća. Fejér prvi daje važan, već citiran podatak o rječniku, a iz njegova djela na str. 99. saznajemo i o važnosti Patačićeve sveučilišne funkcije, koju je on vršio od 1777. g. prema propisniku carice Marije Terezije iz g. 1776.

Među mladom literaturom ističu se još samo Patačićeva biografija u Wurzbachovu leksikonu i neki podaci, koje su prikupili Ljudevit Ivančan i prof. Franjo Fancev. »Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich« (XXI. knj., Beč 1870) od dra. Constanta von Wurzbacha po prvi put daje Patačićevu biografiju, koja se osim na crkveno i javno djelovanje Patačića osvrće i na njegovo privatno djelovanje. Sastavljač ove biografije pouzdano prenosi podatke iz starijih štampanih izvora, ali je slaba strana ovog životopisa u tome, što je mimoišao glavni Patačićev životopis, kojemu je autor Stjepan Katona. Opširan Patačićev životopis u ovom »Leksikonu« (od str. 341. do 344.) postao je za poznije hrvatske prikazivače Patačićeva života glavnim izvorom, ali za brojne pogreške tih hrvatskih biografija nije kriv ovaj »Leksikon«, nego površno prenošenje i brojne štamparske pogreške.

Rukopisno djelo Ljudevita Ivančana »Podaci o zagrebačkim kanonicima« (pisano od 1912.—1924.), koje se čuva u Hrvatskom državnom arhivu, prikazuje na str. 988.—991. život Adama Patačića s osobitim obzirom na njegovo djelovanje u Hrvatskoj. U ovom prikazu ističe se posebnom vrijednošću doslovni citat Patačićeve prijamnice u rimskom kolegiju sv. Apolinara, koja će nam pomoći riješiti pitanje o godini Patačićeva rođenja.

Za početni tok visokoškolskih studija Adama Patačića daju pouzdane podatke »Annuae« zagrebačkog isusovačkog kolegija u Zagrebu, koje je u »Starinama«, knj. XXXVIII.,god. 1937. objavio prof. Franjo Fancev, i prilog prof. Fanceva »Hrvatski đaci gradačkoga sveučilišta god. 1586—1829«, objavljen u Ljetopisu Jugoslavenske akademije za godinu 1934/35., Zagreb 1936. Prvi nam prilog svjedoči, da je Patačić započeo sa studijem logike 1732. u Zagrebu (v. str. 209. pod god. 1732.), a drugi, da je još iste godine prešao u Graz (v. str. 190.). O dolasku njegovu u »Hrvatski

kolegij« u Beču pouzdane podatke saznajemo iz priloga Vjekoslava Noršića: Hrvatski kolegij u Beču, Croatia Sacra, Zagreb 1931., str. 255. Dragocjene podatke o Patačiću druža i korespondencija drugova Krčelića i Patačića (Matija Mesić: Korespondencija Krčelićeva i nješto građe iz njegove velike pravde, Starine VIII, Zagreb 1876)[10] kao i Patačićeva štampom izdana djela, zapravo govori »Divus Stephanus primus Hungariae rex, Posonii MDCCLXIV« i »Eucharisticon Magnae Mariae Theresiae... Budae MDCCLXXX«. Poneke lične podatke daje Patačić i u »Dikcionaru«, dok je njegov odnos prema dvorskim krugovima značajno osvijetljen i u njegovu predgovoru knjizi isusovca Josipa Pichlera »Quinque Carolorum historia... Viennae MDCCXXXV«, koju su mnogi Patačićevi životopisci smatrali Patačićevim djelom, premda je on djelo samo posvetio caru Karlu VI. Svi drugi životopisi Adama Patačića ne donose ništa novo ni nepoznato[11], a ponekad su i vrlo oskudni i nepouzdani, te donose neprovjerene podatke i često upravo unose zbrku raznim protuslovnim i besmislenim navodima.[12] To je toliko nezgodnije, što su baš najpogrešniji podaci ušli u nova enciklopedijska djela, koja služe za prvu i često jedinu informaciju.

Tek na temelju ovako probranih izvora može se stvoriti pouzdana slika o životu i djelovanju autora »Dikcionara«. Adam Patačić potječe od istaknute hrvatske obitelji Patačića, koja u svom krilu bilježi lijep broj ratnika, diplomata, državnih dostojanstvenika i pisaca. Jedan je Patačić poginuo kod Sigeta (Petar 1566.), jedan je bio 1626. locumtenens banalis (Stjepan II.), dvojica su se istakla u diplomatskoj službi (barun Baltazar, 1663—1719, i njegov sin grof Aleksandar Anton, 1697—1747), jedan je bio biskup bosanski i pisac povijesnih spisa (Juraj III., † 1716.), a jedan čak nadbiskup kaločki i vijećnik madžarskog Stola sedmorice (grof Gabrijel Herman, 1698—1745). Barun Baltazar napisao je »Dnevnik«, grof Aleksandar redigirao je »Status«, a isusovac Ivan († 1700.) objelodanio je dvije rasprave crkvenog sadržaja. Ova plemićka obitelj, koja po obiteljskoj tradiciji potječe iz Bosne, vodi svoje rodoslovlje od prve polovice 15. st. počinjući s Bartolom Patačićem i razgranjuje se i stječe posjede u Madžarskoj i osobito u Hrvatskoj. Ponajprije nosi pridjevak »de Zarand« po grofoviji, koju je od Matije Korvina dobio Bartolov sin Stjepan, ali već njegov unuk Nikola uzima nov pridjevak po dobru svoje supruge u Hrvatskom Zagorju, pa se Patačići od prve polovice 16. stoljeća zovu »de Zajezda«. God. 1707. prvi Patačić postiže barunsku čast (Baltazar II.), a 1735. postaju Baltazarovi sinovi Gabrijel, Aleksandar i Ludovik

[10] V. pisma br. 47, 48, 50, 54, 55, 59, 75, 102, 110, 112, 124 i 132.

[11] S. Matković: Recensio episcoporum... Zagrabiae 1887, J. Matasović: Prilog genealogiji Patačića, Zagreb 1930, R. Strohal: Svećenici hrvatski književnici, Katol. list, Zagreb 1910, I. Bojničić: Der Adel von Kroatien u. Slavonien, Nürnberg 1896.

[12] B. Širola: Pregled povijesti hrvatske muzike, Zagreb 1922, navodi na str. 6. kao godinu Patačićeva rođenja 1715., a na str. 146. god. 1717. — Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka, Zagreb 1928, III. knj., str. 357. — Znameniti i zaslužni Hrvati te pomena vrijedna lica u hrvatskoj povijesti od 925.—1925., Zagreb 1925, str. 207.

grofovima, a ostali Patačići barunima. Uopće može se reći, da je obitelj Patačića vrlo vješto iskoristila konjunkturu poslije propasti obitelji Zrinjskih i Frankopana 1671., približila se dvoru i u okviru »kraljevske milosti« postala potkraj 17. i u prvoj polovici 18. st. razgranatija, bogatija i utjecajnija više nego ikad. Baltazar je vrlo pouzdan dvorski čovjek, dvorski savjetnik, popisivač imanja Zrinjskih, a čak i dobitnik Vrbovca i Rakovca, nekadašnjih posjeda Zrinjskoga. I Aleksandar Anton boravi na bečkom dvoru kao ablegat hrvatskog sabora, nalazi se u kraljičinoj pratnji i vrši povjerljive zadatke. Upravo kad se obitelj vinula do najvećeg utjecaja, rodio se naš Adam Patačić i ušao u život, te je njegovom karijerom posljednji put zabljesnula ova obitelj, koja je poslije toga naglo spala i vrlo brzo izumrla u početku 19. stoljeća.[13]

Otac Adama Patačića Nikola IV. Patačić bio je po zanimanju vojnik: najprije je bio kapetan plemićke konjaničke satnije u Karlovcu, a od 1732. zapovjednik karlovačke vojne posade. God. 1715. oženio se Pudencijanom Patačić, rodakinjom po drugoj obiteljskoj liniji, pa je s njom imao četvero djece, od kojih je Adam bio najstariji. Na mjestu zapovjednika karlovačke vojne posade bio je kratko vrijeme, jer je umro već 1733. Majka Adamova Pudencijana Barbara poživjela je dulje, pa »Status« bilježi, da su joj pripadali dvorci Orehovica, Kaštel, Lović, Slavetić, Lepa Ves, Vrbina i Kovačevec. Kako je Nikola Patačić bio u vojničkoj službi u Karlovcu, njegova je obitelj boravila najviše na imanju i u dvorcu Kaštel kod Karlovca, na lijevoj obali Kupe uzvodno od grada. Tu se i rodio naš Adam 18. veljače 1716., kako nam izričito navodi tekst njegove prijamnice u rimskom kolegiju, citiran kod Ljudevita Ivančana.[14] Ovu godinu rođenja potvrđuje i nadgrobni natpis, kojega čitav tekst donosi Katona na str. 393. spomenutog svojeg djela: »... vivere desiit die XIX Julii, anno MDCCLXXXIV, aetatis suae LXIX.« Ipak Katona postavlja kao godinu rođenja 1717. zbog jednog podatka o Patačiću u papinskom pismu, u kojem se Patačiću 1760. pripisuju 43 godine.[15] Međutim, kako je papino pismo datirano danom 28. I. 1760., a Patačić je rođen u veljači, postoji mogućnost, da se Patačiću u to doba pripisuju samo 43 godine, ako je i rođen 1716., jer do mjeseca veljače ni po toj godini ne bi navršio 44 godine. Katona je dakle bez pravoga razloga ispravio podatak nadgrobne ploče, koja je nadbiskupu Patačiću stavljena na grob odmah poslije njegove smrti. Podudaranje prijamnice i nadgrobnog natpisa sasvim je neovisno, pa očito pobija sva druga samovoljna označivanja Patačićeve godine rođenja.[16]

---

[13] Status familiae Patachich. — J. Matasović: Prilog genealogiji Patačića, str. 1—26.

[14] Lj. Ivančan: Podaci o zagrebačkim kanonicima, str. 988: »natus... sicut etiam baptisatus 18. Febr. 1716.«

[15] Katona: Historia M. C. Ecclesiae, str. 393.: »Secundum auctorem huius epitaphii Patachichius natus fuisset anno 1716...«

[16] Navode se još bez potvrde i opravdanja kao godine rođenja 1710., 1715. i 1718. Tražio sam podatke i od nadležne hrvatičke župe. Na žalost župi baš manjkaju podaci za god. 1715. i 1716., a god. 1717. počinje se mjesecom lipnjem. God. 1718. Adam nije zapisan u matici rođenih i krštenih. God. 1710. je bespredmetna, jer su mu se roditelji vjenčali 1715.

Roden dakle u Kaštelu kraj Karlovca 18. veljače 1716. u uglednoj plemićkoj obitelji, Adam Patačić dobiva školovanje, kakvo u ono doba može dati samo ambiciozna i utjecajna plemićka obitelj. Prema Katoni polazio je gimnaziju u Zagrebu kod isusovaca, a prema jednoj vijesti samog Patačića u predgovoru »Dikcionara« moglo bi se uzeti kao vjerojatno, da je gimnaziju započeo u Varaždinu, a završio u Zagrebu.[17] Logiku je započeo studirati u Zagrebu 1732., ali je još iste godine prešao u Graz, gdje se naknadno upisao. Ni u Grazu nije ostao dulje vremena, jer ga već 1733. ne nalazimo u popisu hrvatskih gradačkih đaka. Preselio se naime u središte carstva, da kao gojenac Hrvatskog kolegija u Beču, koji je bio pod upravom zagrebačkog kaptola, završi ondje cjelokupan trogodišnji filozofski studij. Stupio je u kolegij 14. listopada 1833., obukao kleričke haljine i ušao tako u svećeničko zvanje. Iste ga je godine zadesila očeva smrt, ali je iste godine i bratić njegova oca Gabrijel Patačić postao nadbiskupom u Kaloči. Za studija u Beču doživljuje i najviši uspon cjelokupne obitelji Patačića. God. 1735. postiže naime kaločki nadbiskup Gabrijel zajedno s braćom Aleksandrom i Ludovikom naslov grofa, dok Adam i čitava njegova uža obitelj dobivaju barunski naslov. Adamu su širom otvorena vrata blistave karijere.

1735. završuje Adam filozofski studij i postiže čast doktora filozofije »sub auspiciis Caroli VI. caesaris«. Mladi doktor filozofije dobio je od cara na dar zlatan lančić s carevom slikom, a sam je o svom trošku izdao iste godine u svečanom ruhu djelo isusovca prof. Josipa Pichlera »Augusta quinque Carolorum historia« posvetivši ga o pedesetgodišnjici careva života samom caru. U predgovoru knjizi kićenim stilom slavi mladi Adam cara i zahvaljuje mu na časti, koje je podijelio Patačićima. Sve je to tada bilo uobičajeno u monarhiji austrijskog cara i kralja, gdje su se položaji postizavali po vjernosti prema vladajućem domu, po pripadnosti među plemstvo, po ugledu i utjecaju obitelji.

Završivši filozofski studij u Beču, pošao je Adam po preporuci rektora kolegija, zagrebačkog kaptola i kaločkog nadbiskupa u središte katoličanstva radi studija bogoslovnih nauka. Nadzor je nad njegovim školovanjem vršio nadbiskup Gabrijel Patačić. U Rim je stigao 6. studenoga 1735., a studirao je ondje kao gojenac Kolegija sv. Apolinara (gdje je još nedavno učio i Gabrijel Patačić), sve do 1739., kad je jednoglasno i s pljeskom postigao doktorat teologije braneći zadatak javno. O njegovu uspjehu izvješćuje rektor Kolegija kaločkog nadbiskupa i navodi, da su »ispitivači morali izmijeniti uobičajene ispitne formule, da bi njegov izvrstan uspjeh došao po zasluzi do izražaja.«[18] Po kolegijskoj prijamnici postao je svećenikom 11. svibnja 1739., te se istakao sjajnom nadarenošću i izvanrednim vođenjem javne doktorske rasprave. U slobodno vrijeme ogledao se i u pjesništvu, dakako latinskim jezikom, pa je zbog elegancije metra, kako

[17] »Si aliquando Zagrabiensem hominem loquentem audivi, longe gratius illius dialectus meis auribus accidebat, quam Varasdinensis, licet huic innutritus fuerim.« Dictionarium, Clavis VIII.

[18] Katona, o. c., 347.

navodi Katona, god. 1739. primljen u akademiju »Arkadija«, gdje je dobio nadimak Sirasius Acrotophorius.[19]

Kao dvostruki doktor i svećenik vratio se Patačić u jesen 1739. u Hrvatsku, pa mu je nastojanjem grofa Aleksandra povjereno vođenje župe i obiteljske kapelice u Vrbovcu, u kojem je imala imanje i dvorac grofovska grana obitelji. 30. studenoga 1739. uveden je Patačić u novu dužnost,[20] koja je svakako bila provizorna, ali je ipak potrajala godinu i po, sve dok nije 21. travnja 1741. imenovan zagrebačkim kanonikom za biskupovanja Jurja Branjuga. Već prije toga (24. XII. 1740.) postao je naslovnim opatom B. D. Marije od Abrahama u kaločkoj nadbiskupiji. Ali jer kao naslovni opat nije imao nikakvih posebnih prihoda, imenovala ga je carica Marija Terezija 15. V. 1743. prepozitom sv. Benedikta de Kaposfö (u županiji Simegh u Madžarskoj), što mu je donosilo stalne prihode, ali je i dalje ostao u službi zagrebačkog kaptola. Usto je 1745. imenovan vaškanskim arhiđakonom, pa je tim arhiđakonatom upravljao sve do 1749., kad je postao goričkim arhiđakonom.[21] Osim toga Patačić je u ime zagrebačkog kaptola vršio i vojničku zapovjedničku službu u dubičkoj tvrđavi: g. 1748. i 1749. bio je zapovjednik dubičke tvrđave (commendans Dubicensis), a kada je došlo do reforme u Vojnoj Granici, imenovan je 1750. potpukovnikom kostajničke pukovnije i zapovjednikom Dubice.[22] Usto je vrlo aktivan i u hrvatskom saboru, kako možemo zaključivati po Krčelićevim bilješkama na str. 23. i 27., a uvid u korespondenciju s Krčelićem od g. 1747. dalje pokazuje nam, da je Patačić tada već nestrpljiv i da očekuje neka viša imenovanja od dvora u Beču; kako su pak Adamovi moćni zaštitnici grofovi Gabrijel († 1745.) i Aleksandar († 1747.) bili već mrtvi, Patačić upravo željno očekuje od svoga prijatelja Krčelića iz Beča, da li će o caričinu imendanu biti kakvih promaknuća i ne bi li on možda bio po volji službenim faktorima i za kakvo biskupsko mjesto.[23] U Dubici se kao zapovjednik osjeća u prosincu 1748. kao u izgnanstvu, pa upravo čezne za vijestima od Krčelića, koji je u Beču.[24]

Sreća mu se nasmijala tek 1751. godine, kad je na požunski sabor pratio zagrebačkog biskupa F. Klobušickoga. U toku zasjedanja sabora izbila je u Vojnoj Granici u području glinske i kostajničke regimente t. zv. Kijugova buna, pa je carica i kraljica Marija Terezija izaslala na mjesto nemira banskog namjesnika Ljudevita Erdödyja i kanonike Adama Patačića i Adama Baltazara Krčelića, da ispitaju i uklone razloge bune. Izaslanstvo je izvršilo zadatak prema instrukcijama sabora, pa je među ostalim zabilježeno i to, da je Patačić održao pobunjenicima pomirbeni govor, i o svemu je obaviještena carica.[25] U Požunu su se međutim vijećanja nastavila, a izvršena su i mnoga imenovanja. Među imenovanima je i Adam Pata-

[19] Katona, o. c., 374.
[20] Status, list 80 a.
[21] Katona, o. c. 350; Krčelić, o. c., 571 i 31.
[22] Krčelić, o. c., 14, 39, 43—44, 544. — Mesić, Korespondencija, str. 140.
[23] M. Mesić, o. c., 135—136, pismo br. 50, i str. 133, pismo br. 42.
[24] M. Mesić, o. c. 140, pismo br. 59.
[25] Krčelić, o. c., 64—69.

čić, koji se jamačno povjerenim poslom istakao prema željama carice, pa je 30. srpnja 1751. imenovan naslovnim biskupom novljanskim i savjetnikom kraljevske dvorske ugarske kancelarije u Beču (Noviensis episcopus simul et consiliarius ac refferendarius cancellariae regiae aulicae Hungaricae). 9. prosinca iste godine imenovan je i arhidakonom bekšinskim, a uza sve to, jer je imao samo naslovnu biskupsku čast, zadržao je i dalje zagrebački kanonikat. Svoje vojne službe na Granici nije više mogao vršiti.[26]

Posao, koji je odsada Patačić vršio kroz osam i po godina u Beču kao savjetnik dvorske kancelarije, bio je diplomatske naravi. Patačiću je dao priliku, da okuša svoje sposobnosti, da pokaže svoju uslužnost i vjernost dvoru i da se približi utjecajnim dvorskim krugovima. Tako na pr. Krčelić na str. 351. bilježi, da je Patačić 1757. došao u Zagreb pred hrvatski sabor, da zastupa carske probitke. Uvažavajući njegove zasluge, kraljica ga je 29. VIII. 1759. imenovala biskupom u Velikom Varadinu u Madžarskoj i velikim županom biharske županije (također u Madžarskoj). Još prije nego je došla potvrda imenovanja iz Rima, kraljica ga je 23. prosinca iste godine imenovala pravim tajnim savjetnikom. Napustivši sada i zagrebački kanonikat, Patačić je konačno izgubio svaki uži službeni dodir s Hrvatskom i odsada se kreće u najvišim upravnim krugovima Madžarske i Austrije.[27]

Kao velikovaradinski biskup Adam Patačić je karakterističan upravitelj marijoterezijanskog doba. Podigao je novu, veličanstvenu biskupsku zgradu i nastavio gradnju katedrale, u staroj biskupskoj zgradi ustupio je prostorije za održavanje pučke nastave, brinuo se za uzdržavanje učitelja, nadzirao je nastavu i lično prisustvovao ispitima. Za biskupsku knjižnicu nakupovao je knjiga za 60.000 forinti, a za organiziranje muzičke kapele pozvao je Mihajla Haydna, brata Josipa Haydna, i kasnije Karla Dittersa von Dittersdorfa, uvaženog umjetnika, koji su priređivali glazbene koncerte. Učestvuje i u javnom političkom životu Madžarske, pa 1764. za zasjedanja sabora u Požunu drži u crkvi sv. Martina pred staležima i redovima svečan govor u proslavu sv. Stjepana, prvog madžarskog kralja, prilikom osnivanja reda sv. Stjepana.[28] Taj je govor iste godine štampan u Požunu pod naslovom »Divus Stephanus, primus Hungariae rex, coronatus apostolus, principum Christianorum corona.« Kićenim riječima, s mnoštvom citata i brojnim usporedbama veliča on prvog madžarskog kralja, koji je svojim nasljednicima ostavio, »dok bude svijeta, slavan naslov apostolskog kralja«.

Marija Terezija očito je bila zadovoljna njegovim radom, pa ga je 8. ožujka 1776. imenovala kaločkim nadbiskupom. Papa je potvrdio izbor 16. rujna iste godine, te je Patačić uveden u novu dužnost 27. listopada 1776. U Kaloči podiže on novu, veliku nadbiskupsku palaču i pet kanoničkih kurija, uređuje vlastitu bogatu knjižnicu, koju prije smrti spaja

[26] Katona, o. c., 350—353 — Krčelić, o. c., 70, 76, 540.
[27] S. Katona, o. c., 353—356. — S. Matković, o. c., XC.
[28] S. Katona, o. c., 356—359; Pray, o. c., 201.

s knjižnicom kaločke nadbiskupije, ali naskoro prelazi svojom djelatnošću granice kaločke nadbiskupije i obuhvaća čitavu Madžarsku. Kad je 1777. trnavsko sveučilište preneseno u Budim, kraljica je imenovala Patačića predsjednikom kraljevskog vijeća pri budimskom sveučilištu. Ovaj je senat prema propisniku od 1776. (Ratio educationis, totiusque rei literariae per regnum Hungariae ac provincias eidem adnexas) imao vrlo veliku kompetenciju: brinuo se za provođenje kraljevskih odredaba, podnosio je kralju svoje prijedloge o uređenju školstva, starao se za popunjavanje sveučilišnih stolica, podizanje zgrada, određivanje plaća i sl.[29] Katona bilježi, da je Patačić u ovaj posao uložio mnogo truda, te je čak nadmašio kraljičina očekivanja: brinuo se svom dušom i za nastavnike i za đake. Zbog zasluga u tom radu oko organiziranja madžarske nastave kraljica ga je 1778. imenovala vitezom velikoga križa reda sv. Stjepana. Kad je još u to vrijeme postao sucem najvišeg suda Stola sedmorice (coiudex tabulae septemviralis), sav ga je ovaj posao u glavnom gradu Madžarske toliko okupljao, da je više boravio u Budimu i u Pešti nego u svojoj nadbiskupskoj rezidenciji u Kaloči.[30]

Ovim posljednjim službama Patačić je postao vrlo zaslužan za vođenje najviših državnih poslova u Madžarskoj i jednom od najvidenijih ličnosti kraljevstva. Kad je još kao praeses pri svečanom otvorenju budimskog sveučilišta zastupao ovu najvišu znanstvenu ustanovu Madžarske i 25. VI. 1780. pred kraljičinim izaslanikom ispred najviših dostojanstvenika Madžarske održao svečan govor, u kojem je zahvalio carici i kraljici Mariji Tereziji za blagonaklonost prema madžarskom narodu i budimskom sveučilištu, — njegovo se ime pročulo po čitavoj Madžarskoj, jer se radom povezao uz najznačajnija kulturna nastojanja Madžara. Ovim kićenim govorom podnio je Patačić kraljici u ime Ugarske izjave divljenja, z. hvalnosti i poniznosti, te joj je podijelio čak naziv Velike. Ovaj je govor pod naslovom »Eucharisticon Magnae Mariae Theresiae« štampan u Budimu 1780., a preveden je od K. C. Breitschneidera i na njemački jezik i štampan iste godine. »Circumferebatur post hoc Patachichianum nomen, alioqui iam antea magnum, per totam Hungariam«, piše Katona u životopisu (str. 385—386).

Pod starost doživio je Patačić 1782. g. dolazak pape Pija VI. u Beč u pohode caru Josipu II. radi uređenja vjerskih pitanja. Iako već bolešljiv, krenuo je Patačić u Beč i učestvovao u vijećanjima. U znak priznanja za uložen trud podijelio mu je car Josip poslije završenih vijećanja veći križ reda sv. Stjepana, ukrašen dragim kamenjem, koji je prije toga sam car nosio na svojim prsima.[31]

Ali već su na Patačića udarile bolesti. Tjelesne snage počele ga izdavati. Doživjevši velike časti Adam Patačić je umro u Kaloči 19. srpnja 1784. u 69. godini života. Po vlastito izraženoj želji imao je skroman pokop. Pokopan je u nadbiskupskoj katedrali 21. srpnja uveče i položen

[29] Fejér, o. c., 99.
[30] Katona, o. c., 381—382.
[31] Katona, o. c., 388—389.

uz grob svoga predšasnika i rodaka Gabrijela Patačića. Na grob mu je postavljena crvena mramorna ploča s obiteljskim grbom i natpisom, koji ukratko obuhvaća njegov životopis: »D. O. M. A. Hic cineres suos recondi voluit magnus Hungariae antistes, Adamus e L. B. Patachich de Zajezda, nobilitate generis, exquisita eruditione, utraque eloquentia et consiliorum promptitudine clarus; primum episcopus Magno-Varadiensis et comitatus Bihariensis supremus comes; dein archiepiscopus Colocensis, insignis ord. S. Stephani, regis apostolici, magnae crucis eques, SS caes. et reg. apostolicae maiestatis intimus status consiliarius, excelsae tabulae septemviralis coiudex et assessor, ac demum senatus regii universitatis Budensis praeses, qui, relictis post se plurimis pietatis ac magnificientiae suae monumentis, vivere desiit die XIX Julii, anno MDCCLXXXIV aetatis suae LXIX.« 9. kolovoza iste godine priredilo je budimsko sveučilište posmrtnu žalobnu svečanost u čast predsjednika svoga Kraljevskoga vijeća, na kojoj je govor zahvalnosti i pijeteta održao Stjepan Katona, tada sveučilišni profesor u Budimu.[32]

Kao što vidimo, pred nama je tipičan život privilegiranog i sposobnog čovjeka iz feudalnog društva, koji je spremno stajao u službi dvorske politike po primjeru čitave svoje obitelji u ono vrijeme. Da je bilo potrebno njegov život potanje prikazati, uvjerit ćemo se iz daljih izlaganja, osobito pri određivanju vremena postanka njegova »Dikcionara«, koji nije datiran. Moglo bi nas još zanimati pitanje Patačićeva odnosa prema hrvatstvu, t. j. nije li se možda on pomađario, kao što je zabilježeno za njegova prethodnika nadbiskupa Gabrijela. I na to pitanje možemo odgovoriti s pozivom na pisane dokumente, dakako shvaćajući njegovu pripadnost određenoj narodnosti u značenju, kakvo se tada narodnosti pripisivalo.

Dabome, ništa nas ne iznenađuje činjenica, što je Adam Patačić i u Grazu i u Beču i Rimu označivao svoju narodnost kao hrvatsku (Croata nobilis). Kao takav djelovao je i kasnije preko jedanaest godina u hrvatskom javnom životu, ako i ne brojimo onih osam i po godina savjetništva u Beču, koje ga je također vezalo s Hrvatskom. Ali da je on i za čitava svoga djelovanja u Madžarskoj također smatran Hrvatom, o tom nam najbolji dokaz pruža sam Stjepan Katona u opisu Patačićeva života. Patačićeva je smrt, kaže Katona, usrdno ožaljena ne samo u varadinskoj biskupiji i kaločkoj nadbiskupiji, ne samo na budimskom sveučilištu, nego i u čitavom hrvatskom narodu, čiji je bio sin, jednako kao i u madžarskom narodu, od kojega je primio časti.[33] A još bjelodaniji dokaz u narodnoj povezanosti s Hrvatskom pruža njegov »Dikcionar«, na kojem je radio priličan broj godina i u kojem raspravlja hrvatska kulturna pitanja kao pitanja svoga naroda. Navest ću za to nekoliko primjera.

Hrvatski jezik, kad god je o tom govora u »Dikcionaru«, Patačić naziva svojim jezikom. Vidi se to jasno i u predgovoru na str. XII., gdje zastupa mišljenje, da hrvatske riječi valja označivati akcentima: »Qui

[32] Katona, o. c., 392—393.

[33] »... in universa gente tam Croatica, cui natales, quam Hungarica, cui honores debuit ...« Katona, o. c., 392.

autem sine accentibus, et quidem graecis ipsissimis, *nostrum idioma* correcte scribi posse putat, rationem ipsius idiomatis non penetravit.« On se u tom istom predgovoru s velikim žarom zalaže za nastojanje i brigu oko hrvatskog jezika, a u tekstu »Dikcionara« upravo polemički zagovara među Hrvatima što jače širenje znanja o pojedinim područjima života. Patačić se čak ljuti na one, koji smatraju detaljno poznavanje biljnog svijeta nepotrebnim za Hrvate. Ako je to potrebno i korisno Talijanima, Francuzima, Španjolcima, Nijemcima, Englezima, pa čak i Perzijancima i Turcima, pita Patačić, zašto to *nama* (govor je o Hrvatima) ne bi bilo potrebno. »Verum dicet aliquis: ad quid haec herbarum notitia? poterant *Croatae* sine hac tot annis vivere; et deinceps poterunt. Sic omnino est; poterant vivere, et mortui sunt; victuri plurimi diutius, si herbarum notitia vulgatior fuisset... Tot aliae Nationes in suis idiomatibus vulgatam habent Herbarum notitiam; puta: Itali, Galli, Hispani, Germani, Angli; immo et Persae, et Arabes, et Turcae, pluresque aliae; et cur *nos* non?«[34]

Iz ovih se tekstova jasno vidi Patačićevo hrvatsko opredjeljenje. Stoga on kao Hrvat osjeća bolove tadašnje Hrvatske i, makar sasvim uzgredno, ne može ih prešutjeti pa im daje izražaja i u ovakvu djelu, koje je rječničkog karaktera. Kao nekoć Vitezović, tako preko pola stoljeća kasnije Patačić upire prstom u nepravdu, što su od Hrvatske otkinute mnoge njezine pokrajine, i žali se, što tuđin poseže za hrvatskim krajevima, koji graniče s Turskom, sve pozivajući se tobože na neko čudno vojno pravo i vojnu graničnu službu, a zapravo se tako samo goje stranci. Čujmo radije samog Patačića: »Et utinam aliquis aut potius aliqui nos inter exsurgerent, qui hanc injuriam, Patriae Communi illatam, strenuè vindicatum irent! ne sicut magna jam nostrarum terrarum portio aut penitus abrepta est; aut jam digiti, miro illo jure militari óbliti immituntur in illas titulo stipendiorum in confinia addictorum, quibus tamen potissimum exteri saginantur: ita et ipsa lingua totaliter pervertatur.«[35]

I u vezi s time, premda strogo baš i ne ulazi u životopis, istakao bih još, da Patačić osjeća povezanost i blisku srodnost svih slavenskih naroda i jezika. On je ponosan, što je njegov jezik, po tadašnjem shvaćanju o porijeklu Slavenstva, matica svih slavenskih jezika »od Baltičkog mora sve do Ledenog mora, gdje je Nova Zemlja, po rijeci Dvini do Kaspijskog mora i od njega uz Kavkaz sve do tauričkog Hersonesa i do čitave obale sjevernog Crnog mora sve do samog Jadrana.«[36] U tom mišljenju dakako on ne ispovijeda ništa izrazito svoje; on zapravo izražava time misli tadašnje hrvatske inteligencije, koje je stekao u hrvatskim školama u Varaždinu i u Zagrebu i koje je mogao upotpuniti čitajući knjige hrvatskih autora 18. stoljeća.

---

[34] A. Patačić: Dictionarium, 566. — Podcrtano od pisca ove rasprave.

[35] A. Patačić: Dictionarium, predgovor VIII—IX. Vidi prilog br. 1.

[36] »Nostrum vero idioma, quod nimirum matrix tam late patentium Regionum, quantum a mari Baltico ad glaciale, ubi Nova Zemla est; per Duinam fluvium, ad Caspium, et ab hoc penes Caucasum ad Tauricam Chersonesum, totamque oram septemtrionalem Euxini, ad ipsum Adriaticum mare spatiis diffusum, et incolam negligemus?« Predgovor, str. XI. — (Kao i u daljim citatima, ostavljam Patačićev pravopis nepromijenjen.)

I još je jedan razlog, zbog kojega je Patačić ponosan na svoj jezik: to je nekoć bio plemenit i slavan jezik, jer je upotrebljavan i kao crkveni jezik. »Sic dum nescio quod peregrinum idioma languide affectamus, domesticum, atque adeo maternum, et profecto olim *nobile* ac *gloriosum*, quia et *Sacrum;* majoríne iniuriā an dedecore negligimus?«[37] Odatle vidimo jasno, da je Patačić uz hrvatski jezik povezan i osjećajnim momentima, te ga ne proučava samo objektivnom hladnokrvnošću.

Ovih nekoliko primjera sasvim jasno pokazuju, da se i sam Adam Patačić osjećao Hrvatom i da službe i časti, koje su mu iskazane u Madžarskoj, nisu na njega djelovale u pravcu odnarodivanja. Potanja analiza »Dikcionara« pokazat će, da pred sobom imamo djelo, koje ulazi u okvir hrvatske kulture, pa je dosljedno tome ispravno, da se i Adam Patačić ubraja u red hrvatskih kulturnih radnika.

[37] Predgovor, str. VIII.

2. IZVANJSKI OPIS PATAČIĆEVA »DIKCIONARA«

Rječnik Adama Patačića dovršeno je rukopisno djelo, pisano tintom vrlo pažljivo, sitnim rukopisom na debelom papiru, veličine 21.3 × 16.5 cm, spremljeno za štampu. Stranice su numerirane, prošivene i ukoričene u korice od tvrdog papira. Dao sam radi dokumentarnosti i bar letimičnog uvida o svom trošku snimiti dvije strane: jedna je od njih naslovna strana, a druga iz teksta rječnika predstavlja početak jednog poglavlja. Obadva se snimka nalaze u prilogu. Na hrptu korica, koje su već djelomično oštećene, nalazi se u obliku velikih štampanih slova natpis: »Dictionarium latino-illyricum L. b. Adami Patachichi.« Ali na unutarnjoj naslovnoj strani nailazimo na opširniji i potpun naslov, koji glasi: DICTIONARIUM | LATINO-ILLYRICUM, ET | GERMANICUM | Pulcherrimo rerum, ac materiarum | Ordine ad diversas Classes dige|stum, vocabulorum ad quamvis | materiem, scientiam, artem, et | vitae humanae usum pertinen|tium, ubertate insigne, Prolo|quiis, notis et eruditis animad|versionibus refertum concinnavit | Excellentissimus | Illustrissimus, ac Reverendissimus | D. ADAMUS L. B. PATACHICH | De Zajezda Metropolitanae Co|locensis, et Bacsiensis Ecclesi|arum canonice unitarum | Archi- Episcopus, Insig. ordinis | S. Stephani Magnae Crucis Eqves | S. C. R. M. Actual. Int. Consiliarius, | Tabulae VII. viralis Co - Iudex etc. etc.«[1] Prema tome vidi se, da je Šafařík naslov samo djelomično naveo. Ipak ono, što naveli, potpuno je točno s izuzetkom riječi »materiem«, koju on pogrešno zamjenjuje riječju »materiam«. Poslije naslova dolazi predgovor, od autora nazvan »Clavis«, koji obuhvaća XIII strana, a zatim V strana sadržaja rječnika (kazala) po poglavljima. Rječničko gradivo obuhvaćaju 1034 numerirane strane, ali tako, da iza 734. strane dolazi 10 strana praznih, što se ipak ne osjeća na numeraciji, jer slijedeća puna strana nosi broj 735.

[1] Vidi sl. br. 1

Na numeraciji se ne osjećaju ni posljednje numerirane 4 prazne strane, koje su ipak zavele Šafárikova izvjestitelja, da je naveo kao broj strana rječnika 1038. Jedinu netočnost u brojanju strana nalazimo iza 844. strane u poglavlju »De columna«, gdje dolazi 20 strana potankog razlaganja o stupovima s pet crteža, a bez oznake strana, umetnuto i uvezano između 844. i 845. strane. Tako stvarno tekst rječnika zaprema 1054 strane, a ako k tome pridodamo i Dodatak (Mantissa: De anima), koji broji 26 strana, a po načinu obradbe posve je jednak ostalom rječniku, onda izlazi, da Patačićeva leksikografskog teksta ima svega 1080 strana. Na kraju se nalazi sasvim kratka Admonitio s indeksom, koji se dijeli u 2 dijela: Index primus (latino-croaticus), koji zaprema 25 strana, i Index secundus (croatico-latinus), koji obuhvaća 23 strane. Tako onda ova omašna knjiga ima svega 1146 rukom pisanih strana. Usto ima nekoliko rukom crtanih ilustracija kao tumač tekstu.

Već one riječi u naslovu »(Dictionarium . . .) pulcherrimo rerum ac materiarum ordine ad diversas classes digestum« govore, da ovdje nemamo posla s klasičnim tipom rječnika, na kakav smo navikli. A kazalo iza predgovora, a još više sam predgovor, pokazuju nam, da je ovaj rječnik zapravo neke vrste enciklopedijski rječnik. Građa rječnika nije u cjelini rasporedena abecednim redom, nego je podijeljena po unutarnjoj vezi pojmova u 4 velika dijela. »Pars prima« obuhvaća sve gradivo, koje treba po mišljenju Adama Patačića znati tadašnji školovan čovjek »de Deo, Spiritibus, Coelo, Elementis et Homine«. »Pars secunda« raspravlja »De iis, quae ad Hominis vitam tum recte agendam, tum tuendam pertinent: sive Sacrorum Praesides, Civilia et Militaria«. »Pars tertia« obuhvaća pod naslovom »Oeconomica« znanja iz gospodarstva, a »pars quarta« pod nazivom »Technica« znanja iz tehničkog svijeta. Dodatak (»mantissa«) tumači značenja apstraktnih imenica pod nazivom »O duši«. Ali ni ova 4 dijela nisu samostalne cjeline, kojih je gradivo rasporedeno abecednim redom. Ovi se dijelovi dalje raspadaju u poglavlja (capita), koja su ponekad nedjeljiva, a ponekad se još dalje dijele u paragrafe (§). Paragrafi dakle i poglavlja čine najmanje cjeline, koje su obradene abecednim redom. Stoga za preglednost i praktičnu upotrebu ovog »Dikcionara« vrlo dobro dolaze na kraju knjige ona dva indeksa: indeks latinsko-hrvatski i indeks hrvatsko-latinski.

Radi boljeg uvida u značaj ovog rječnika i radi potpunosti navodim popis pojedinih poglavlja prema Patačićevu kazalu, koje se nalazi iza predgovora.

Prvi dio (»Pars Prima«), kome je potpun naslov naprijed spomenut kao i ostalim »dijelovima«, obuhvaća 220 strana i broji ovih 13 poglavlja:

Caput 1. De DEO, Divis et Spectris;
Caput 2. De Coelo, ejusque primariis partibus;
Caput 3. De Elementis;
Caput 4. Locorum in Aquis varia nomina;
Caput 5. Loca ad Elementum Terrae pertinentia;
Caput 6. De Temporibus;

Caput 7. De Homine, et partibus Humani corporis internis ac externis;
Caput 8. Nomenclaturae Hominis ex variis accidentibus, sed ferme non morbidis;
Caput 9. De Cibis;
Caput 10. De Potu vario;
Caput 11. De Vestitu;
Caput 12. De Morbis;
Caput 13. De Medicamentis.

Drugi dio (»Pars Secunda«, od str. 221.—415.) broji 15 poglavlja:

Caput 1. Dignitates et Munia Sacra;
Caput 2. De vestibus sacris;
Caput 3. Instrumenta, Loca, Supellex Ecclesiastica; et quaedam alia ad cultum Divinum, aut Celebritatem Festorum pertinentia;
Caput 4. Funebria;
Caput 5. Officia et Dignitates Politicae;
Caput 6. Officia et Dignitates Urbanae, praesertim Romae Veteris;
Caput 7. Nuptialia;
Caput 8. De Consanguinitatibus et Affinitatibus;
Caput 9. Infamia et poenis digna;
Caput 10. Supplicia Scelerum;
Caput 11. Servilia;
Caput 12. Lusus varii;
Caput 13. Libraria et Literaria;
Caput 14. Militaria;
Caput 15. Musica.

Treći dio (»Pars Tertia«, od 416.—734. str.) obuhvaća 14 poglavlja:

Caput 1. Agraria et universim Rustica;
Caput 2. Animalia quadrupedia;
Caput 3. Aves;
Caput 4. Arbores;
Caput 5. Frutices;
Caput 6. Fructus Arborum, et Fruticum;
Caput 7. Frumenta, et Legumina;
Caput 8. De Herbis et Floribus;
Caput 9. De Insectis, Vermibus et specialiter de Apibus;
Caput 10. De Asse et Mensuris generatim;
Caput 11. De Ponderibus;
Caput 12. Mensurae Intervallorum, Liquidorum et Aridorum;
Caput 13. Nummariae res;
Caput 14. Metalla, et succi fossiles.

Četvrti dio (»Pars Quarta«) zaprema str. 735.—1034., a broji 16 poglavlja:

Caput 1. De Arte generatim;
Caput 2. Artes Liberales;
Caput 3. Artes Illiberales Fabriles;
Caput 4. Opifices variarum vestium;
Caput 5. Opifices Esculentorum et Potulentorum, item: De Saporibus, Aromatibus et odoramentis;
Caput 6. De Lapidibus;
Caput 7. Machinae tractoriae, et quaedam alia, ad Architecturae rudem notitiam pertinentia;
Caput 8. Architectura Civilis;
Caput 9. Habitationes variae hominum, et pecudum stataríae, vel temporariae, et rerum variarum Conditoria ab Architectura fabricata;
Caput 10. Colores et Instrumenta Pictoria;
Caput 11. Instrumenta Chirurgica;
Caput 12. Supellex domestica;
Caput 13. Naves et Navalia;
Caput 14. Pisces;
Caput 15. Aucupatoria, Piscatoria, et Venatoria instrumenta; ac de Canibus;
Caput 16. Serpentes.

Kad ovo sve znamo, a bez uvida u »Dikcionar«, čini nam se, da ovo i nije rječnik, nego enciklopedija, kakve su u 18. stoljeću poznate u latinskom i drugim svjetskim jezicima. Prema tome dakle ne bi »Dikcionar« dolazio u obzir za jezično ispitivanje, nego bi u njemu valjalo gledati prvu hrvatsku enciklopediju uopće. Međutim ipak nije tako. Već prvi pogled na sam tekst »Dikcionara« uvjerit će nas o tom, da je ovaj rječnik i te kako zanimljiv s hrvatskog jezičnog gledišta. Jer on nije jednojezičan, latinski, nego je trojezičan, t. j. latinsko-hrvatsko-njemački, na taj način, da je zapravo pisan latinskim jezikom, da su tumačenja također pisana latinskim jezikom, ali da su značenja pojedinih pojmova s osobitom pažnjom prevođena u hrvatski jezik i s osjetljivo manje pažnje na njemački jezik. Za uvid ispisujem nekoliko primjera:

Iz prvog dijela, poglavlja prvog, § 2., koji ima naslov »Dii Gentilium, Spectra, et de Fato«, na str. 3.:

Dii Gentium minorum, *Bogi pomanſsi, Pol-bogi, -gov*, m. pl. *Visczi, -czov*, m. pl., die mindere Götter

Hi Gentilibus Divi dicti: olim etiam Semones, num, m. pl. L. q. diceres Semihomines; nam *homo* habuit olim in Genit.: *homonis*. Dicti item: Heroës, ob egregia facta. Tales erant: Bacchus, Hercules, Perseus, Aeneas, Romulus etc. ex hominibus inter Deos à Gentilibus relati.

Dii Peregrini, *Bogi ſztranſzki, naymre koiſzuſze takay od drugih narodov postuvali;* fremde Götter, ausländische Götter

Romani veteres devicto orbi, auctaque sua potentia etiam Deos à victis Nationibus, et quidem spuriissimos quoque, Romam importabant. Eapropter S. August. in primis de Civitate Dei libris eos salse et fuse irridet, quem consule.

Iz prvog dijela, poglavlja petog (»Loca ad elementum terrae pertinentia«) na str. 52.:

Viridarium, ii, n. *Meſzto zelenîto; Ternacz, acza, m. Perivoy, oja, m. meſzto, vſzigdar zelenim drevjem y travami poſzajeno:* Lustgarten

Locus plantis semper virentibus consitus. Sed qui primus hunc vernaculè *Ternacz* nominavit, debuerit venisse ad locum meris prunis silvestribus consitum; et fortasse in spinam aliquam pede impegisse; adeò enim aptum illi nomen, ex re nata invenit.

Ili iz prvog dijela, poglavlja šestog (De temporibus«) na str. 72.:

Mensis Februarius, ii, m. *ſzéchen, chna, m. (káytiſze onda led tali alli ſzéche)* Eccles. *Szvéchen, chna,* m. *(morebitti od Szvéchnicze)* Hornung, oder Rebmonat

à Februis, Manium sacris expiatoriis, quod hoc mense mortuis inferias factitaverint. Vel à Februo, sive Plutone, quem placabant. Danis dicitur Mensis hilaris, ob Bacchanalia. Hoc Mense cervi cornua abjiciunt.

Iz trećeg dijela, četvrtog poglavlja, § 1. (De arbore generatim) na str. 489.:

Arbor, oris, f. *drevo, va,* n. hoc autem nimis est universale: nam quodlibet lignum, adeoque et arbor succisa, et concisa, est: *drevo.* igitur ad rem magis: *ſztaber, bra,* m. et significat arborem totam radicibus fixam, cum trunco, caudice, et ramis: quasi diceres: *z- tebe berem, naymre grani, kitte, alli ſzochje za ogeyn; ali plód za hranu; alli obodvóje.* ein baum

Graecè: dendros, gen. -dreos, vel dendron, u, utrumque neutr. Arbor porro ipsa, illa esse dicitur Latinis, quae ab ipsa radice, unico. crasso et lignoso caudice, sive trunco assurgit, ramisque, instar brachiorum, diffunditur: ut Cerasus, Pyrus, Quercus etc. Vide reliqua mox hic infra in voce: Frutex.

Esto autem nostrum *Drevo,* sit aliquantum affine literis, graeco dendron; graeci tamen lignum ipsum appellant: xylon, calon, hylē. Cur? nisi ob distinctionem.

Quod autem et apud nos in usu sit: *ſztobor, -bora,* m. verum est: sed haec vox usurpatur in alia significatione, uti mox ipsas syllabas

dividenti, et earum significata expendenti, manifestum est: nam quasi diceret: *ſzte-bor alli borenye.*

Qui autem in etymologiis vocum negat ullam esse debere, aut posse literarum metamorphosim, ille in ipso suo vernaculo idiomate admodum peregrinus est.

U svim ovim primjerima preteže enciklopedijski karakter, ali jako izbija i jezična obradba, osobito u posljednjem primjeru. Prva četiri primjera pokazuju redovan način Patačićeva tumačenja kod važnijih pojmova. Ponajprije neki pojam nastoji adekvatno izraziti hrvatskim jezikom, a zatim dodaje njemačko značenje. S desne strane dolazi latinskim jezikom pisano tumačenje pojma, u kojem se u nekoliko crta iznosi ono najbitnije. Tumačenje uz riječ »arbor« osobito je veliko, a dolazi samo kod osnovnih pojmova pojedinih područja, a često je i veće. A pred pojedinim dijelovima, poglavljima i paragrafima nalaze se više put čitavi uvodi od pola strane, čitave strane, a i više, o materiji, o kojoj se raspravlja ispod toga, i o rasporedu građe, kako ga pisac izvršuje. No mnogo su brojniji primjeri, u kojima je Patačić rječnički kratak, pa uz hrvatsko i njemačko značenje donosi sasvim kratku bilješku ili uopće nikakvu. Donosim za to nekoliko primjera:

U drugom dijelu, osmom poglavlju, § 5. (Affinitates linea recta in primo gradu Ascendentium et Descendentium) na str. 289.:

Socer, ceri, m. B. (Genero: *Taſzt, ſzta, m.)* Nurui: *ſzvekar, kra, m.* Schwächer: Schwiger, oder Schwäger vatter	Uxoris, vel Mariti pater
Socrus, rûs, f. (Genero: *Púnicza, icze, f.)* Nurui: *ſzvékarva, ve, f.* quasi: *ſzvoje kervi, illi drugoga kolêna:* Schwiger. Schwiger- oder Schwäger mutter	Uxoris, vel Mariti Mater
Vitricus, ci, m *Ochyuh, -uha, m.* Stieff-vatter	Matris Maritus

U trećem dijelu, trećem poglavlju, § 5. (Aves edules) na str. 475:

Attagen, genis, vel Atagen, m. B. L. *Jerebîcza, bîcze f.* haselhun	Atagena, vel Attagena, ae f. L. gaudet Cosyletis.
Capus, i, m. *kopun*, na, m. à *kopim:* kapaun, kaphan, kappun.	Capo, ponis, —gallus spado. galli spadonis.
Columba, ae f. (Columbus, i, m) *golubîcza, bîcze, f. golub, ba, m.* taub taube, hausstaube.	

Kao što sam spomenuo, ovakvih čisto rječničkih tumačenja ima u Patačićevu rječniku veći dio. Po svemu se dakle vidi, da je Patačićev »Dikcionar« u isti mah rječnik i mala enciklopedija. Rječnički karakter

djela znatno preteže u obradbi, iako je po kompoziciji djela enciklopedijski karakter dan kao podloga. Stoga s opravdanim razlogom ovaj »Dikcionar« valja uzimati kao leksikografsko djelo i pribrojiti ga dosad navedenim kajkavskim rječnicima. A podjela po gradi daje zanimljiv i pribran materijal po strukama, koji je vrlo koristan za proučavanje hrvatske kajkavske terminologije u 18. stoljeću. Kako je došlo do toga, da Patačić izradi ovakvo dvostruko djelo, razabrat ćemo iz kasnijih razmatranja.

3. RAZLOZI I VRIJEME POSTANKA »DIKCIONARA«

Pisci starih hrvatskih kajkavskih rječnika osim Vitezovića bili su redovnici: isusovci i pavlini. Na leksikografski posao u prvom redu ih je nagonila školska potreba. Nasuprot tome Adam je Patačić bio svjetovni svećenik, na visoku položaju, bez izravne veze sa školom. Koji su ga razlozi vodili, da napiše »Dikcionar«, o tom on dosta iscrpljivo govori u predgovoru, a kako su njegovi navodi o namjeni u suglasju s ostvarenim djelom, nema nikakva razloga, da se ne shvaćaju onako, kako su izrečeni. U uskoj je vezi s razlozima i vrijeme postanka »Dikcionara«, ali o tom Patačić ne daje izravnih potvrda. On u svom rukopisnom djelu nigdje ne navodi ni godinu početka, a ni godinu svršetka ovog rada. Ipak, govoreći o drugim stvarima, daje putokaz za rješenje i ovog zanimljivog pitanja. U ovom ćemo dakle poglavlju upoznati svrhu »Dikcionara« prema autorovim navodima i ujedno navesti podatke, koji omogućuju, da se utvrdi vrijeme postanka.

U predgovoru na str. XI. i XII. Patačić kaže, da je želio dati hrvatskoj školovanoj mladeži djelo, u kojem će ona moći osvježivati i upotpunjavati svoju obrazovanost, kad jednom svrši srednjoškolske nauke. U djelu će naći za sebe pouke i ljeniji i marljiviji mladić: ljenijem će možda dostajati, ako na brzu ruku pročita samo latinska i hrvatska značenja, dok će marljiviji čitati i bilješke, u kojima su navedeni pojedini autori i njihova djela, što opet može poslužiti kao vodič u podrobniji studij. Patačićevo djelo nema stoga namjere da se obraća odraslim ljudima, koji su već stekli potpunu visokoškolsku obrazovanost i koji već djeluju u javnom životu.[1] Čitavo njegovo djelo, po njegovim riječima, nije ni vokabularij ni dikcionar, jer on ne daje samo gola značenja riječi. Nije ni enciklopedija cjelokupnog obrazovanja, jer je odviše kratko i maleno.

[1] »Ego hujus operis exequendi intentionem hanc habui potissimum: ut Juvenis vel mediocriter diligens, postquam scholas humaniores dictas emensus fuit; plus sciat, ac hactenus scire datum fuerit ulli nostratis juventutis: hinc et breve hoc ipsum opus esse potest pro pigriore, et prolixum satis, pro solertiore: breve, si significata tantum Latina et vernacula percurrerit; sin vero et Notis intenderit, fructum majorem, plus tamen etiam temporis dando, percipiet. In Notis porro multis cito Autores, et loca Autorum, quibus in describendo aliqua materia usus sum; ut si meus Lector eos libros ad manus aliquando habuerit, ex iis plus etiam haurire possit; sin secus, his contentus sit, et tuto credat ... Ex his patet, quod si aliquis in aetate jam justa vir huic operi oculos admoverit; ultra intentum meum erit.

Ono je, najbolje rečeno, neke vrste zabavni vrt ili predvorje, u kojem se školska mladež gotovo igrajući se i nasladujući se u radoznalosti za znanjem, pošto je u njemu proboravila neko vrijeme i promatrala različite slike, uvodi u kasniji studij filozofije i potpune obrazovanosti.[2] U tom on nalazi opravdanje, što sprema »Dikcionar« neposredno poslije toga, kako su u Hrvatskoj štampana dva rječnika latinskog jezika: Belostenec-Orlovićev »Gazophylacium«, 1740. god., i Sušnik-Jambrešićev »Lexicon latinum«, 1742. god. On ne izdaje svoj »Dikcionar« zbog toga, što možda smatra, da ova dva nedavno izašla rječnika nisu valjana. Dapače, on čestita domovini, čestita čitavom Iliriku, što je njegov jezik, koji se širi u devet dijalekata, opet obogaćen novim jezikoslovnim djelima, i to u onom dijelu Ilirije, za koji i Česi i Poljaci vrlo rado priznaju, da su se u njemu rodili njihovi osnivači. On ne radi isti posao kao oni: on zapravo nastavlja, gdje su oni završili. Ni jedan od dosadašnjih rječnika, veli Patačić, ne ide dalje od sintakse, dok njegov odgaja mladića za govornika, koji se odlikuje bogatim znanjem. A ako je mladić naklonjen nauci, moći će se dobro uvesti u umjetnost i znanost. Obični rječnici po njegovim riječima daju različitu nepovezanu građu, koja zbog toga lako pobjegne iz pamćenja, dok je on znanje podijelio po sadržaju i zapravo ga tako povezao u čvrste jedinice, koje će obogatiti znanje čitaoca na lak način.[3]

Patačić je dakle sam u predgovoru precizirao svrhu svoga »Dikcionara«, a dovršeno djelo to odista i potvrđuje. Pred nama nije ni običan rječnik ni enciklopedija, nego nešto po srijedi, što je trebalo biti kao priručnik i podsjetnik odrasloj školskoj mladeži, koja se sprema na visokoškolske nauke. Već sama ta svrha, koja je ispunjena u valjanoj mjeri, opravdavala je izlaženje ovakva djela, pa je šteta, što ga Patačić iz bogzna kojih razloga nije dao objaviti. Ovim djelom dobila bi hrvatska školska mladež koristan priručnik, koji bi se u slaboj izdavalačkoj djelatnosti kod Hrvata u 18. stoljeću vidljivo isticao i jamačno dao korisnih poticaja. A da je Patačić imao na misli oživljavanje hrvatske izdavalačke djelatnosti i u većem stepenu, potvrđuje njegovo razmatranje o potrebi izdavanja leksi-

[2] »Verbo: totum hoc opus nec Vocabularium est, aut Dictionarium; quia non sum nudus interpres: nec Encyclopaedia quaedam totius Eruditionis; est enim ad istud negotium nimis breve, et pusillum. Sed est quoddam V i r i d a r i u m, aut A t r i u m, in quo studiosa Iuventus ferè ludibunda, et curiositatem pascens, non tamen ineruditam, aliquo tempore commorata, et varias imagines lustrans; se in ipsa penetralia Philologiae, et illius plenae Eruditionis, jam non ignota, et hospita inferat.« — Clavis, str. XIII.

[3] »Duo, quae nuper Dictionaria lucem aspexerunt publicam, non omnino improbo: quin gratulor Patriae, gratulor Illyrico, quà late patet, universo; idioma hujus in novem facile Dialectos diffusum, nova iterum accessione locupletatum esse; et quidem locupletatum in ea Illyrii parte, ex qua Conditores suos ortos fuisse et Bohemi, et Poloni non illibenter agnoscunt. At quod bonâ pace cujusvis dixerim: ubi Dictionaria illa nupera desierunt, ibi ego initium duxi: nullum istorum ultra Syntaxim progreditur, ego uberem rerum notitiâ oratorem formo; imò si animus discendi fuerit ad Artes Liberales quaslibet pernoscendas, viam, nihil tale cogitanti, sterno... Illic in ipso illo ordine ob diversitatem materiarum occurentium, confusa omnia, et memoriam facile fugitura: hic in certos fasces tota prope rerum natura collecta, se velut in Theatro per scenas spectandam offert.« — Clavis, str. I—II.

kona za Hrvate. Osamnaesto stoljeće dalo je kod vodećih evropskih naroda čitav niz univerzalnih leksikona, koji su obrazovanu čovjeku i ljubitelju knjiga, kao što je bio Patačić, bili ne samo poznati, nego ih je velik dio imao i u svojoj knjižnici, kako se vidi iz teksta »Dikcionara«. Na temelju toga dolazi Patačić na misao, da se takav leksikon uredi i izda za Hrvate. Njemu se čini, da bi bilo najbolje prevesti kakav njemački leksikon na latinski ili hrvatski jezik, a možda i na madžarski (za Madžare). Taj bi prevodilački posao, po njegovu mišljenju, najbolje mogli izvršiti »časni oci pavlini«, koji bi za to trebali 4 do 5 godina. Jedan prevodilac ne bi mogao obaviti taj posao, nego bi više njih ujedinjenim silama mogli izvršiti ovo sjajno djelo, kojim bi stekli veliku hvalu i kod Hrvata, a i kod stranih naroda. Patačić čak konkretno predlaže, da bi najzgodniji za prevođenje bili »Lexicon universale« Johanna Hübnera, koji je izašao u Leipzigu u 2 sveska, i »Lexicon universale«, kojemu je autor ili Johann Theodor Jablonski ili neki član Pruske kraljevske akademije znanosti, a izašao je također u Leipzigu u 18. st.[4] I ništa ne smeta, što su autori leksikona heretici, nastavlja Patačić, jer što je korisno Nijemcima i Francuzima za njihovu domovinu, koje obiluju pomagalima znanosti, to će biti toliko korisnije Hrvatima, koji takvih pomagala nemaju.[5] Ovako gor-

[4] Patačić ne navodi točan naziv ovih leksikona. Hübnerov se leksikon zapravo zove »Das curieuse Natur-, Kunst- und Handels-Lexikon«, a prvo mu je izdanje izašlo u Leipzigu 1712. Johann Hübner (1678—1731), njemački zemljopisac, povjesničar i pedagog, zapravo je napisao ovom leksikonu samo predgovor (»Allgemeine deutsche Biographie«, kratica ADB, Leipzig, 1881., XIII, str. 267—269.) — Leksikon Johanna Theodora Jablonskog (1654—1731), njemačkog pedagoškog i filološkog pisca, izašao je 1721. pod nazivom »Allgemeines Lexikon der Künste und Wissenschaften«. Po ocjeni leksikona u ADB, Leipzig, 1881., XIII, str. 526., ovaj je leksikon »eine Art Real-Encyklopädie, deren Artikel ohne sonderliches Geschick aus einer Reihe auf den ersten Seiten namhaft gemachter Werke zusammen getragen sind«, a štampan je u Berlinu, dok je po vijesti u Ottovu »Slovniku naučnom«, 1897., XII, str. 981., štampan u Leipzigu, kao što kaže i Patačić. U Sveučilišnoj knjižnici ne nalazi se ni jedan primjerak ovih leksikona. — Što Patačić veli, da je leksikon Jablonskoga posvećen pruskom kralju, to se potpuno slaže s opisom u ADB na spomenutom mjestu. Prema tome vidi se, da je Patačić za nazive ovih leksikona u predgovoru upotrebio mjesto točnih naziva zapravo općene nazive. — O ovim leksikonima govorit će se i u poglavlju, koje obrađuje izvore Patačićeva »Dikcionara«.

[5] »Hoc ipso seculo, quod agimus, Lipsiae prodiverunt Germanica duo L e x i c a U n i v e r s a l i a; quorum unius Autor est J o a n n e s H ü b n e r, editi in 8vo majori, et duobus voluminibus non magnis admodum distincti; alterius putatur esse J o a n n e s T h e o d o r u s J a b l o n s z k i (iste autem librum in 4to formatum dedicat Regi Borussiae, defuncto Parenti; nunc contra Austriacos pugnantis) aut certè unus ex Regia Borussica Societate Scientiarum: opus omnino pulchrum, et idiomate prorsus eleganti, nimirum Saxonico conscriptum. Hoc inquam alterutrum Lexicon, aut utrumque invicem comparatum, et collatum, si et in Latinum, et vernaculum, fortasse et in Ungaricum idioma eleganter, nitidéque verteretur, ingens lumen, imo et gloria nostro idiomati fieret; magnamque gratiam Versores (unus enim non sufficeret) tum domi, tum apud exteras Nationes inirent. Cui quidem labori et auspicando, et perficiendo, meo judicio nullos aptiores video, quam aliquot RR. PP. Paulinos, qui foederatis, et conjuratis studiis in illum per quatuor, aut quinque annos incumberent. Nec curandum, hos Autores esse Haereticos: Cicero, Livius, Sallustius etc. erant Ethnici. Deinde hi ipsi Autores fatentur se Gallorum exempla imitatos esse; quod igitur illis utile pro sua Patria, et pro Germania abundante adjumentis scientiarum; et nobis erit proficuum carentibus, quo ad easdem juvemur. — Clavis, str. X. ; XI.

ljivo zagovara Patačić izdavanje leksikona, kojim bi se mogli služiti i odrasli ljudi, ali na žalost nije izvršio ni prvi potreban korak: nije štampao čak ni svoj »Dikcionar«!

A Patačićev je »Dikcionar« mogao ugledati svijetlo svijeta. Tako bogat crkveni poglavar, koji je na uređenje knjižnice u Velikom Varadinu mogao potrošiti 60.000 forinti, koji je i u Kaloči imao vlatitu vrlo bogatu knjižnicu, koji je podizao biskupske dvorove i kanoničke kurije i uzdržavao skupe muzičke kapele, — takav bogat crkveni poglavar mogao je izdati o svom trošku »Dikcionar«, koji bi obuhvaćao oko 1.000 štampanih strana. Hrvatska je književnost neodlučnošću Patačićevom prikraćena za jedno zanimljivo djelo, koje bi po svom sastavu bilo jedinstveno u čitavoj starijoj hrvatskoj književnosti.

Drugo je dabome pitanje, da li je kajkavska Hrvatska druge polovice 18. stoljeća imala potrebne preduvjete za oživotvorenje Patačićeva prijedloga o izdavanju univerzalnog leksikona. Belostenec-Orlovićev »Gazophylacium« i Sušnik-Jambrešićev »Lexicon latinum« dva su najmonumentalnija književna djela kod kajkavskih Hrvata u 18. stoljeću. Ništa ravno i ništa veće od njih ne postoji. Patačićev poticaj ostao bi jamačno samo glas vapijućega. A ipak u ovom Patačićevu poticaju treba da gledamo zametak kasnijih nastojanja oko izdavanja knjige, koja će okupiti suštinu znanja, pružena na pristupačan način. Jedan hrvatski prosvjetitelj marijoterezijanskog vremena rodio je misao, koja u potpunosti nije ostvarena ni do danas. Kada stoga prof. Vladoje Dukat u članku »Hrvatska kajkavska književnost«[6] nabraja, čemu je sve utirala put hrvatska kajkavska književnost u cjelokupnoj kulturi Hrvata, onda valja napomenuti i to, da je prvi put kod kajkavaca pokrenuta misao o izdavanju hrvatskog univerzalnog leksikona i da je kod njih bar u rukopisu i ostvareno prvo djelomično leksikonsko djelce.

O vremenu postanka »Dikcionara« Patačić nije ostavio nikakve određene vijesti, a ni izvori o tom ništa ne govore. Tekst »Dikcionara« toliko je zauzet gradom, u koju je tek tu i tamo ušla kakva subjektivna crta, da ni po njemu ne možemo ništa iskonstruirati u tom pogledu. Naslovna strana može nam ipak poslužiti kao neki putokaz u rješavanju ovog pitanja. Na njoj se uz ime autorovo nalazi popis zvanja i časti, od kojih je neke Patačić postigao tek potkraj života. On je nadbiskupom kaločkim postao 1776. g., vitezom velikog križa reda v. Stjepana 1778. g., a nekako u isto vrijeme i sucem Stola sedmorice. Kako je »Dikcionar« uvezan kao dovršena knjiga u čvrste korice, a naslovni list ne nalazi se na koricama, nego na trećoj (numeriranoj) strani u samoj knjizi, iz toga možemo zaključiti, da je djelo bilo završeno i uvezano najranije potkraj sedamdesetih ili u početku osamdesetih godina 18. stoljeća, za vrijeme Patačićeva nadbiskupovanja. Natpis na naslovnoj strani svakako isključuje mogućnost, da je djelo bilo uvezano, dok je Patačić bio u Velikom Varadinu kao biskup ili možda još prije.

[6] Nastavni vjesnik, knj. 35., str. 123—127.

Potanje vremensko određenje može se postaviti na temelju nekih navoda u samom predgovoru. Patačićev osvrt na Belostenec-Orlovićev i Sušnik-Jambrešićev rječnik pomaže nam doduše, da utvrdimo vrijeme, prije kojeg nipošto nije nastao Patačićev »Dikcionar«. »Duo, quae *nuper* Dictionaria lucem aspexerunt publicam, non omnino improbo«[7] ipak je vrlo neodređeno rečeno, pogotovu, što se težište vremenskog označivanja svodi na riječ tako široka značenja, kakvo ima prilog »nuper«. Posljednji od ova dva rječnika izašao je 1742., pa tako četrdesete godine predstavljaju najnižu donju vremensku granicu. Tim zapravo nismo bogzna što saznali. Ali jedno drugo mjesto u predgovoru kazuje nam točnije, kad je »Dikcionar« bio *dovršen*. Bilo je to za t. zv. bavarskog nasljednog rata 1778.—1779., u kojem je Fridrih Veliki prisilio Mariju Tereziju, da se zadovolji pripojenjem samo onih bavarskih zemalja, koje su na desnoj obali donjega Inna. To je ujedno posljednji rat između Austrije i Prusije za vladanja carice Marije Terezije.[8] Na ovo određenje navodi me baš ono mjesto, u kojem Patačić preporučuje prevođenje njemačkog univerzalnog leksikona, pa pomenično navodi »Leksikon« Johanna Theodora Jablonskog. Patačić veli doslovno ovako: »Iste (sc. J. Th. Jablonski) autem librum in 4to formatum dedicat Regi Borussiae, defuncto Parenti *nunc* contra Austriacos pugnantis.«[9] Jablonski je dakle posvetio knjigu pruskom kralju, ocu kralja, koji *sada* ratuje protiv Austrijanaca. Težište vremenskog određenja stavljam na riječ *nunc*, pa odatle zaključujem, da je Patačić pisao predgovor za rata austrijsko-pruskog. A u vezi s podacima iz naslovne strane može se to odnositi samo na prije spomenuti bavarski nasljedni rat, a ne na sedmogodišnji austrijsko-pruski rat (1756.—1763.), jer šezdesetih godina Patačić još nije bio kalački nadbiskup, nego savjetnik dvorske kancelarije i velikovaradinski biskup. A rečeno je malo prije, da je dovršenje i ukoričenje čitave knjige zajedno s naslovom i predgovorom izvršeno za nadbiskupovanja Patačićeva. Tako se onda vremenski posve podudaraju podaci iz naslova s podacima iz predgovora, pa stoga valja držati kao sigurno, da je Patačićev »Dikcionar« završen i ukoričen u vrijeme od 1778. do 1779. g. A da možda nije predgovor pisan prije, nego je započet rad na »Dikcionaru«, možemo se vrlo lako uvjeriti iz II. i III. str. predgovora, u kojima se iznosi točan raspored djela po dijelovima i glavama, i osobito iz XIII. strane predgovora, u kojoj se pisac osvrće na pogreške, koje su se u »Dikcionaru« uza svu pažnju pojavile, pa je bilo potrebno izvršiti popravke. Iz toga je očito, da je čitav tekst »Dikcionara« bio gotov u času pisanja predgovora, u doba bavarskog nasljednog rata i nadbiskupovanja Patačićeva.

Kad je tako utvrđeno vrijeme, u koje je »Dikcionar« dovršen, po još jednom podatku iz predgovora možemo zaključiti, kada je djelo započeto. Sam Patačić veli u predgovoru, da je već prošlo sedam godina, otkako

[7] Clavis, str. I. Podcrtano od pisca ove rasprave.

[8] A. Wolf i H. v. Zwiedineck-Südenhorst: Oesterreich unter Maria Theresia, Joseph II. und Leopold II., Berlin 1884, str. 171—192.

[9] Clavis, X. Podcrtano od pisca ove rasprave.

je primio pero u ruke, da sastavi »Dikcionar«. Obilnu, prikupljenu već prije građu počeo je pred sedam godina sređivati u oblik, kakav je kasnije ostvario. »Atque his, velut praesidiis, ut reliqua non memorem, instructus ad praesens opus formandum accessi; súntque jam anni omnino septem elapsi, ex quo ad istud calamum applicui...«[10] Bilo je to dakle najkasnije 1772. god., za Patačićeva biskupovanja u Velikom Varadinu, pa prema tome glavni dio rada na rječniku i otpada na njegov velikovaradinski boravak. A to je i po toku Patačićeva života posve razumljivo. Kao što će se vidjeti iz daljih izlaganja, »Dikcionar« je djelo, koje je nastalo na temelju konsultiranja obilne literature, pa je stoga iziskivalo oveće pripreme i dugotrajan napor. Za takav je posao Patačić mogao imati najviše uvjeta baš za svoga biskupovanja u Velikom Varadinu. Tada je on bio u punoj snazi djelovanja, bujno poduzetan, tjelesno zdrav, s bogatom knjižnicom pri ruci. Stalnost i smirenost, koju mu je pružalo biskupsko zvanje, upravo su pogodovale za takav sustavan i na dulje vremena zasnovan posao. Naprotiv za nadbiskupovanja u Kaloči Patačić je bio toliko rastrzavan visokim državnim poslovima, da je jedva nalazio dovoljno vremena i za sam boravak u Kaloči.

Prema navedenim podacima utvrđeno je kao sigurno, da je Patačićev »Dikcionar« napisan u vrijeme od 1772.—1779. god., dakle u posljednje godine biskupovanja u Velikom Varadinu i u prve godine nadbiskupovanja u Kaloči. Ali sama misao, da stvori nešto korisno i za hrvatski narod, iz koga je potekao, rodila se kod Patačića vjerojatno i nešto prije, svakako nekoliko godina prije. Spremao se on na taj rad i prikupljao gradivo jamačno nekoliko godina, jer za tako omašno djelo, kao što je »Dikcionar«, trebalo je dulje pripreme. Pred nama se zapravo nalazi čistopis, a sasvim je isključeno, da bi takvo djelo bilo rezultat prvih napora. Ono je nastajalo postepeno u Patačićevim slobodnim časovima kao duhovna veza s domovinom, u kojoj nije živio toliki niz godina.

4. JUNIJEV »NOMENCLATOR OMNIUM RERUM« KAO UZOR I PODLOGA PATAČIĆEVA »DIKCIONARA«

Kompozicija Patačićeva »Dikcionara« sasvim je neobična u starijoj hrvatskoj književnosti. Podjela građe po unutarnjoj povezanosti pojmova, a tek sekundarno po abecednom redu, uvjetovana je enciklopedijskim karakterom djela. Nijedan dotadašnji hrvatski rječnik nije sastavljen na taj način, pa »Dikcionar« djeluje po svom sastavu posve originalno. Ali ova originalnost u hrvatskoj književnosti nije plod Patačićeve domišljatosti, nego je prijenos iz svjetske književnosti. Premećući u rukama brojne latinske i grčke rječnike i priručnike od 16. do 19. st., namjerio sam se na djelo, koje je Patačiću izvan svake sumnje poslužilo i kao uzor

[10] Clavis, str. IV—V.

i kao podloga pri sastavljanju »Dikcionara«. To je »NOMENCLATOR OMNIUM RERUM PROPRIA NOMINA VARIIS LINGUIS EXPLICATA CONTINENS: HADRIANO JUNIO MEDICO AUCTORE«. Dokazat ću to bjelodano potanjim usporedivanjem ovih djela.

Hadrijan Junius (Hadrianus Junius, 1511—1575), autor »Nomenclatora«, poznat je nizozemski liječnik, filolog i odgojitelj svjetskoga glasa u 16. stoljeću. Rođen je u Hoornu, a pravo mu je ime bilo Adriaans de Jonge. Među njegovim djelima ističu se »Lexicon graeco-latinum« i »Nomenclator omnium rerum«. Prvo izdanje »Nomenclatora« štampano je 1567. g.[1], a meni je dopalo ruku antwerpensko izdanje od 1583. g., koje se kao jedino čuva u Sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu.[2] »Nomenclator« nije abecedni rječnik, nego, kako mu i sam naslov kaže, zbirka latinskih naziva protumačenih različitim jezicima. To je zapravo rječnik pojmova, poredanih i skupljenih po skupinama ljudskoga znanja, a protumačenih osim latinskim jezikom još i njemačkim, nizozemskim, francuskim, talijanskim, engleskim, španjolskim, danskim i grčkim nazivom. Kod svakog latinskog naziva nisu zastupana značenja baš u svim ovim jezicima, nego kod jednoga u većem, a kod drugoga u manjem broju. Iako je »Dikcionar« samo trojezičan rječnik, raspored građe i temeljna obradba u biti su isti kao u »Nomenclatoru«.

Hadrijan Junius je razdijelio »Nomenclator« u dva dijela: *tomus prior* i *tomus posterior*. K tome je još pridodao *appendix*. Prvi dio zauzimlje 251 stranu, drugi seže od 252. do 376. strane, a dodatak obuhvaća strane 377.—432. Na kraju dolazi *index rerum omnium in Nomenclatore explicatarum*, koji donosi abecednim redom sve pojmove obrađene u djelu. Tomus prior, t. posterior i appendix dijele se dalje u poglavlja *(capita)*, koja imaju posebne nazive po pojedinim strukama. Velik dio imena ovih poglavlja podsjeća na isto takve nazive kod Patačića: *Militaria, De cibis, De potu, De homine et partibus humani corporis, De re nummaria, De temporibus, De medicamentis, De Deo et spiritibus, Servilia, De animalibus quadrupedibus, De avibus, De lapidibus, De coloribus* i t. d. Višeput opet Junius obrađuje u dva ili više poglavlja ono, što Patačić u jednom i obrnuto, pa se tako u »Nomenclatoru« nalaze i ova poglavlja: *Mensurae liquidorum, Mensurae aridorum, Mensurae intervallorum; De arboribus et fruticibus*, dok je to u Patačića obuhvaćeno u poglavljima: *Mensurae intervallorum, liquidorum et aridorum; Arbores, Frutices*. Valja priznati, da je Patačić pojedine struke bolje podijelio u četiri dijela po unutrašnjoj vezi nego autor »Nomenclatora«, koji u istom drugom dijelu ima raznorodna poglavlja *De Deo et spiritibus, De elementis, eoque spectantibus* i poglavlja *De lapidibus, De metallis, De gemmis*. Ali s druge strane opet Junius ima više obrađenih struka nego Patačić. Citav Appendix obrađuje zemljopisnu građu, koje u Patačića uopće nema: *Maria, Sinus, Portus, Lacus et paludes, Fluvii et fontes, Insulae, Promontoria, Montes et valles, Silvae, Regiones, Populi, Oppida*. Umjesto toga Patačić ima kao dodatak

[1] Allgemeine deutsche Biographie, 1881, XIV, 736—737.
[2] Sign. 36271.

poglavlje *De anima*, koje se u Junija ne nalazi, što je odraz Patačićeva zvanja. U diobi još je samo jedna beznačajna razlika: poglavlja se u »Nomenclatoru« ne dijele u paragrafe kao u »Dikcionaru.«

Obradba pojedinih poglavlja uvelike podsjeća na Patačićevu obradbu. Pojedini pojmovi tumače se povezani međusobno užom unutrašnjom srodnošću. Pokazat ću to uspoređivanjem Junijeva poglavlja »De temporibus« (str. 257.—263.) s istoimenim Patačićevim poglavljem (str. 62.—76.), koje se u cijelosti nalazi prepisano u 2. prilogu ove radnje. Junius ne tumači pojmove abecednim redom, nego počinje od općenitoga pa ide prema pojedinačnom, da konačno završi po opsegu s najmanjim pojmom iste vrste. On počinje riječju *tempus* pa preko *aera, aevum, annus, mensis, dies* završava riječju *hora* i *momentum*. Uz te glavne pojmove donosi kao umetnute redom njima podređene pojmove: tako iza riječi *mensis* dolaze svi mjeseci redom, a iza *dies* svi dani nedjelje, uključivši i druge neke oznake dana, na pr. *dies comitialis, fastus, criticus etc.* Kod Patačića je razdioba u biti ista: i on počinje općim pojmovima: *tempus, aera, aevum, annus*, ali pojedinačnu gradu raspoređuje abecednim redom po širim nosiocima pojmova, pa kod njega dolazi *dies* sa svim podređenim abecedno poredanim pojmovima ispred pojma *mensis* i njegovih podređenih pojmova. Patačić dakle djelomično pretpostavlja abecedni poredak Junijevu poretku pojmova po širini značenja. Ali to je zapravo manje važna stvar. Mnogo je važnije, da se po broju i nazivu obrađenih pojmova u ovom poglavlju Patačić gotovo potpuno podudara s Junijem. Što Junius ima pojam *hora*, a Patačić ga nema, to je samo Patačićev propust pri radu. A što Patačić ima pojmove *aetas, encaenia, epocha, festa, vigilia*, kojih nema Junius, to je prema stotinu obrađenih pojmova tako mala prinova, da ne mijenja zapravo ništa na tvrdnji, da se Patačić i Junius po broju i nazivu obrađenih pojmova u ovom poglavlju gotovo posve podudaraju. Ako još uzmemo, da je pojam *encaenia* Patačić izdvojio iz pojma *dies compitalitius*, gdje se kod Junija (s razloga naprijed navedenih) nalazi, i da je *vigilia* zapravo izvedena iz pojmova *crepusculum, conticinium, aurora, gallicinium*, koje Junius i Patačić naprijed obrađuju, — onda ta tvrdnja postaje još opravdanija.

Međutim važnost ovih zapažanja raste zapravo tek s uspoređivanjem teksta Junijeva i Patačićeva. Oba se teksta najvećim dijelom potpuno podudaraju, višeput od riječi do riječi, a kojiput opet Patačić svojim riječima prepričava Junijev sadržaj. Na manjem broju primjera vide se dodaci Patačićevi iz drugih izvora, a na jednom mjestu *(s. v. dies compitalitius)* Patačić iznosi protivno mišljenje od Junijeva, pa to izričito spominje. Da pokažem potpuna slaganja obaju tekstova, navest ću ovdje usporedo nekoliko primjera, izostavljajući pritom iz »Nomenclatora« uglavnom sva značenja osim njemačkih, jer su za uspoređivanje »Dikcionara« i »Nomenclatora« bez vrijednosti. S lijeve strane ispisujem Junijev, a s desne strane Patačićev tekst:

Calendae, *Horat.* Primus cuiusque mensis dies, à calando, id est vocando, quod tunc Senatus convocaretur; vel quod tunc debitores calarentur per praecones, ad dissolvenda nomina. Der erste tag eines jetlichen monats.

Dies fastus, Ovid. iudicialis. *δικάσιμος ἡμέρα*, quo ius exercebatur. *Al.* Tag dar an man gericht haltet, gerichtstag.

Dies intercalaris *Plinio*, insititius, qui quarto quolibet anno intercedit et interseritur. Zugesetzter tag, schalt tag.

Januarius, à Jano bifronte, cui rerum principia vetustas sacraverat. Der Jenner. *Belg.* Laumaont, à coniugalibus legibus, quae tunc solent maximè contrahi. ut gamelion à nuptiis.

Aprilis, ab aperienda terra... April... *Cimbrice* Faremaanet, hoc est, venustus mensis, quod tunc sit formosissimus annus.

October... *Alam.* Weinmonat à vindemia.

Vesper *Cic.* vespera *Livio*, Prima fax, quando Vesperugo, sive Veneris stella lucere incipit... Wesperzeit, abend.

Calendae, arum, f. pl. *pervi dán kojégagod méſzecza (po ſzunczu)* der erste tag eines jeden monats. Dictae à Calando, id est à vocando, quod tunc senatus convocaretur; vel quòd tunc debitores calarentur per praecones ad dissolvenda nomina. Quidam scribunt Kalendae.

Dies fastus, i, m. *dan ſzúdni*... tag, daran man gericht haltet; gerichtstag. Quo ius exercebatur, Judicialis.

Dies intercalaris, ris, m. *dan leta preſztúpnoga: alli dan príraſztni letu preſztúpnomu:* Zugesetzter tag, Schalttag. Qui quarto quolibet anno intercedit et interseritur. Insititius.

Januarius, ii, m. *Proſzínecz, ſzíncza*, m. *(morebitti kayti onda ſzuncze proſzivati illi viſse itti pochinya)* der Jenner. Dictus à Jano bifronte, cui rerum principia vetustas sacraverat. Apud Belgas à Conjugalibus legibus, et à Nuptiis, quae tunc maximè contrahi solent: quae derivatio et nostro idiomati perquam videtur congrua. ex verbo: *proſzim, ſzitti.*

Aprilis, is, m. *Traven, vna*, vel *malli traven*... Ab aperienda terra. Cimbris Mensis venustus; quia tunc annus formosissimus.

October, bris, m. *Liſztopad, da*, m... Weinmonat à Vindemia.

Vesper, peris, m. B. *Vecher, ra*, m. Vesper-Zeit, Abend. Vespera, ae, f. prima fax, quando Vesperugo, sive Veneris stella lucere incipit.

Oschophoria, ramalia, verbenalia... à palmarum ramis, quos Christo obviam praetulere Judaei. Der Palmensontag.

Oschophoria, riorum, n. pl. *Czvetnichka nedelya*... Palmensontag. A palmarum ramis, quos Christo Hierosolymam ingredienti Judaei praetulerunt. Ramalia, ium, n. Verbenalia, lium, n. pl. Traductis vocibus tantùm à ritu Gentilium.

Iz ovih nekoliko primjera vidljiva je Patačićeva upravo doslovna ovisnost o Juniju u tumačenju pojma latinskim jezikom i u navođenju njemačkog značenja. Pozivanje na belgijsko (nizozemsko) i cimbarsko[3] značenje, a kod riječi »februarius« i na dansko imalo je smisla u Junija, koji donosi i riječi tih jezika, no kod Patačića to je samo prijenos iz Junija bez pravog opravdanja. Značajno je još i to, da Patačić navodi posve iste sinonime za latinsku riječ kao i Junius, a upravo udara u oči, da kod riječi »october«, koja je inače bez opširnijeg tumačenja, donosi tumač za njemačku riječ »Weinmonat« na posve jednak način kao i Junius. Ako se k tome još pridoda, da sam sva spomenuta mjesta pregledao i u Calepinusu, Friziju, Kirschu, Schreveliusu, Della Belli, Belostencu i Jambrešiću,[4] sve rječnicima, kojima se Patačić u prvom redu mogao poslužiti, pa pritom pronašao, da sasvim drugim načinom tumače ove riječi, onda ova velika Patačićeva ovisnost o Juniju ostaje izvan svake sumnje.

Usporedio sam i sve ostale nazive u Junija s Patačićevima, pa sam ustanovio, da se kod pretežne većine nalaze isto takva gotovo doslovna slaganja i latinskih tumačenja i njemačkih značenja. I ono nekoliko pozivanja na Cimbre kod tumačenja mjeseci i ona tumačenja njemačkih naziva za mjesece latinskim riječima i ono pozivanje na crkvene nazive kod tumačenja naziva za dane (v. prilog br. 2), — sve to ima svoje porijeklo u Junijevim tumačenjima. Razlika je u načinu tumačenja samo u tome, što Patačić izostavlja od Junija navedene izvore, pa ne spominje ni Livija, ni Ovidija, ni Plinija, ni Vergilija, ni Ammiana, ni Svetonija, ni Cicerona, ni Plauta, ni tolike druge, na koje se Junius poziva. Kraj 65 slučajeva potpunog slaganja nalazi se priličan broj (15) takvih mjesta, u kojima je Patačić skratio ili proširio tumačenje na sasvim stilističkoj podlozi, pa se i ti slučajevi mogu ubrojiti među doslovna slaganja odnosno u potpunu ovisnost Patačića o Juniju. Ali i preostali dio slučajeva ima djelomice temelj tumačenja od Junija, a samo su na taj temelj pridodana crkvena tumačenja, na pr. kod riječi *annalis clavus, annus iubilacus, pascha, sigillaria.* Vrlo je malen broj naziva, kod kojih Patačić donosi drugačije tumačenje odnosno izrazito drugačiju stilizaciju. Takvi su slučajevi kod riječi *dies compitalitius, cineralia, natalis Christi, nundinae, soteria.* Već je istaknuto,

[3] Juniju su Cimbri »Holsatii et Slesuicenses« (»Nomenclator« 401 b).
[4] O ovim će rječnicima i njihovu utjecaju biti govora kasnije.

da je kod ovog prvog naziva Patačić iznio izrijekom svoje drugačije mišljenje od Junijeva spominjući ga poimence, a kod riječi *cineralia* navodi i izvor, iz kojega prenosi svoju bilješku (Pexenfelder). Za druge slučajeve moramo pretpostaviti izvor u njegovu znanju i drugim priručnicima. Tako uz riječ *annus iubilaeus* kaže, da »se više o njoj može naći u Crkvenoj povijesti i u tumačima Sv. pisma«. A naiđe li na kakvu štamparsku pogrešku u Junijevu tekstu, koja mijenja sadržaj, on je ispravlja bez osvrta. Tako kod naziva *Nonae* Junius jamačno tiskarskom pogreškom kaže, da u mjesecu lipnju (Junio) nonae padaju na sedmi dan u mjesecu, dok Patačić pravilno ispravlja, da je to u mjesecu srpnju (Julio).

Još se jedan siguran podatak o ovisnosti o Juniju može iznijeti iz poglavlja »De temporibus«. Uz one nazive, koji kod Junija nemaju nikakva posebnog latinskog tumačenja, nego samo značenje u pojedinim jezicima, i u Patačićevu »Dikcionaru« ne dolaze nikakva latinska tumačenja. Tako uz nazive *tempus, ver, aestas, autumnus, aurora, dies fastus, d. iusti, d. Solis, d. Lunae, d. Martis, d. Mercurii, d. Jovis, d. Veneris, d. Saturni.* Takvo podudaranje ne može biti slučajno, kao što nije slučajno ni to, što Patačić uz naziv *dies iusti* ne donosi njemačko značenje. Njemačkog značenja kod toga naziva u ovom poglavlju nema naime ni Junius!

Iz svega, što je izneseno o slaganju latinsko-njemačkog dijela »Nomenclatora« i »Dikcionara«, izlazi jasno, da je Junijev »Nomenclator« poslužio Patačiću kao uzor i podloga pri sastavljanju »Dikcionara«. Čak, sudeći po analiziranom poglavlju, latinsko-njemački dio »Dikcionara« ne bi bio ništa drugo, nego jednostavno kompilacija latinsko-njemačkog dijela »Nomenclatora« nadopunjena tu i tamo kakvim podatkom iz kakva drugog izvora. Preostaje još dakle, da se vidi, da li su i ostala poglavlja »Dikcionara« u tako velikoj ovisnosti o »Nomenclatoru« kao poglavlje »De temporibus«.

Da bih mogao odgovoriti i na ovo pitanje, pregledao sam na jednak način još 3 paragrafa iz različitih poglavlja »Dikcionara« i čitav niz pojedinačnih naziva u različitim dijelovima, pa sam ih usporedio s dotičnim poglavljima u »Nomenclatoru«. Pregledao sam iz prvog poglavlja § 1. (De Deo, sanctis et de geniis), iz trećeg poglavlja trećeg dijela § 5. (Aves edules) i iz 14. poglavlja četvrtog dijela § 3. (Pisces fluviatici et lacustres). Kod sva ova tri paragrafa mogao sam utvrditi, da je određen broj naziva odista obrađen u ovisnosti prema Hadrijanu Juniju, ali da takve frapantne podudarnosti kao u poglavlju »De temporibus« nema, to je na prvi pogled uočljivo. Razmjerno najveći broj slaganja našao sam u paragrafu o jestivim pticama, pa je na pr. u »Dikcionaru« potpuno jednak broj vrsta kokošiju kao i u »Nomenclatoru« sa svim značajnim slaganjima. Ali i u tom paragrafu kraj 16 primjera slaganja nailazi se na 11 slučajeva drugačije obradbe i na 13 slučajeva, koji u »Nomenclator« uopće nema. Još je slabiji odnos u spomenutom paragrafu o riječnim i jezerskim ribama: u njemu kraj 8 slučajeva slaganja (u jednom se slučaju Patačić čak poimenično pozivlje na Junija!) dolazi 19 slučajeva drugačije obradbe i 9 slučajeva, koji kod Junija nisu uopće obrađeni. U paragrafu o bogu, svecima i dobrim i zlim dusima slaganja dolaze u 4 primjera, drukčija obradba u 10 pri-

mjera, a pridodatak u 2 primjera. I uspoređivanje pojedinačnih primjera iz različitih mjesta »Dikcionara« daje uglavnom takav rezultat. Odatle se može zaključiti, da je Patačić pri sastavljanju »Dikcionara« stalno imao pri ruci Junijev »Nomenclator« i da je u njega dosta često zagledavao i prilično se njim služio, ali da je osim njega konsultirao obilato i druge brojne izvore, od kojih neke i sam spominje. Što se on u poglavlju o vremenu toliko ograničio na Junijev »Nomenclator«, a u paragrafima o pticama i ribama poslužio se njim samo za manji dio, uz koji je izrađen veći, o drugim izvorima ovisan dio, — može se to protumačiti upravo time, što u spomenutom poglavlju od vremena Junijevih (16. stoljeće) do vremena Patačićeva (18. stoljeće) nije porastao broj i shvaćanje temeljnih naziva o vremenu, dok je u ovim drugim spomenutim paragrafima u 18. stoljeću bilo potrebno s obzirom na čitav niz priručnika iznijeti pred javnost mnogo veći broj naziva za ribe i ptice nego u Junijevo vrijeme. U poglavlju pak o bogu, svecima i dobrim i zlim dusima Patačić se kao crkveni čovjek na visoku položaju, jednako kao i u ostalom crkvenom sadržaju, mogao kud i kamo samostalnije kretati i kao doktor teologije obrađivati gradu i po svojem znanju i po teološkim knjigama, koje je uvijek i u obilnom broju imao u svojoj knjižnici.

Sudeći po pojedinačnim primjerima iz različitih mjesta »Dikcionara«, koje sam posebno ispisao i usporedio, tako je i kod drugih struka odnosno poglavlja. Na pr. za riječ *mechanicus* na str. 758.—759. samo Patačić i Junius imaju posve podudarno stilizirano njemačko značenje: ein Künstler, ein artlicher und kunstreicher Handwercksmann. Isto tako za riječ *viridarium* na str. 52. samo Patačić i Junius imaju jednak latinski tumač: Locus plantis semper virentibus consitus.[5] A na str. 489. Patačić ne samo da uz riječ *arbor* donosi potpuno isti broj pridjevskih oznaka kao i Junius s jednakim tumačenjima, nego donosi i ista tri glagola, koji dolaze u frazi kod Junija: *arborem in orbem caedere, in pulpam caedere, arbores in quincuncem digerere*, što toliko više udara u oči, jer Patačić uglavnom donosi samo nazive, a glagole, kao što izričito spominje u predgovoru (str. XII.), kao i Junius izostavlja. U starim dakle, određenim, jasnim slučajevima Patačić je kratak i glavni mu je oslonac »Nomenclator« Hadrijana Junija; u novijim, neodređenijim, nejasnijim, pa i kod Junija neobrađenim pojmovima odnosno nazivima Patačić poseže za drugim izvorima.

Cjelokupno ovo uspoređivanje pokazuje dakle sigurno, da se Patačić ugledao i u sastav i u obradbu »Nomenclatora« i da je iz njega obilno crpao. U »Nomenclatoru« Patačić je dakle našao obrazac i temelj za svoj »Dikcionar«, iako o tom nigdje ne govori. U predgovoru on se prilično raspričao o svom djelu i pitanjima, koja su s njim u vezi, ali Junijevo djelo ni Junija uopće ne spominje. A ustanovljeno je, da se je na mnogim mjestima služio »Nomenclatorom« sasvim kompilatorski. U tekstu »Dikcionara« ipak tu i tamo, vrlo rijetko, nailazimo i na ime Junijevo, a na naziv Junijeva djela samo sam na jednom mjestu naišao. Ime Junijevo

[5] Nemaju tako ni Calepinus, ni Kirsch, ni Frisius, ni Schrevelius, ni Belostenec, ni Jambrešić.

spominje se na pr. kod riječi *dies compitalitius* (65)[6] i *acipenser* (996), kao što sam provjerio, posve u vezi s »Nomenclatorom«, ali bez spominjanja »Nomenclatora«. »Nomenclator« i potpuno ime Junijevo spominju se izričito u poglavlju o biljkama na str. 564., gdje Patačić govori o načinu utvrdivanja naziva, pa navodi, kako je Junius već u 16. stoljeću na originalan način prikupljao domaće nizozemske nazive. »Legitur de Hadriano Junio, qui circa medium decimi sexti seculi, non per solum suum Belgium aliqua eruditionis fama inclaruerat, hic dum suum *Nomenclatorem* concinnabat; solitus erat rusticos, aurigas, nautas, et ejusmodi hominum quisquilias convocare; eosque large vino invitabat, ut ex iis Hollandici sui idiomatis, in propria significatione vocabula, hoc pacto, expiscaretur.« Čudnovato je, što Patačić nije u predgovoru izričito spomenuo »Nomenclator« bar kao svoj djelomičan izvor i što ga tek tako, bez dublje izravne veze s »Dikcionarom«, spominje u samom tekstu »Dikcionara«. To je toliko čudnije, što Patačić u tekstu »Dikcionara« navodi svu silu imena autora i naziva njihovih djela, kojima se sam poslužio i na koje upućuje svoje čitaoce. Teško je nagađanjem utvrditi razlog, zašto Patačić nije naveo »Nomenclator« kao svoj uzor i izvor, ali čini se ipak vrlo vjerojatnim, da je želio izbjeći prigovor, da daje neoriginalno djelo i da zapravo vrlo često samo prepisuje iz tuđega djela, i to bez citiranja. Kao što se može lako zaključiti po razlaganju u predgovoru »Dikcionara«, Patačić je imao prilično visoko mišljenje o svojem djelu i o vlastitom udjelu u njemu.[7] Kako je to moguće, kada na pr. Patačićevo poglavlje »De temporibus« nije zapravo ništa drugo nego — mutatis mutandis — prijenos Junijeva istoimenog poglavlja i kada kostur »Dikcionara« nije također ništa drugo nego preuzet kostur »Nomenclatora«? Moguće je to samo s obzirom na ono, po čemu se »Dikcionar« razlikuje od »Nomenclatora« i u čemu valja gledati osobni napor i prinos Adama Patačića.

Rečeno je već, da je Patačić znatno umnožio Junijevu građu u poglavljima o pticama, ribama, o bogu i svecima. Tako on zapravo radi u velikoj većini poglavlja služeći se za to brojnim priručnicima i donoseći opširna tumačenja, pa čak i slike. (Junije uopće nema slika!) Osim toga u području hrvatskog jezika, kako će se kasnije vidjeti, autor »Dikcionara« izvršuje velike napore, da utvrdi hrvatske nazive što konkretnije, višeput različito od svojih prethodnika i pritom sasvim predvodnički. Na taj je način njegov »Dikcionar« zaokruženiji, puniji, s više teksta nego rječnički kratak »Nomenclator«. »Dikcionar« djeluje više kao poučna knjiga, a »Nomenclator« više kao mnogojezični rječnik. U tom dakle prirastu pojmova, pridodatku tumačenja na temelju drugih priručnika i vlastitom shvaćanju pojedinih jezičnih pitanja u području hrvatskog jezika Patačić je našao razloga, da bude ponosan na ono, što je izradio. Uzimajući to u obzir, ne može se nikako tvrditi, da je »Dikcionar« samo kompilacija »Nomenclatora«, nego treba razgledati i ostale Patačićeve izvore i njihovu upotrebu pa na temelju svega toga utvrditi napor, doseg i prinos samog autora »Dikcionara«.

[6] Broj označuje stranu teksta u »Dikcionaru«.
[7] Clavis, str. I—VI.

5. STRUČNI IZVORI »DIKCIONARA« I NJIHOVA UPOTREBA

Za prirast pojmova i pridodatak tumačenja u »Dikcionaru« Patačić se poslužio obilnom stranom stručnom literaturom. On to i ne taji, nego upravo obilato navodi imena autora i nazive njihovih djela. Među autorima nalaze se pisci iz klasične starine, ali najviše ih potječe iz novijeg vremena, od 15. do 18. stoljeća. Sve su to ugledni pisci pojedinih stručnih knjiga, koji pišu najvećma latinskim jezikom, ali i sastavljači enciklopedija, koje su već pisane njemačkim jezikom. Nisu to kompilatori rječnika, kaže Patačić u predgovoru[1], nego priznati stručnjaci: historici, poznavači starine, kritici i tumači Sv. pisma, ljudi prokušanog autoriteta.

Kao svoju prvu kvalifikaciju, da piše takvo djelo, ističe Patačić sustavno čitanje starih latinskih pisaca. Pročitao je, veli, većinu Ciceronovih spisa, najbolje latinske pjesnike i sve povijesne pisce po nekoliko puta, a osobito Plinijevo djelo »Naturalis historiae libri XXXVII«. Ovi su mu pisci dali temelj za vladanje latinskim jezikom i smisao za puristično ocjenjivanje jezičnog materijala.[2] A sam Plinije (C. Plinius Secundus), rimski pisac iz prvog stoljeća, obilato mu je poslužio kao stručni izvor za područje prirodnih nauka. U poglavlju o ribama nalazimo ga citirana na str. 995., 1001. i 1004., ali nisu to ona obična citiranja, na kakva smo navikli u rječnicima latinskog jezika onoga vremena, a koja su ponajčešće jednostavno prenesena iz nekog prijenosa. Patačić naprotiv ne samo što citira mjesto, iz kojega prenosi, nego donosi i doslovan, a višeput i opširan izvadak iz Plinija. Kad na pr. na str. 1004. opisuje ribu *silurus*, Patačić se poziva na više autora, a među ostalim i na Plinija ovim riječima: »... Sed cedendum est autoritati. Plinius lib. 9. cap. 15. ita de hoc: Silurus grassatur, ubicunque est, omne animal appetens; equos natantes saepe demergens, praecipue in Moeno Germaniae amne prope Lisboum.« Pogledamo li u Plinija na citirano mjesto, uvjerit ćemo se, da je Patačić spomenut odlomak doslovno citirao[3], a nije ga mogao prepisati iz Calepinusa, iz kojega su većinom prenosili pojedine citate različiti leksikografi, jer se ovo mjesto u Calepinusu ne spominje, a nije ga mogao prepisati ni iz drugog kojeg tadašnjeg latinskog rječnika s istog razloga.[4] Slična je stvar sa citatom iz Plinija s. v. *mugil* na str. 1001., u kojem Patačić doslovno prenosi Plinijev tekst za razliku od Calepinusa, koji isto mjesto prepričava svojim riječima. Patačić opet navodi točno po knjizi i poglavlju: »De hoc pisce Plinius lib. 9. cap. 17. ita scribit: Mugilum natura ridetur; in metu capite abscondito, totos se occultari credentium.« Ova nam dva primjera sasvim jasno pokazuju, da Patačić nije po primjeru brojnih leksikografa tadašnjeg vremena naveo citat prema navodu u kojem rječniku, nego na temelju vlastitog zagledavanja u izvorno djelo. Ali razumije se samo po sebi, da i kod njega dolazi prema tadašnjem običaju i prema potrebi kratko leksikografsko označivanje izvora kao prijenos iz kojeg rječnika.

[1] Clavis, XII.
[2] Clavis, X—XI.
[3] Naturalis historiae libri XXXVII, Venetiis MDLXXV, str. 98 a.
[4] Mislim na Kirscha, Frizija, Pomeya, Jambrešića, Della Bellu.

DICTIONARIUM
LATINO-ILLYRICUM, ET GERMANICUM

Pulcherrimo verum, ac materiarum
Ordine ad diversas Classes dige-
stum, Vocabulorum ad quamvis
Materiem, Scientiam, Artem, et
Vitæ humanæ usum pertinen-
tium, ubertate insigne, Prolo-
quiis, notis, et eruditis animad-
versionibus refertum concinnavit
Excellentissimus
Illustrissimus, ac Reverendissimus
D. ADAMUS L. B. PATACHICH
De Zajezda Metropolitanæ Co-
locensis, et Bacsiensis Ecclesi-
arum Canonice Agitarum
Archi-Episcopus, Insig. Ordinis
S. Stephani Magnæ Crucis Eques
S. C. R. M. Actual. Int. Consiliarius,
Tabulæ VII. viralis Co-Judex &c. &c.

Naslovna strana »Dikcionara«

Ovakav doslovan i izvoran način citiranja zadržava on i kod drugih izvora, a vrlo često samo upućuje na odredenu literaturu, u kojoj se o nekom predmetu može više naći. Tako na pr. govoreći na str. 1025. o lovu upućuje na opširnija izlaganja: »De venatione et venatorum singulari idiomate plura habet Pexenfelder in Indice tertio ad Apparatum eruditionis adjecto. Tractaculum etiam separatum suo Dictionario Regio de eadem adjecit P. Franciscus Pomey, gallice et latine loquentem; sed quia utrobique prolixior est, hic commodum locum habere non potest.« Pregledao sam ovaj Pomeyev rječnik i utvrdio, da je Patačićevo upućivanje zasnovano na stvarnoj činjenici, a odatle se može isto zaključiti i za pozivanje na Pexenfeldera, iako nisam mogao doći do njegova djela. Istu takvu točnost moći ćemo uglaviti i na drugim nekim mjestima u toku radnje, pa je možemo uzeti kao opću karakteristiku Patačićeva rada na »Dikcionaru«. Patačić je zaista bio okružen brojnim priručnicima, pa je u njih od zgode do zgode zagledavao, citirao ih ili na njih upućivao.

U tekstu »Dikcionara« vrlo se često kao izvor spominje leksikon Johanna Hübnera, koji je u predgovoru predložen za prijevod ili preradbu u hrvatskom jeziku. Uz ime Johanna Hübnera (1668—1731), njemačkog geografskog, povijesnog i pedagoškog pisca, vezana su dva leksikona pisana njemačkim jezikom: »Das curieuse Natur-, Kunst- und Handels-Lexikon« (Leipzig 1712) i »Das reale Staats-, Zeitungs- und Conversations-Lexikon« (Leipzig 1704).[5] Patačić ne navodi naziv leksikona, nego samo njegovo općeno ime, ali po mjestima, u kojima se poziva na leksikon, vidi se, da se služio prvim leksikonom. On se naime poziva na leksikon uglavnom kod prirodopisnih i tehničkih pojmova, a ti su obrađeni u prvospomenutom leksikonu, dok drugi leksikon obrađuje uglavnom zemljopis i povijest. Drugi sam leksikon, u izdanju od 1711. i 1753., imao u rukama, pa sam se uvjerio, da tamo nema građe, na koju se Patačić poziva. Prvi se leksikon na žalost ne nalazi u Sveučilišnoj knjižnici ni u drugim pristupnim zagrebačkim knjižnicama, pa nisam mogao provjeriti brojna Patačićeva pozivanja na Hübnera. (Po drugim slučajevima sudeći ne postoji razlog za sumnju o navođenoj upotrebi!) Patačićevi citati iz Hübnera kratki su i prevedeni na latinski jezik; mnogo su češća upućivanja na više gradiva kod Hübnera.

Osim na Hübnerov leksikon Patačić više put upućuje na »Lexicon universale« Johanna Jacoba Hofmanna (1635—1706). Taj je leksikon štampan prvi put u Baselu g. 1677. pod nazivom »Lexicon universale historico-geographico-chronologico-poetico-philologicum«, a doživio je još dva izdanja: 1683. i 1698.[6] Izdanje od 1683. čuva se u Sveučilišnoj knjižnici (sign. II-1327) i broji 2286 strana velikog formata, pa je različitim sadržajem (comprehendens historiam animalium, plantarum, lapidum, metallorum, elementorum, rerum astricarum, praecipue hominis negotiorumque eius) moglo korisno poslužiti pri sastavljanju »Dikcionara«. Patačić se

[5] Allgemeine deutsche Biographie, Leipzig 1881, XIII, str. 267—269.

[6] ADB, Leipzig 1882, XII, str. 630.

na Hofmanna ukratko poziva na pr. na str. 67. i 907., a provjeravanjem utvrdio sam točnost citata.

Vrlo često poziva se Patačić na djelo »Apparatus eruditionis«, kojemu je autor isusovac Mihael Pexenfelder (* 1613, † potkraj 17. st.)[7], donoseći iz njega kratke citate ili samo upućujući na njega. Do tog djela na žalost nisam mogao doći.

Za pitanje prosodije kompetentan mu je jedino Talijan Joannes Bapt. Riccioli, isusovac (1598—1671).[8] Za njega kaže u predgovoru da mu u stvarima prosodije nema premca.[9] Pritom misli na njegovo djelo »Prosodia bononiensis«, koje se u izdanju od 1721. g. nalazi u Sveučilišnoj knjižnici.

Ovi općeniti izvori dobro su došli Patačiću u svakoj prilici, pa ih nalazimo citirane i spominjane na različitim mjestima »Dikcionara«. Mnogo je veći broj djela, koja obrađuju pojedine struke, pa se stoga spominju samo u pojedinim poglavljima. Među njima su djela rimskog pisca iz 1. stoljeća Kornelija Celsa, trijeznog autora omašnog djela o liječništvu u 8 knjiga, i Aeliana, rimskog pisca iz vremena cara Aleksandra Severa. Od Aeliana često se citira »Liber de instruendis aciebus«. Čitav je niz pisaca novijeg vremena, među kojima se nalaze najrazličitiji stručnjaci. Tu je u prvom redu Justus Lipsius (1547—1606) s djelima »De amphitheatro liber« i »De militia Romana libri V«[10], a zatim Konrad Gesner (1516—1565), liječnik, filolog i polihistor, prozvan njemačkim Plinijem.[11] U poglavlju o glazbi upućuju se svi, koji žele više naučiti, na »Musurgiju« isusovca Athanasija Kirchera (1602—1680)[12], a u poglavlju o bojama na »najvećeg botaničara 16. stoljeća« i prvog proučavatelja hrvatske flore Carola Clusiusa (1526—1609), autora knjige »Rariorum stirpium per Pannoniam, Austriam et vicinas quasdam provincias observatarum historia« (1583)[13], i na Petra Belloniusa († 1564), francuskog liječnika, putopisca i prirodopisca.[14] Od tumača Sv. pisma navode se isusovci Kornelije Cornelius a Lapide (1566—1637)[15] i Jakov Tirinus (1580—1636)[16]. Spominju se još isusovci Eusebius Nuerembergius (1590—1658), profesor u Madridu[17], i Caspar Schottus (1608—1666), matematičar[18]; zatim liječnici Uliks Aldrovandus († 1605)[19] i Hieronymus Cardanus (1501—1576)[20] i neki drugi. Od njih on uvijek ili nešto citira ili ih ukratko uzima za svjedoke ili na njih upućuje kao na izvore potanjeg znanja. Vrlo je u tom smislu karakteristična preporuka

[7] J. B. Mencken: Compendiöses Gelehrten-Lexicon, Leipzig 1715, str. 1675; kratica G L.
[8] F. A. Eckstein: Nomenclator philologorum, Leipzig 1871, str. 471. Kratica NPh.
[9] Clavis, XII.
[10] ADB, 1883, XVIII, str. 741—745.
[11] G L, str. 817.
[12] G L, 1094.
[13] ADB, Leipzig 1876, IV, str. 349—351.
[14] G L, 269.
[15] G L, 1133.
[16] G L, 2292.
[17] G L, 1453.
[18] G L, 2039.
[19] G L, 32.
[20] G L, 420.

Kircherove »Musurgije« na str. 405.: »Qui plura cupit generalia Musicae vocabula, qualium aliquot ad initium hujus §-i recensui, consulat Musurgos: aut, si vacat, Musurgiam Athanasii Kircheri, grandi volumine comprehensam, legat et evolvat; reperiet in hac multa, imò plurima, quae nostrae aetatis Musicis, praestantibus etiam, lumen allatura credo.«

Jednom se čak spominje i jedan domaći izvor: »Ljetopis popa Dukljanina«. Na str. 248. prevodi se riječ *comes* kao *župan*, a *comitatus* kao *županija*, »uti habet Presbiter Diocleas in suo de Regibus Illyriis Commentariolo«.

Ali Patačić se ne smatra običnim kompilatorom i pukim tumačem. »Non sum nudus interpres«, kaže on na XIII. strani predgovora. On je i te kako svijestan, da ne donosi samo tude rezultate i tuđa znanja, nego da i sam unosi u »Dikcionar« svoje poglede i svoja iskustva. On ne prenosi tuda mišljenja bez ocjenjivanja, on ih često stavlja jedno uz drugo, pa uočava njihova neslaganja. Želeći da dade samo sigurno znanje, on na nepouzdanim mjestima konfrontira mišljenja različitih stručnjaka, pa se na kraju odlučuje za jedno od njih ili kaže sam svoje mišljenje ili čak prepušta sudu čitaoca, da sam odabere, što mu odgovara.

Vrlo je značajno za njegov način proučavanja i odabiranja među različitim izvorima ono, što piše o nazivu *mugil* na str. 1001. Njegovi hrvatski leksikografski prethodnici ne slažu se u određivanju hrvatskog naziva za ovu ribu, pa Patačić želi odrediti između različitih navoda ispravan naziv. U tu svrhu uz nekoliko latinskih naziva i jedan njemački donosi dva grčka i dva francuska značenja i zasebno dalmatinski naziv. Ni to mu nije dosta, pa citira opširno tri izvora, ali ipak ne dolazi do sigurnog rješenja, nego samo djelomičnog, te na kraju radije prepušta odluku čitaocu nego da donese na brzinu bilo kakav zaključak. »Mugil, vel Mugilis, genet. mugilis m. hic Rhodus, hic saltus; nos passim hunc vocamus *ſzom*, *ma*, m. Germ. Harder. Dalmat. czipal. Gall. Mulet, vel Mujon. Lat. item: Cephalus, i, m. *q. idem est ac:* Capito, tonis, m. B. L. Graec: cestreus *et* gomphus. De hoc pisce Plinius lib. 9. cap. 17. ita scribit: Mugilum natura ridetur; in metu capite abscondito, totos se occultari credentium; *addit deinde* salacitatem piscis, uti mares gregatim feminas, et feminae marem sectentur, partûs tempore. Aelianus apud Calep. ait piscem omnium squamis intectorum esse velocissimum, tantaeque agilitatis, ut jam retibus inclusus, ipsa retia transiliat. Hübner asserit illum esse squamosum, ceterum rostro brevi et crasso; in capite lapillum habere Echinum dictum, multi usûs contra nephrisim, ac praecipue calculum. Stomachum piscis siccatum et in pulverem comminutum prodesse ad sistendum vomitum, et ventriculum roborandum. Carnem esse aptam, et non ingratam esui; at simul ab hoc piscibus reliquis stragem ingentem inferri etc. quae apud citatos autores, qui voluerit, facile reperiet. Quae omnia utrum nostro *ſzom* conveniant, judicio legentis, et conferentis testimoniorum loca, lubens relinquo. Quidam hunc latine etiam Labeonem vocant; et Labrus putatur Ovidii.«[21] Kada dođe u sumnju, Patačić dakle radije ostavlja pitanje

[21] Pravopis Patačićev

otvorenim. On znade, da *mugil* nije *som*, ali ne želi preuzeti dalmatinsku riječ *cipal*, pa stoga ne dolazi do pravog rezultata. Današnja znanstvena terminologija opravdava njegovo kolebanje, jer se pod nazivom *mugil cephalus* krije morska riba *skakavica* odnosno *cipal*[22], a nipošto *som*, kako bilježe Habdelić i Jambrešić.

Ako pak ne dijeli mišljenje nekog autora, Patačić to otvoreno kaže, pa bio to i Hadrijan Junius, od kojega je preuzeo obrazac i kostur za »Dikcionar«. Tako on na str. 65. kod riječi *dies compitalitius* (vidi pril. br. 2) odbija Junijevo tumačenje ovim riječima: »Nolim tamen hunc cum Judaeorum Encaeniis, quae nostrae Dedicationi Templi respondebant, confundi, ut facit Hadrianus Junius.« Sličnih primjera za ova sva tri načina mogao bih navesti priličan broj.

Ipak u svojem naporu Patačić se ne osvrće samo na pisane izvore, nego djelomično i na vlastito životno iskustvo. Tako se na pr. pri određivanju biljke *alliaria* (588) poziva na to, da ju je vidio i upoznao za boravka u Varaždinu, dok je u kolegijskom vrtu šetao s Godefridom à Carleg. »Hanc dum in hortulo domestico Collegii Soc. Jesu Varazdini cum D. Godefrigo à Carleg obambulo, forte occurentem, ... ab eodem didici.« Isto tako određujući ribu *squalus* (1004) Patačić se drži opisa ribe kod Joh. Hübnera, ali se ujedno oslanja i na to, što je ovu ribu imao u rukama, dok je o njoj pisao u »Dikcionaru«.[23]

Imajući u vidu sve to zajedno s onim, što je rečeno u predašnjem poglavlju, dolazi se do zaključka, da je Patačić kostur Junijeva »Nomenclatora« temeljito protegnuo i ujedno ispunio gradivom, koje je sam crpao iz obilne i ozbiljne literature. Pri tom poslu postupao je kritički, dabome u okviru mogućnosti tadašnjeg vremena i svoga znanja, i spremio je tako hrvatskoj mladeži, koja je svršila srednjoškolsko školovanje, izbor pouke u različitim strukama za prvu praktičnu upotrebu. Da je »Dikcionar« bio štampan, hrvatska bi mladež bila dobila u ruke omašnu knjigu, koja daje najnužnija znanja iz tako različitih područja, kao što su bogoslovlje, fizikalna geografija, medicina, društveno uređenje, prirodopis, gospodarstvo, tehnika i umjetnost. Ali i više od toga: u «Dikcionaru« hrvatska bi mladež bila dobila upute za literaturu pojedinih područja, pa bi se prema želji mogla usavršiti u znanju i vještinama. Tako bi pojava »Dikcionara« u tadašnjoj dosta oskudnoj hrvatskoj kajkavskoj književnosti bila zapravo jedina svoje vrste.

Radi potpunosti ipak valja reći, da se Patačić u pojedinim područjima svojevoljno ograničio i mjesno i vremenski. Njemu su prije svega bili pred očima život i kultura starih Rimljana i Grka, pa su tako znanje i shvaćanje starih Rimljana, obogaćeno nekim novijim saznanjima i prilagođeno

[22] Brehm: Kako žive životinje, Zagreb 1937, str. 16a, 252.

[23] »Secutus descriptionem hujus piscis apud Hübnerum posui vernaculam significationem; quia ipsum piscem nuperrime, dum haec scriberem, in manibus habui; et quia citatus Hübner alium squalum minorem, alium majorem, quem germ. Döbel, dubel Mauser vocat, distinguit, — ego minorem per vernaculum indigitavi ...« — »Dictionarium«, 1004.

s popravljeno prema kršćanskom shvaćanju, u sadržajnom pogledu zapravo jezgra »Dikcionara«. To je Patačić naslijedio od Junija, ali to je također bilo posve u skladu s pseudoklasičnim pogledom na svijet, koje je i u službenom prosvjetiteljstvu carice Marije Terezije i njezina kruga dolazilo do vidljiva izražaja. Zbog toga »Dikcionar« ima, da tako kažem, kozmopolitsko obilježje, pa odbivši nekoliko manjih osvrta na hrvatski život i prilike i ne uzimajući u obzir hrvatsko jezično blago, moglo bi s neznatnim promjenama sasvim dobro pristajati i u kulturni okvir kojeg drugog naroda austrijske carevine ili čak pseudoklasične Evrope. Hrvatska povijest i zemljopis, da o književnosti i ne govorim, nisu u »Dikcionaru« obrađeni ni u najmanjim crtama, iako na pr. Junije u svom »Nomenclatoru« donosi dosta zemljopisnih podataka, kako je navedeno u prethodnom poglavlju. Kad se ima na umu, zbog čega je Patačić namijenio »Dikcionar« školovanoj mladeži, tada se ne može opravdati, što je izostavio baš poglavlje, koje obrađuje zemljopisne pojmove. Tu bi mu se dala prilika, da svojim zemljacima progovori o domaćim stvarima. No sam Patačić na nekoliko mjesta izričito kazuje, da njegov zadatak nije u tome, da istražuje novo, nego da iznese staro, što je bilo Rimljanima poznato. Na pr. na str. 1034. iza poglavlja o zmijama kaže, da je izostavio više vrsta zmija, koje su u novije vrijeme pojedini istraživači pronašli u Aziji i Americi, i to stoga, jer to ne ulazi u njegov zadatak, po kojem on prikazuje samo ono, što su Rimljani poznavali i imenovali.[24] To dabome ne treba tako doslovno shvatiti, kako među ostalim pokazuje jedna njegova bilješka u poglavlju »De vestitu« na str. 153., u kojoj kaže, da će u tom poglavlju rimsku odjeću uspoređivati s hrvatskom i grčkom.[25]

Patačić je pri radu oko »Dikcionara« ipak osjećao nezgodnost, što se uglavnom ograničavao na stari svijet, pa pokušava za to naći razloge opravdanja. Nalazi ih u tome, da novi svijet nije još dovoljno proučen.[26] Međutim on i ne pada u pogrešku, da rimsko mitološko pričanje brka s realnim svijetom, nego ga naprotiv svodi na pravu mjeru. U istom onom poglavlju o zmijama (»Serpentes«) u završnoj bilješci na str. 1034. napominje, da je izostavio i sedmoglavu hidru, koju je ukrotio Heraklo. Razlog izostavljanja jest u tome, što je ona tlapnja pjesnika i plod bajke.[27] Tako nam se Patačić ukazuje kao pseudoklasik, koji na konzervativno probranoj starini daje sliku svoga vremena bez najnovijih tekovina znanosti. Drugim

[24] Omissae item plures species serpentium, quae in Asia et America repertae ab iis, qui has recentioribus seculis mundi partes peragrarunt: quia propositum mihi non erat nova consectari, sed vetera, veteribus Romanis cognita et nominata recensere.« — »Dictionarium«, 1034.

[25] »Mirum proinde nemini videre debet, si in praesenti capite quaepiam vestimenta explicem, comparémque cum nostrate vernaculo, jam quidem multùm, sed necdum penitus abolito; aut cum vestimentu graecanico.« — »Dictionarium«, 153.

[26] »Haec satis duobus proximis paragraphis de Animalibus feris quadrupedibus: quae nec parce, sed nec lautissime adducta; multa enim adhuc restant hinc inde eruenda; cum praesertim novus Orbis non adeo dudum retectus sit, quin nec vetus noster per omnia lustratus.« — »Dictionarium«, 463.

[27] »Omissa item est hydra septiceps, quam Hercules domuit: quia merè fabula et oestro percitorum Poëtarum somnium.« — »Dictionarium«, 1034.

riječima »Dikcionar« je kao djelo feudalca i visokog crkvenog dostojanstvenika napisan onako, kako je odgovaralo interesima vladajuće klase, pa je sadržajno zapravo zastario već u vrijeme, kad se pojavio, t. j. u sutonu feudalnog društva odnosno u osvitu novih shvaćanja u Evropi, o kojima Patačić ili ništa ne zna ili se pravi, kao da o njima ništa ne zna. Stoga nas njegovo djelo danas zanima u prvom redu s jezičnoga gledišta.

6. PATAČIĆEVI LEKSIKOGRAFSKI IZVORI

1. Budući da je Patačićev »Dikcionar« kombinirano enciklopedijsko i leksikografsko djelo, njegov je autor pri sastavljanju osim obilne stručne literature morao upotrebiti i leksikografsku literaturu. Ta je literatura dvostruka: strana i domaća. Strana mu je u prvom redu davala građu za latinski i njemački rječnički dio, te djelomično za slavenske nazive, a domaća za hrvatsko jezično blago. Pokušat ću u ovom poglavlju ustanoviti, kojim se je stranim, a kojim hrvatskim rječnicima služio autor »Dikcionara«.

Proučavajući »Dikcionar« mogao sam doći do zaključka, da je Patačić od *strane leksikografske literature* sasvim sigurno osim već spomenutog Junijeva »Nomenclatora« upotrebljavao rječnike augustinca Ambrozija (prozvanog Kalepinca), Megisera, Frizija, Kirscha, Pomeya, Junija, Screvela, a vrlo vjerojatno i rječnike Calderina, Januensisa i Koeniga. Do tih zaključaka došao sam nešto na temelju samih Patačićevih izjava, a još sigurnije na temelju analiza samog rječničkog gradiva. Pokazat ću to ovdje potanjim razmatranjem.

Da se služio obilnom stranom leksikografskom literaturom, Patačić ne taji. O tom doduše ne govori ništa u predgovoru, ali na nekoliko mjesta u »Dikcionaru« izričito kazuje, da je pregledao sve rječnike, koje je imao pri ruci, da odredi neki pojam. »Inspexi Dictionaria, quotquot ad manus habere potui«, kaže odredujući ribu *antacaeus* (997), »solus Megiserus et apud Calep. Antacaeus scriptum habent, apud alios nec huius nec alterius vocis vel vestigium.« I za ribu *leuciscus* (1001) nije mogao naći tražene potvrde ni u kojem rječniku: »Leuciscus, ci, m. Certum est, quod vox haec graeca idem significat ac: Albus vel alb cans: ait autem Hadr. Junius hunc esse unum ex Mugilum genere, adeoque ab Alburno distinctum: quis autem re ipsa sit, nuspiam in ullo Dictionario reperire potui.« Patačić je želio ovu ribu ubrojiti među bjelice, a Junije ga je smeo navodom, da ona pripada među skakavice. Među svojim stručnim i leksikografskim izvorima nije o tome mogao naći prave potvrde, pa pitanje ostavlja otvoreno. Da ni u jednom rječniku nije mogao naći potvrde za neki naziv, izražava se Patačić i na str. 1002. tumačeći ribu *mustella fluviatilis:* »Nihil apud nos, qui latine loquuntur, frequentiùs quam hunc piscem Rutam vocare, in qua opinione imo persuasione firma etiam ego fui; at in hoc sensu vox haec in Dictionario nullo, quod alicujus momenti esset, reperiri potest. Certe detorta manifeste videtur ex Austriaca locutione, quam ex

Megisero de industria addidi . . .« Pregledao je dakle i ovaj put sve rječnike, koje je imao pri ruci, pa mu je eto Megiser pomogao, da zaključi, da je lat. naziv *ruta* preuzet iz austrijskog govora.

U ova tri izvatka poimenično su spomenuta tri autora rječnika: Megiser, Calepinus i Junius, a općenito i drugi rječnici. Da to nisu pusta razbacivanja, nego da je Patačić zaista gledao u brojne rječnike i njima se koristio, to nije samo vjerojatno, nego se može dokazati i iz takvih mjesta, na kojima se strani leksikograf i ne spominje, makar se od njega prenose brojni podaci.

»Thesaurus polyglottus« Jeronima Megisera (1553—1618) često je citiran u »Dikcionaru«, ali vrlo je često iskorištavan i bez navoda vrela. Ovaj omašni rječnik[1], kojemu je prvo izdanje izašlo u Frankfurtu 1603., a drugo potpuno jednako (»kao tiskarska dosjetka«) također u Frankfurtu 1613.[2], protumačen brojnim evropskim jezicima, mnogo je koristio našem Patačiću pri tumačenju pojedinih latinskih riječi osobito slavenskim značenjima. U Megisera je Patačić nalazio za prvu pomoć hrvatske čakavske i donekle kajkavske nazive[3], pa češke, poljske, njemačke i grčke nazive, koliko su mu od zgode do zgode zatrebali. Vidi se to jasno iz rječničkog tumačenja pojma *frutex* (491), koje ću navesti u cjelini, jako je oveće. Patačić piše doslovno ovako: »Frutex, ticis, m. B. Dicimus quidem: *germje, germovje, germóvina, e*, f. *fivîcza, îcze*, f. sed quodlibet horum collective, sive pluralitatem significat. *Germ, ma*, m. in singulari quidem est; verum hoc non tantum Frutici, sed et multis herbani generis stirpibus convenit. Dalm. est: *popona, e*, f., sed quid velit dicere, non capio. Bohem. *ker* vel *strumek*, Pol. *choinka*. Fateor, hic mihi crucem esse fixam. Germ. *Staud*.« Sve ove podatke za dalmatinski, češki, poljski i njemački naziv Patačić je prenio iz Megisera, gdje se s. v. *frutex* može čitati: *Germ.* Staud, *Dalm.* popona, *Polon.* choinka, *Bohem.* ker, strumek. Slaganje je tako potpuno, da je ovisnost o Megiseru nepobitna, premda na tom mjestu Patačić i ne spominje Megisera.

Sličan je slučaj i kod riječi *anguilla* (998). Patačić uopće ne spominje Megisera, iako spominje i Habdelića i Della Bellu. Odbija naime Della Bellin naziv, a prihvaća Habdelićev, jer se taj podudara s češkim, poljskim, dalmatinskim i lužičkim nazivom. »Anguilla, ae, f. *(jejulya (!), lve*, f. La Bella) *vgor, ra*, m. Habdelichio. cui concordant Bohemi, Dalmatae, Poloni et Lusatii. ein aal.« Odakle bi bio Patačiću čak i lužički naziv, kad se kod Megisera s. v. *anguilla* ne bi čitalo: *Boh.* augorz, *Poloni:* wegorz, *Dalm.* vgor, *Lusat.* wugor, *Croat.* vgor?

Rječnik augustinca Ambrozija Kalepinca (1435—1511)[4] bio je Patačiću od osobito velike koristi u području latinskog jezika. Taj rječnik ne

[1] Broji 832 + 751 stranu, a ne samo 751, kako zabunom navodi prof. Dukat u »Rječniku Fausta Vrančića«, Rad 231., str. 115., jer je previdio, da rječnik ima posebnu paginaciju od slova A—M, a posebnu od M—Z.

[2] ADB. 1885, XXI, str. 184.

[3] Oznaka d a l m a t i c e i c r o a t i c e.

[4] F. A. Eckstein: Nomenclator philologorum, Leipzig 1871, str. 76. — Prvo izdanje 1502. u Reggiu, a potom brojna dopunjena izdanja u Baselu, Lyonu, Padovi.

samo što donosi značenja u 7 različitih jezika, nego ima i opširna stvarna i jezična tumačenja. »Septem linguarum Calepinus, hoc est Lexicon latinum variarum linguarum interpretatione adjecta« ima neke vrste enciklopedijski karakter i usto navodi dosta opširne citate iz pojedinih autora. Ipak Patačićeva, ne baš česta pozivanja na taj rječnik većinom su kratka kao u citiranom tekstu s. v. *antacaeus*, pa imaju najčešće značenje provjeravanja ispravnosti latinskih jezičnih oblika. Tako kod riječi *pelluviani* (946) Patačić navodi, da Calepinus i Pexenfelder bilježe i oblik *pelluvia, ae*, f.[5] U »Calepinusu« od 1741., kojim sam se mogao služiti u Sveučilišnoj knjižnici, nalazi se zapravo pluralni oblik *pelluviae, arum*, što znači, da je Patačić jamačno imao koje drugo izdanje. Da autor »Dikcionara« nije zagledavao u »Calepinus« samo onda, kada to izričito spominje, može se prema prikazanom postupku s Megiserom, i osobito s Junijem, smatrati kao sasvim sigurno.

Za latinsko i njemačko jezično blago Patačić se od zgode do zgode služio i rječnicima Adama Kirscha i Ivana Frizija. Glasovit rječnik Adama Fridrika Kirscha (rođen u Weimaru, umro 1716. u Nürnbergu)[6] »Abundantissimum cornu copiae linguae latinae et germanicae selectum« upravo je u Patačićevo vrijeme doživljavao svoju slavu. Od prvog izdanja god. 1713. ili 1714. pa do desetog prošlo je svega samo 31 godina.[7] To je opsežan i bogat rječnik, pa u regensburškom izdanju iz god. 1746., kojim sam se služio u Sveučilišnoj knjižnici, njegov latinsko-njemački dio broji 1274 strane, a njemačko-latinski 416 strana. I Švicarac Joannes Frisius (1505—1565)[8] autor je latinsko-njemačkog i njemačko-latinskog rječnika »Dictionarium latino-germanicum, nec non germanico-latinum«, ali on ne pokazuje toliko bogatstvo kao »Cornu copiae«. Kölnsko izdanje iz 1723., koje sam upotrebljavao u Sveučilišnoj knjižnici, broji u prvom dijelu 787 strana, a u drugom 358 strana. Kad je god trebao što provjeriti ili kad se za koji naziv pojavila kakva sumnja, Patačić je zagledavao i u ove rječnike. Tako kod riječi *acipenser* (996) određuje značenje *kečiga* prema opisima u priručnicima i provjeruje to zagledavanjem u više rječnika, među kojima su navedeni i Kirschev i Frizijev. »Porro pro hac versione vernacula sunt Dictionarium Joannis Frisii, item: Kirschii, Pexenfelder, Hadrianus Junius, Megiserus, Hübner parte 2. Lexici; et Joan. Pomey tertiâ parte Dictionarii Regii.« Tako je sam Patačić na neizravan način djelomično progovorio, koji su to rječnici, što ih je u ona tri spomenuta slučaja[9] onako općenito spominjao.

Za pojedina tumačenja i za francuske nazive, koje kadikad umeće, u odnosu prema latinskim nazivima Patačić je po vlastitom priznanju upo-

[5] »Pelluvia, ae, f. Pexenf. et Calep. Vas pro lavandis pedibus.«

[6] F. A. Eckstein, o. c., 290.

[7] V. Dukat: Izvori Belostenčeva »Gazophylacium latino-illyricum«, Rad 227, str. 97.

[8] F. A. Eckstein, o. c., 172.

[9] S. v. antacaeus, leuciscus i mustella fluviatilis.

trebljavao rječnik isusovca Franje Pomeya[10]. François Pomai (* 1619. u Paternu, † 1673. u Lyonu)[11] autor je velikog trodjelnog rječnika francuskog, latinskog i njemačkog jezika »Le grand dictionaire royal«. U 6. izdanju, koje je 1730. izašlo u Kölnu i Frankfurtu, prvi dio (françois-latin-alleman) broji 984 strane, drugi dio (latin-alleman-françois) 344 strane, a treći dio (alleman- françois-latin) 354 strane. Spomenuto je već, da se Patačić pri poglavlju u lovu pozivao na ovaj »Dictionarium regium«, jer je navodno Pomey dodao o lovu »tractaculum separatum«. To je posve točno, jer se uz ovaj rječnik, koji ne tumači pojmove naširoko, odista nalazi dodatak »de cinquante descriptions de diverses choses tout-a-fait admirables, et d'un petit traité fort-curieux de la venerie et de la fauconnerie«.

Osim latinsko-njemačkih i latinsko-francuskih rječnika Patačić je upotrebljavao i grčko-latinske rječnike. Tu je u prvom redu »Lexicon graeco-latinum per Hadrianum Junium«, kojemu je prvo izdanje izašlo 1548. god. u Baselu. Sam ga Patačić spominje s. v. *leuciscus* (1001) u tekstu, koji je doslovno naveden u početku ovog poglavlja. Patačić bi, vidi se, ovu ribu ubrojio u bjelice, ali Junius kaže, da ona pripada među skakavice. Pogledao sam u »Nomenclator«; tamo Junius ništa takvo ne govori, ali u omašnom Junijevu grčkom rječniku, koji nema označen broj strana, čita se zaista s. v. **λευκίσκος**, da je to »piscis e mugilum genere, paulo tamen candidior et minus capitatus«. I opet jedan dokaz, da je Patačić sam zagledavao u rječnike, koje spominje, jer ovo nije mogao prenijeti iz Calepinusa ili otkud drugud!

Drugi grčko-latinski (i latinsko-grčki) rječnik, kojim se služio autor »Dikcionara«, jest »Cornelii Schrevelii Lexicon manuale graeco-latinum et latino-graecum«. Kornelis Screvel (1615—1661) poznat je nizozemski filolog i nastavnik, tumač grčkih i latinskih pisaca. Njegov grčki rječnik, kojemu prvi dio u dresdensko-leipziškom izdanju od god. 1736. broji 943 strane, a drugi 191 stranu, izašao je prvi put poslije autorove smrti (1661—1670), a kasnije je doživljavao više izdanja, pa je posljednje štampano čak 1822.[12] Patačić na nekoliko mjesta spominje taj rječnik, tako na pr. i kod riječi *antacaeus* (997): »... tum tertio Antacaeus est Caetaceum genus, ut innuit Schrevelius in Lexico graeco...« Odista kod Schreveliusa s. v. **ἀνταιαῖοι, ων. οἱ** Jon. čitamo **κήτους γένος**.

Kao što se iz ovog prikaza vidi, Patačić je upotrebljavao glasovita djela strane leksikografske literature. Kao ljubitelj knjiga on ih je pribrao u svoju knjižnicu i konsultirao se s njima osobito kod onih pojmova, koji nisu obrađeni u Junijevu »Nomenclatoru«. Bilo bi dakako pogrešno misliti, da se služio samo ovim rječnicima, koje je u tekstu spominjao. Naprotiv sudeći po slučaju s »Nomenclatorom« smijemo zaključiti, da je imao pri ruci i druge rječnike latinskog jezika, na pr. Calderina, Januensisa, Koeniga

[10] S. v. **acipenser** Patačić ga pogrešno naziva Ivanom, ali govoreći na str. 1025. o lovu pravilno ga zove o. Franjom Pomeyem. Prvi slučaj je citiran u ovom poglavlju, a drugi u 5. poglavlju.

[11] F. A. Eckstein: o. c., 443.

[12] ADB, 1891, XXXII, str. 491—492.

i dr., ali nije imao prilike ili nije htio, da se u tekstu na njih osvrne. A za češke i poljske riječi nije se koristio samo Megiserom, nego sasvim sigurno i nekim drugim rječnikom ovih jezika. U obzir dolaze rječnici Gelenija, Rešeliusa, Pannoniusa, Veleslavína, Mączyńskoga i Cnapiusa. Zbog povezanosti s ostalom građom 12. poglavlja za to ću pružiti dokaze u slijedećem poglavlju, gdje uopće govorim o njegovoj upotrebi čeških i poljskih riječi. Svakako u rječnicima, za koje je utvrđeno da su mu poslužili, imao je dovoljnu građu, da nadopuni ono, što nije bilo zastupano u »Nomenclatoru« i u području latinskog i u području njemačkog jezika, a i ono, što je iz »Nomenclatora« trebalo provjeriti. Nije se Patačić za svaku riječ služio svim ovim rječnicima, nego prema potrebi i prema raspoloženju za neku stvar svima, za neku nekolicinom, a za neku tek jednim rječnikom. Iz analize njegova rječničkog gradiva, koja će biti izvršena u daljim poglavljima, bit će to posve uočljivo.

2. Kad je Patačić za latinski i njemački jezik upotrebljavao u tolikom broju stranu leksikografsku literaturu, vjerojatno je, da se i za hrvatski dio »Dikcionara« poslužio rječnicima svojih hrvatskih prethodnika. Razumljivo je, da mu je u tom dijelu rada glavnim izvorom bilo vlastito poznavanje hrvatskog narodnog i književnog jezika, i to kajkavskog, kojim je potpuno vladao, jer je mladost i prvo školovanje proveo u kajkavskoj Hrvatskoj (Karlovac, Varaždin, Zagreb), a i poslije povratka sa školovanja u inozemstvu živio je i djelovao također u kajkavskoj Hrvatskoj (Vrbovec, Zagreb). Među njegovim objelodanjenim pismima nalazi se uz latinska pisma i jedno pismo pisano hrvatskim kajkavskim govorom, kojim **čestita Krčeliću,** što je postao kanonik a latere i opat sv. Petra i Pavla de Kač.[13] Da je na svoje poznavanje hrvatskog jezika bio ponosan, vidjet će se iz analize hrvatskog teksta »Dikcionara«. A da je uza sve to ipak upotrebljavao u znatnoj mjeri *hrvatsku leksikografsku literaturu,* pružit ću odmah dokaze. Pritom ću se opet poslužiti djelomično njegovim izjavama, koje sam uvijek provjerio na citiranom mjestu, a djelomično analizom rječničkog teksta. Ovdje ću još samo to reći, da su istraživanja pokazala, da se Patačić sasvim sigurno služio Habdelićevim, Belostenčevim, Jambrešićevim i Della Bellinim rječnikom, a donekle vjerojatno i Vrančićevim. Sada navodim dokaze.

U predgovoru na str. I., kako je već rečeno u 3. bilješci trećeg poglavlja ove radnje, Patačić spominje dva hrvatska rječnika, koja su nedavno ugledala svijetlo svijeta, ali ne navodi ni imena autora ni naslove djela. Smatra valjda, da su Belostenec-Orlovićev i Sušnik-Jambrešićev rječnik tako poznati, da ih nije potrebno ni imenovati. On ih hvali kao obogaćenje hrvatske književnosti i ističe, da polazi dalje od njih: ondje, gdje su oni prestali, on nastavlja. On ne kazuje, koliko se njima služio, ali im već u predgovoru na str. V. prigovara, što tumače neke latinske riječi drugačije, nego što je po njegovu mišljenju opravdano. Ali ni tom ih prilikom ne imenuje, nego ih naziva »našim novim leksikografima«. — »Svi naši novi

[13] M. Mesić: Korespondencija Krčelićeva, Starine VIII, str. 150, pismo LXXV

leksikografi«, kaže on, »kunu se, da *aerumna* zapravo znači isto što i *nevolja*. Kunu se, ali ne znajući i pogrešno. Jer znači isto, što i *oprta;* dolazi naime ta riječ od grčkog glagola *airo, ris, ri,* što znači *tovar nosim* ili na *leđima nosim;* a jer je to mučno, stoga *oprta* nanosi *nevolju*, pa je tako *nevolja* posljedica (nošenja na leđima) i riječ metonimijska, a *oprta* je uzrok, i to naravski.« Kao što se dakle vidi, Patačić ima namjeru, da izvrši popravke u dotada izdanim rječnicima. Na istome mjestu on doslovno kaže: »Ubi vulgus errat, criticâ et censoriâ virgulâ perstringo.« I ta se njegova kritička i cenzorska šiba ima oboriti u jednakoj mjeri na »naše nove leksikografe«, za što odmah navodi primjere, kao i na općenito mišljenje njegovih suvremenika. Za ove druge navodi u nastavku odmah jedan prigovor: »Tako se kaže, da riječ *parhippus* potječe od madžarskog *szép parip*. To je sasvim pogrešno: to je naime potpuno grčka riječ, a znači konja određene vrste.« A odmah dodaje još jedan prigovor prijašnjim hrvatskim leksikografima: »Tako onaj grm, u proljetnom mjesecu toliko ugodan, prozvan *asparagus*, ima mnogo drugačije svoje pravo značenje. Grčko *asparagus* znači isto, što i latinski *turio*, a naški *strček* od glagola *strčim;* a to je zajedničko ime za prve i nježne proljetne mladice mnogih biljaka i grmova.« Ne ulazim sada u to, koliko su opravdani ovi Patačićevi prigovori; to ću razmotriti u jednom od slijedećih poglavlja, a ovdje želim samo istaknuti, kakva je karaktera Patačićevo pozivanje na hrvatske leksikografe prije njega. Pod izrazom »svi naši novi leksikografi«, mislim, da se uz spomenute kajkavske leksikografe krije još i Della Bella. Da je pod ovim izričajem Patačić mislio samo na »Gazophylacium« i »Lexicon latinum«, ne bi upotrebio riječ »svi«, nego »oba«. Njegov se naime prigovor za navedeno značenje riječi *aerumna* i *asparagus* može potpuno prenijeti i na Della Bellu, jer i on donosi značenje *nevolja* i *šparoga*, a bez značenja *oprta* i *strček*.[14]

Patačić je dakle spomenuo, iako ne poimence, Belostenca i Jambrešića u slučajevima, kad se s njima ne slaže. Tako on radi i u samom tekstu »Dikcionara«, i to opet bez poimeničnog spominjanja. Na pr. na str. 658. bez navođenja Jambrešićeva prezimena pobija Jambrešićeve podatke s. v. *as*, da bi ta riječ značila *dukes ali dva beča*. I o tom kao da govori nekako svisoka: »Nec movere me, aut quemquam debet, quod in nuper edito Dictionario *as* dicatur valere idem ac vernaculè *gyukefz ali dva bécha*.« Da je taj »nedavno izašli rječnik« baš Jambrešićev, a ne Belostenčev, sasvim je jasno odatle, što Jambrešić s. v. *as* piše: »Funt 24 lotov. *item*. Gyukefz, ali dva becha vreden penez.« Belostenec naprotiv ima drugačije značenje, pa *dukes* ni *dva beča* i ne spominje. Isto se tako prigovor uz riječ *turdela* na str. 478., da »neki bez primjera i autoriteta kažu i *turdelus*«, odnosi jednako na Habdelića kao i Jambrešića, jer oni za razliku od Belostenca, Frizija i Kirscha imaju odista takav oblik.

Osim ovakvih nepoimeničnih spominjanja Jambrešića i Belostenca[15] ni na jednom mjestu u »Dikcionaru« nisam našao, da bi ih Patačić poime-

[14] Iako je tako i kod Habdelića i Vrančića, na njih se to ne odnosi, jer oni nisu »noviji«.

[15] Za sad ostavljam Habdelića i Della Bellu po strani.

nično spominjao. Ipak već iz ovih negativnih obaziranja na »Gazophylacium« i »Lexicon latinum« imamo Patačićevo svjedočanstvo, da je pri sastavljanju »Dikcionara« imao pri ruci i ova dva rječnika, a koliko se njima koristio, pokazat ću u kasnijem razmatranju.

Od svojih hrvatskih izvora Patačić nekoliko puta poimenično spominje Habdelića, i to, dobiva se utisak, s dosta poštovanja. Naveden je već primjer sa str. 998., u kojem se Patačić kod riječi *anguilla* odlučuje za Habdelićevo značenje *vugor*, u čemu »se s Habdelićem slažu Česi, Dalmatinci, Poljaci i Lužičani«. Ako se Patačić ne slaže s kojim Habdelićevim hrvatskim značenjem, on to izrično, na zgodan način, kazuje. Tako na pr. na str. 348. ne sviđa mu se za lat. *graphiarium* Habdelićeva riječ *pernica*, pa je stavlja u zagradu, a sam predlaže *pershranica*, *perospremica*. Doslovno tekst glasi: »Graphiarium, ii, n. (Pérnicza, cze, f. Habdelichio) perſzhránicza, peroſzpremicza, cze f. Schreibzeug.« Ovo je mnogo dostojniji osvrt nego prije spomenuto osvrtanje na »naše nove leksikografe«. Isto je takav osvrt na Habdelića uz riječ *»suber«* na str. 508.; Patačić donosi značenje *suvar* mjesto Habdelićeva *hraſtova kora* s ovom napomenom: »Falsum autem est, quod Habdelich ait interpretando suber *hraſztova kora.*« Sličnih poimeničnih osvrtanja na Habdelićev »Dikcionar« ima više, pa od njih spominjem još samo prigovor uz riječ *coxa* (103) i *equus parhippus* (446). I pri pozivanju na Habdelićev »Dikcionar« Patačić se više vodio pobudom, da nešto ispravi, nego da istakne izvor ili vrijednost kojega tumačenja. No i odatle vidimo, da je često zagledavao u Habdelićev »Dikcionar«, po kojem je uostalom kao srednjoškolac učio latinske riječi. A koliko je tek puta zagledao i njim se koristio i bez ikakva osvrta!

Ali od rječnika hrvatskog jezika najčešće se Patačić poziva na Della Bellin «Dizionario italiano-latino-illirico« (Venezia 1728). Iako kajkavski leksikograf, Patačić vrlo često zagledava u ovaj rječnik hrvatskog štokavskog govora nastavljajući tako hrvatsku kajkavsku tradiciju Pergošića, Vitezovića, Belostenca i Jambrešića, koji su jasno izrazili nastojanje, da se kajkavski književni jezik obogati i jezičnim blagom štokavskoga narječja. I što je vrlo značajno, kod osvrtanja na Della Bellu ne preteže ispravljanje pogrešaka, nego usvajanje njegovih riječi ili bar postavljanje u drugi red iza kajkavskih. Tako na pr. na str. 509. uz riječ *arbutus* Patačić zapisuje samo ovo: *La Bella: Planîka, ke f. Hagapffelbaum*, a kajkavska značenja Belostenca *(jabuka divja)* i Jambrešića *(divja jabuka)* uopće ne navodi. Jednako postupa i kod riječi *ilex* (505), *lentiscus* (511), *vitex* (523), *alica* (550) i dr. S druge strane opet uz kajkavske riječi navodi u zagradi i riječi iz Della Bellina rječnika, jamačno kao upotrebljive tek u drugom redu odnosno kao sinonime. Kao primjer navodim slučaj sa str. 472.: »Apodes, dum, f. pl. B. morſzke laſztavice, f. pl. (Chvope, pih, f. pl. La Bella) Spirschwalben.« Ali nije tako samo kod naziva iz primorskog područja, kao što se vidi iz ovog primjera sa str. 787.: »Ascia, ae, f. (teſzla; lc. f. Dim. Teſzlicza, cze, f. Brava, (!). ve, f. *La Bella*). Nos vulgo: ſirochka, ke, f., lúchnicza, cze, f. ein beyl. breitaxt, Zimmeraxt.« Slični su slučajevi i s. v. *ficedula* (475), *tubera* (559), *stirps* (493) i dr. Ali i tom tako uvažavanom leksikografu Patačić prigovara, kad se s njim ne slaže ili kad mu

se Della Bellino tumačenje ne čini zgodno. Tako na str. 103. uz riječ *coxa*, kojoj Patačić određuje pravilno značenje *kuk*, kaže, da su Habdelić i Della Bella toj riječi odredili krivo značenje *stegno*. (»Hinc Habdelich et De La Bella erroneè ponunt vernaculum: *ſztegno*, na, n.«) A na str. 900., koja je fotografirana i priložena ovoj radnji, uz riječ *color* čita se, da Della Bellino značenje *mast* nije baš zgodno. Sve je to vrlo značajno za njegov način rada, ali zasad ocjenu toga ostavljamo za kasnije, a ovdje se ističe samo kao korištenje izvora.

Uzgred napominjem, da Patačić u tekstu »Dikcionara« navodi još jedno Della Bellino djelo, koje sadrži imena biljaka: to je »Dictionarium de herbis«. Ali žali, što toga djela nema očito zato, što nije uopće ugledalo svijetlo svijeta, iako Della Bella u svom rječniku unaprijed upućuje na nj.[16]

Sasvim je jasno, da ne valja uzimati, da se Patačić služio spomenutim leksikografima samo ondje, gdje ih izravno spominje. On prenosi iz njih i onda, kad ih i ne navodi. Tako na pr. s. v. *saga* (304) Patačić prenosi tri Della Belline riječi: *čarovnica, zatrzvitelica, vragoduh(a)*, i ne spominjući Della Bellu, dok u zagradu stavlja samo jednu kajk. riječ: *coprnica* s oznakom »vulgo, sed ex germanico«. Slično je s. v. *stabularius* (313), *pugio* (358) i dr.

Po tome, što od dosada spomenutih rječnika Patačić najčešće, daleko najčešće spominje Della Bellu i što ga, sudeći bar po osvrtima i usvajanjima, izvanjski najviše uvažava, bilo bi krivo zaključivati, da se on baš Della Bellinim rječnikom najviše služio. Treba se samo sjetiti Junijeva »Nomenclatora«, kojemu je autora tek tu i tamo spomenuo, a ipak mu je on poslužio kao temelj i obrazac za sastav »Dikcionara«. Bit će stoga potrebno u jednom od slijedećih poglavlja razmotriti pitanje, koliki se i kakvi tragovi spomenutih izvora nahode u »Dikcionaru«, odnosno kakav su utjecaj izvršili na hrvatski dio »Dikcionara«.

To su ujedno od hrvatskih svi rječnici, za koje sam pronašao da ih Patačić spominje ili poimenično ili prikriveno kao izvore, kojima se služio. Valja još istražiti, da nije možda upotrebljavao i ona dva preostala hrvatska rječnika iz vremena, koje je pred njim. To su Vrančićev rječnik iz 1595. i Mikaljin rječnik iz 1649. god. Potrebno je dakle pogledati, da li se može utvrditi kakav utjecaj ovih starijih leksikografa na njihova mlađeg druga.

Vrančićev »Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum, Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmaticae et Ungaricae, Venetiis 1595.« sa svoiih 128 strana i s malim brojem latinskih, hrvatskih i njemačkih riječi nije mogao biti ni od kakve oveće koristi za ovako velik i iscrpljiv rječnik, kao što je Patačićev »Dikcionar«. Pregledao sam više slučajeva, u kojima Patačić donosi riječ s oznakom *dalm.*, pa sam ustanovio, da se dotični hrvatski naziv podudara s hrvatskim nazivom u Vrančića (na pr.

[16] »P. De La Bella quidem in suo Dictionario Illyrico habet aliquot herbarum nomina; sed longe saepius Lectorem ad suum Dictionarium de Herbis remittit; quod tamen, non comparet: adeoque vel non est editum, vel dum illud Illyricum mittitur, hoc Herbarium supprimitur.« — »Dictionarium«, 565.

s. v. *anguilla, frutex)*, i to s razlikom prema drugim hrvatskim leksikografima, ali u tim istim slučajevima hrvatski naziv, prenesen iz Vrančića, donosi i Megiserov »Thesaurus«, pa se ne može tvrditi, da je to izravan Patačićev prijenos iz Vrančića, toliko više, što Patačić u tim slučajevima prenosi iz Megisera zajedno s dalmatinskim nazivom i poljske i češke nazive. Tako je naprotiv sigurno, da mu je pri tom kao vrelo poslužio Megiser, a ne Vrančić. Samo sam jedno mjesto našao, koje bi moglo dokazivati ovisnost o Vrančiću. To je navođenje dalmatinskog naziva *cipal* s. v. *mugil* (1001). U tom obliku donose tu riječ od starijih leksikografa samo Vrančić i po njemu Megiser. Ali kako uz tu riječ Patačić donosi i njemački i francuski naziv drugačije, nego što to bilježi Megiser, a poljske i češke nazive, koje ima Megiser, Patačić ne prenosi, moglo bi se uzeti, da ovaj dalmatinski naziv Patačić ipak prenosi iz Vrančića, a ne iz Megisera. Ovo je dabome malo za apodiktičnu tvrdnju o ovisnosti o Vrančiću. Uspoređivao sam stoga i druge brojne riječi uporedo sa svim hrvatskim rječnicima do Patačića, ali nigdje nisam mogao naići ni na kakvu karakterističnost, koja bi dolazila samo u Patačića i Vrančića. To je i razumljivo, kad se uzme u obzir, da je Vrančićev rječnik sasvim malen i da ga je Megiser tako temeljito iskoristio, da je iscrpao svu hrvatsku građu iz njega.[17] Ali iako nije moguće izravno dokazati i apodiktički tvrditi, da se Patačić služio Vrančićevim rječnikom, ipak je sigurno, da je upotrebljavao njegovu jezičnu građu, koju je primio preko Megisera. Sve to ipak dopušta mogućnost, da je takav ljubitelj knjiga kao Patačić imao pri ruci i Vrančićev kuriozni rječnik, premda se izravni utjecaj ne može sa sigurnošću utvrditi. Svakako je Megiserov rječnik s nazivima u bezbroj jezika, s obiljem građe i strana dobrano odbacio u stranu Vrančićev star i ugledan, ali oskudan rječnik.

Mikaljino »Blago jezika slovinskoga ili slovnik, u komu izgovaraju se riječi slovinske latinski i dijački, Laureti 1649.« kao rječnik hrvatsko-talijansko-latinski praktički nije toliko zgodan za upotrebu pri sastavljanju latinsko-hrvatskog rječnika kao latinsko-hrvatski rječnici. Ipak bi on Patačiću dobro došao pri njegovu nastojanju da utvrdi stalne nazive u hrvatskom jeziku. Uspoređujući mnogobrojne hrvatske nazive iz Patačićeva »Dikcionara« s Mikaljinim nazivima i s nazivima hrvatskih leksikografa prije Patačića, nisam nigdje naišao na takva mjesta, koja bi dokazivala ovisnost o Mikalji. Čak se može na temelju toga istraživanja reći, da se Patačić za južne govore hrvatskog jezika toliko oslonio na Della Bellu, da nije ni osjetio potrebu, da se posavjetuje i s Mikaljom. Vidi se to i po nekim spornim nazivima, kod kojih Patačić želi donijeti odluku. Kad na str. 900. s. v. *color* odbija naziv *mast*, poziva se samo na Della Bellu, iako i Mikalja donosi taj naziv. Isto tako na str. 559. usvajajući kod riječi *tubera* Della Bellinu riječ *gomoljika*, on je ne pojačava pozivanjem i na Mikalju. A kad kod riječi *mugil* (str. 1001.) donosi svu silu različitih naziva (francuskih, grčkih, latinskih i dr.), on uz dalm. *cipal* ne donosi Mikaljin oblik *cipol*. Za riječ *nadgrobnica* (s. v. *epitaphium* 242), koju potvrđuje samo Vite-

[17] V. Dukat: Rječnik Fausta Vrančića, Rad 231, str. 116.

zovićevim primjerom, ne zagledava u Mikalju, gdje bi je također našao i t. d. Sudeći dakle i po ovim neizravnim podacima, kad izravni ne postoje, može se smatrati kao sigurno, da se Patačić Mikaljinim rječnikom nije služio. Pri Patačićevoj navici, da poimenično citira pojedine leksikografe, jamačno bi bio u »Dikcionaru« spomenuo bar kojiput i Mikalju, da ga je upotrebljavao. Kako je već spomenuto, na ime Mikaljino nisam nigdje naišao. Koji su razlozi, da je Patačić mimoišao ovog leksikografa? Razlog je vjerojatno u tome, što Patačić nije imao Mikaljin rječnik i što je kao kajkavac vjerojatno mislio, da mu noviji Della Bellin rječnik za hrvatske južne govore posve dostaje.

Tako dakle stoji stvar s Patačićevim leksikografskim izvorima. On je uza se imao čitavo brdo izvrsnih stranih rječnika i najveći i glavni dio hrvatskih rječnika. Ali još bi mu nešto dobro došlo kao izvor za hrvatski jezik: djela hrvatskih književnika. Na tom je načelu na pr. Della Bella izgradio tako reći čitav hrvatski dio »Dizionaria«. Kod Patačića naišao sam samo na neznatne tragove takva postupka. Nekoliko puta u tekstu »Dikcionara« naišao sam na ime Pavla Rittera Vitezovića, i to kao svjedoka za ispravnost ili upotrebu koje riječi. Navest ću slučajeve s. v. *epitaphium* (242) i *echo* (398). Pošto je u prvom slučaju dao svoje značenje ove riječi: *grobni nadpis, grobno nadpisje*, dodaje u zagradi i od Vitezovića upotrebljenu riječ *nadgrobnica* s oznakom *Vitezovichio*. Kod riječi *echo* čak i ne navodi nikakvo drugo značenje, nego u zagradi donosi samo Vitezovićevo s općenitom oznakom izvora: »Echo, us, f. *(Jeka, ke,* f. ita Vitezovich, vulgo Ritter) widerthon.« Jamačno je imao pri ruci Vitezovićevo »Odiljenje sigetsko«.[18] Ipak drugih takvih slučajeva za druge hrvatske književnike nisam našao. U 5. poglavlju već sam spomenuo sličan slučaj, da se za riječ *župan* i *županija* pozvao čak na popa Dukljanina, a riječ *grof* i *grofica* stavio je kao uobičajenu u zagradu, što znači, da se može tek tolerirati.[19]

7. PATAČIĆEVI POGLEDI NA JEZIK

Korisno je još ogledati Patačićeve općenite poglede na jezik i jezične probleme. Autor »Dikcionara« bio je doktor teologije i filozofije, a jezičnim pitanjima bavio se samo uzgred, pa je potrebno prije konačne ocjene njegova jezikoslovnog rada uočiti načela, koja su ga pritom vodila. Ako uzmemo u obzir vrijeme, u kojem je radio na »Dikcionaru«, sama ta činjenica određuje domet njegovih ideja i ostvarenja. Sedamdesetih godina osamnaestog stoljeća jezikoslovlje evropskih naroda još nije postavljeno na egzaktne znanstvene temelje, na kakve ga je konačno postavio u početku 19. stoljeća osnivač poredbene gramatike indoevropskih jezika Franjo Bopp (1791—1867). Istina, u drugoj polovini 18. stoljeća u Njemačkoj su se već

[18] Treći dio »Odiljenja« nosi naslov »Putnik i jeka«, a četvrti sadrži nadgrobnice sigetskih junaka. (P. R. Vitezović: Odiljenje sigetsko, Zagreb 1836, str. 116. i 119.

[19] S. v. comes (248).

ocrtavali u području filologije zameci t. zv. historijsko-kritičke epohe u proučavanju jezika, koja je sistematski zapravo započela tek potkraj 18. st. Ali ovi zameci ostali su nezapaženi od autora »Dikcionara«, kojemu filologija nije bila u prvom području zanimanja. On po svojim shvaćanjima o jeziku pripada starijoj filološkoj školi, kojoj su temelji udareni u 15. i 16. st. i koja se odlikuje t. zv. realnim proučavanjem antičke starine, opsežnim stvarnim tumačenjima klasičnih pisaca, studijem i tumačenjem Sv. pisma, ali joj nedostaje dublje ulaženje u porijeklo, zakonitost i srodnost jezika. Filolozi onog vremena još uvijek smatraju, da je židovski jezik praotac svih ostalih jezika, pa na temelju pojedinačnih uspoređivanja po izvanjskoj sličnosti dolaze do samovoljnih zaključaka. Ukratko rečeno, u Patačićevo vrijeme još nisu bili jasni pogledi o tvorbi riječi, o porijeklu i duhu jezika, o međusobnoj srodnosti pojedinačnih jezičnih skupina, o životu jezika i njegovih narječja, pa mnoga tadašnja mišljenja o jezičnim pitanjima danas djeluju kao prostodušnost nestručnjaka. Odatle u učenih filologa tadašnjeg vremena, koji inače poznaju svaki izražaj pojedinih latinskih pisaca, toliko etimologiziranja, koje pripada u područje t. zv. pučke etimologije. Koliko je ipak filoloških istina nazreo zdrav filološki duh i kroz takvu koprenu, zanimljivo je i korisno ispitati, dok naprotiv i prostodušna i pogrešna prosudivanja daju svjedočanstvo o mišljenju određenog vremena o tako dragocjenim pitanjima, kao što su za nas pitanja hrvatskog jezika.

Razgledat ćemo najprije nekoliko najosnovnijih misli, koje Patačić zastupa o *latinskom* jeziku. Već je jednom navedeno (u 5. poglavlju), kako Patačić govori u predgovoru, da je mnogo čitao najbolje latinske pisce i da su mu oni dali temelj za njegovo poznavanje toga jezika. Osim njih čitao je i nove latinske pisce, ali je kod njega zbog kulta starine i pod utjecajem škola, koje je svršio, jako razvijen smisao za purističko ocjenjivanje jezične građe. On budno pazi, da se u »Dikcionar« ne bi uvukla kakva rđava kovanica, ali se ipak ne ograničuje na to, da donosi samo ono jezično blago, koje je sadržano u starih latinskih pisaca. I o ovom pitanju on je sam uzeo riječ u predgovoru »Dikcionara« (v. str. VI. i VII.) i stvar formulirao tako, da nove riječi treba stvarati samo za one pojmove, koji su bili nepoznati starim Rimljanima, pa oni nisu ni mogli za njih stvoriti riječi. A pri takvu poslu valja postupati pažljivo, razumno, s autoritetom, koji dolazi od poznavanja i jezika i stvari. Da izvrgne ruglu samovoljno i pogrešno stvaranje novih riječi, navodi nekoliko primjera, koji moraju izazvati podsmijeh i odbijanje: *klipeklepetorium, tabacofumegabulum, bricoculum, scandaletum, pasteta* i dr. Kako ovih riječi ne nalazimo ni u jednom rječniku tadašnjeg vremena, koji odabire gradu iole puristički, (a takvi su svi prije spomenuti rječnici, kojima se služio Patačić), on ovdje zapravo udara oštro na različite rđave kovanice, koje su kolale u govornom latinskom jeziku njegova vremena. Prigovara dalje i stvaranju kovanica s riječima grčkog porijekla, na pr. riječi *artocreas*, koja označuje hranu pripremljenu od kruha i mesa, i to u ovom slučaju zbog toga, što su, veli, ovi sastavni pojmovi bili poznati Rimljanima, pa je bolje učiniti kovanicu uzimajući sastavne dijelove iz latinskog jezika. Pritom je Patačić veći purist nego na pr. Cale-

pinus (izdanje od g. 1741.), koji tu riječ donosi bez prigovora; veći i od Frizija (iz god. 1723.) i Kirscha (iz god. 1746.), koji joj također ne prigovaraju.

Pregledavanjem latinske jezične građe u »Dikcionaru« vidljivo je na prvi pogled, da se Patačić odista i držao u predgovoru iznesenih načela. On se ne ograničuje samo na latinski jezik Ciceronova doba, nego u svoj rječnik unosi i prihvatljive nove latinske kovanice i brojne grčke riječi novijega vremena *(oschophoria, epiphania, pithoegia, encaenia* i dr. sl.), ali izbjegava u tom svako pretjerivanje. Solidne škole, koje je polazio u Zagrebu, Grazu, Beču i Rimu, svjetski leksikografi, koji su mu poslužili kao izvor i uputa, pa konačno i hrvatski leksikografi prije njega dali su mu siguran putokaz, tako da mu se nije bilo teško sačuvati u tom pogledu od stramputice. U tome je dakle polazio putem, koji s obzirom na potrebe tadašnjeg vremena opravdava i današnja nauka. A kako je bio živ njegov duh i osjećaj rasuđivanja kod novih riječi, neka posluži primjer sa str. 795., gdje kod riječi *nodarius*, koje nema ni Calepinus ni Frisius ni Kirsch, pa ni Belostenec ni Jambrešić ni Habdelić, bilježi, da ju je preuzeo iz Pexenfelderova »Apparatus eruditionis«, ali se ujedno pita, zašto se ne bi govorilo *nodifex*, kao što se govori *lanifex*. U vezi je s takvim budnim gledanjem na pojedine riječi i njegova velika ljubav za etimologiziranje.

Patačićevo etimologiziranje u području latinskog jezika kod svih nejasnih riječi kreće se kao i u njegovih predšasnika i suvremenika posve u području t. zv. pučke etimologije. Nekakva izvanjska sličnost između dviju riječi navodi tadašnjeg filologa na posve samovoljne zaključke. Vrlo lijep primjer za to pruža etimološko tumačenje riječi *deus* na str. 1. Ta se latinska riječ po shvaćanju tadašnjeg filologa mogla izvoditi iz različitih riječi grčkog jezika ili čak i iz židovskog. Patačić kaže doslovno: »Derivatio vocis multiplex: à Graeco Deos, id est Timor: quia timendus; vel à daio, scio: quia scit omnia; vel à Theo, pono, aut facio: quia omnium autor; vel ab haebreo dai, sufficiens: quia ipse sibi sufficit.« Tadašnji filolog, kao što se vidi iz ovog primjera, daje onakvo etimološko tumačenje, kakvo mu je potrebno. Drugi put opet daje takvo tumačenje, kakvo mu se čini vjerojatno po sličnom korijenu. Da navedem samo jedan primjer. Na str. 478. Patačić etimološki tumači riječ *perdix, dicis*, f. *trčka* i s pomoću latinskog i s pomoću grčkog jezika: jednom po tome, što se trčka sakriva u travi, a drugi put po tome, što se svud naokolo hrani, a treći put napokon po grčkoj riječi, koja mu je srodna s hrvatskom. (»Perdix, dicis, f.... Ex Latino etymo dicta, quod se quasi perdat, occultando vel in gramine et dumetis densis; vel etiam in periculo, ne capiatur, se resupinam gleba obtegens; vel à periedo, q. s. circumedo, dis, dere, vel vero à perdo, dis, di graeco, q. s. perdim, děti, flatum ventris edere.«) Sve je to bilo moguće, jer tadašnja filologija još nije bila riješila temeljna pitanja o tvorbi riječi, o postanku i srodnosti jezika, pa su se stoga ispovijedala takva mišljenja, kakvo ispovijeda Patačić uz riječ arbor na str. 490.: »Qui autem in etymologiis vocum negat ullam esse debere aut posse literarum metamorphosim, ille in ipso suo vernaculo idiomate admodum peregrinus est.« Ova lozinka

omogućuje, da se kaže, da je *pontifex, ficis*, m. nastalo od *posse* i *facere* (226), drugim riječima: omogućuje u području etimologiziranja svakojake samovoljne zaključke.

Što Patačić tako olako tumači latinske riječi grčkim riječima, za razumijevanje toga uz izneseno valja imati na umu i ono, što je on rekao u predgovoru (str. V.), da između latinskog i grčkog jezika postoji veliko podudaranje. »Est enim in multis latinae linguae cum graeca magna consensio.« Ovim inače ispravnim zaključkom nije se on dabome mogao služiti u onom umjerenom opsegu, kao što se to danas čini u lingvistici, nego je prema shvaćanju svoga vremena stvarao u tom području zaključke, do kojih ga je nosila lakokrila mašta.

Svakako, mnogo je za nas važnije i zanimljivije, što je Patačić mislio o *hrvatskom* jeziku, o njegovim dijalektima, o rječničkom blagu, o srodnosti riječi i o ostalim jezičnim pitanjima. Naprijed je već rečeno, što je Patačić držao o položaju hrvatskog jezika među slavenskim jezicima, stavljajući hrvatski jezik na počasno mjesto kao maticu ostalih slavenskih jezika, pa o tom ovdje više ne treba govoriti. Zanimljivo je, dok Patačić ovako određuje položaj hrvatskog jezika prema drugim jezicima, da on o njegovoj unutrašnjoj diobi na narječja uopće ne govori. Ne spominje također ni pojedine pokrajinske književnosti, čak ni kajkavsku, nego se ograničuje izrazito na jezikoslovni rad. Hrvatski jezik, pod kojim on u prvom redu smatra kajkavsko narječje kao vodeće, najčešće naziva »vernaculum idioma«, »materna lingua«, zatim »illyrica lingua« i »croatica lingua«. Za njega su dijalekti zapravo češki, poljski, kranjski i hrvatski jezik, i to dijalekti, koji su se razvili iz starije ilirske, zapravo hrvatske matice. Prema tome u pojam suvremenog hrvatskog jezika uključuje kao sastavni dio slavonske i dalmatinske govore, koji njegov hrvatski jezik, zapravo književni kajkavski jezik, mogu samo obogatiti svojim jezičnim posebnostima. Zbog toga on bez ikakve ograde prenosi u svoj »Dikcionar« mnoge Della Belline riječi. Za slavonski govor nema tako dobro vrelo, nego je gdjekoje riječi očito preuzeo iz Belostenca, koji ih označuje »Scl.« i »Turc. Scl.«, na pr. na str. 943.: »Tapes, petis, m. L. ſzág, ga, m. (chilim, ma, m. *ita* et Bohemi et inferiores Sclavones) Teppich.« Pa i bosanski govor, koji njegovi uži zemljaci jamačno zbog brojnih turcizama kao da ne osjećaju tako blizim hrvatskom jeziku, on smatra korisnim vrelom za obogaćivanje hrvatskog kajkavskog književnog jezika, kao što se može lako razabrati iz jednog njegova osvrta u predgovoru (str. VIII.), koji će začas biti spomenut.

Mnogo više nego o narječjima hrvatskog jezika govori Patačić o hrvatskom jezičnom blagu i o njegovu obogaćivanju. Čini se uopće, da ga je to pitanje u području hrvatskog jezika najviše zanimalo. O tom on opširno govori u predgovoru na str. VII.—IX., a i nekoliko puta u samom »Dikcionaru« (str. 563., 900., 995. i dr.). Za književni jezik nalazi podlogu u narodnom jeziku, ali koliko narodni govor nema riječi za pojmove, koje ne poznaje, po Patačićevu mišljenju pripada pravo obrazovanom jezikoslovcu ili da sam složi novu riječ ili da se okrene po ostalim slavenskim jezicima (u prvom redu češkom i poljskom) pa da odande pozajmi zgodnu riječ. Za njegovu samostalnost u stvaranju riječi vrlo je poučan primjer

na str. 758/9. s. v. *mechanicus*. Pri toj riječi pošao je on i dalje od načela, koja je postavio u predgovoru, pa premda i Belostenec i Jambrešić imaju za pojmove, koje on tumači, već određene riječi, on idući predaleko predlaže nove riječi, i to sve od jednog korijena. Pošto je za riječ *mechanicus* odredio značenje *snovač, snovalec, osnavalec* (vjerojatno pogrešno mj. *osnovalec)*, on i za riječi *machinor, machina, machinatio* predlaže, kasnije neprihvaćeno, *snovati, snovalo* ili *snova* i *snovanje*. »Iam vero non video, cur *machinor, aris, ari* non possit verti vernaculè *ſznujem, -novati* et hinc *machina, ae, ſznovâlo, la*, n. aut *ſznova, ve*, f., *machinatio, onis, ſznovanye, nya*, n.?« Ovakovih slučajeva nema mnogo, ali oni označuju njegovo shvaćanje, da jezikoslovac ima pravo stvarati riječi u svom jeziku. Prema svojim načelima Patačić nadalje upravo prigovara svojim zemljacima, što imaju suviše osjetljive uši, pa ne podnose češke, poljske, bosanske i kranjske riječi, makar one bile napravljene sasvim pravilno od »ilirskog« korijena. »Sic autem statuo: licet ruricolae vocem dare alicui rei à se fabrefactam suis usibus accomodae; cur mihi non liceat, aut cuivis ingenuo, si omnino deest, aut novam excogitare, cum nihil plus ille, quam ego, in maternam linguam iuris habeat; aut ab alia dialecto, Illyricae tamen omnino radicis, commodato accipere? Sed delicatae nimium sunt nostrorum popularium aures, quae Bohemicam, Polonicam, Bosnicam, addo et Carniolicam vocem, licet ex radice Illyrica praeclarè ortam, non ferunt.« I Patačić ne usvaja ispriku svojih zemljaka, da takve riječi nisu u hrvatskom jeziku u upotrebi; treba ih uvesti pa će biti u upotrebi. Isto tako kao što neke latinske riječi ne prevodimo na hrvatski, nego ih preuzimamo u latinskom obliku (tribun, legija, kohorta, cezar i dr.), isto tako, smatra Patačić, nije zazorno uzimati riječi iz slavenskih jezika, ako za neki pojam u hrvatskom nema još stvorene riječi. Ovu misao ponavlja na str. 563. u poglavlju »De herbis et floribus«, osjećajući teškoću utvrdivanja hrvatske terminologije za biljke, još određenije i jasnije: »Čega nema kod kuće, to dakako valja tražiti izvan kuće!« Doslovno govori ovako: »Quod vero vernaculas nomenclaturas attinet, si hae non suppetunt, ad Bohemicas, interdum etiam ad Polonicas, sed quae certe Illyricae originis sunt, recurro: nam scitum illud est, quod domi non est, foris omnino petendum est.« I Patačić ne ostaje samo kod te odluke, nego je i provodi u djelo, pa u ovom poglavlju o biljkama i cvijeću možemo naći svu silu prenesenih čeških i nešto malo poljskih naziva za biljke. Pritom postupa na nekoliko načina: navodi samo češko značenje, dakako u hrvatskom jezičnom obliku, ali bez drugog kojeg hrvatskog značenja, pa na pr. kod riječi *consiligo, liginis*, f. na str. 599. čitamo samo: »(Boh. cherno korenve) Schwartzniesswurtz, Christwurtz«. A drugi je način, da uz hrvatsko značenje donosi i češko značenje, na pr. na str. 587.: »*Achillea, ae*, f. L. kúnicza, ſcze. f. (Boh. Rzebrijcek, fortasse Rebrichek) trava viteska, alli jézero liſztna. Scharffgras, Scharffriptausentbladt, Garben.« Višeput opet donosi uz češko značenje i poljsko značenje, sve dabome pohrvaćeno, na pr. na str. 593.: »*Asphodelus, i*, m. B. *Cum Bohem.* kopje kralyevſzko, n. *Polon.* zlatoglav, alli zlatoglavecz, avcza, m. Affodylwurtz, Goldwurtz.« Već se iz drugog navedenog primjera vidi, da Patačić nije ostao vjeran svojoj lozinki, da

polazi izvan kuće samo onda, ako nešto ne nađe u kući. A pri cjelokupnoj ocjeni njegova leksikografskog rada s obzirom na hrvatski jezik bit će poslije rečeno pobliže, koliko je uopće ostao toj lozinki vjeran. Zasad nas zanima u prvom redu pitanje, odakle Patačiću ove češke i poljske riječi.

Govoreći naprijed o leksikografskim izvorima Patačićeva »Dikcionara«, vidjeli smo kod riječi *frutex* i *anguilla*, da se Patačić služio Megiserom za navođenje poljskih, češkim, lužičkim, pa čak i dalmatinskih značenja. To se može dokazati i za još neke češke i poljske nazive u Patačićevu »Dikcionaru« (na pr. za malo prije spomenutu riječ *asphodelus*, za riječ *acipenser* na str. 996. i *silurus* na str. 1004., kod kojih navodi poljski oblik, i dr.), ali imade u Patačića priličan broj riječi s češkim i poljskim značenjima, kojih uopće u Megisera nema. Takav je slučaj s malo prije spomenutom riječi *achillea*, koje u Megisera nema, pa s riječju *cardiaca* (596), kod koje Patačić navodi samo češko značenje *ſzerdechnik*, ali je također u Megisera nema, kod riječi *pyrola* (620), koje isto nema u Megisera, a Patačić navodi češki naziv *hrustika*, i t. d. Isto tako nalazi se, da Patačić donosi drugačiji češki naziv, nego što ga je zabilježio Megiser. Kod riječi *consiligo* Megiser upućuje na *veratrum nigrum*, gdje kao češko značenje čitamo *ellebor carny, duche koreni*, dok je Patačić donio *černo korenje* kao češki naziv. Iz ovakvih slučajeva valja zaključiti, da je Patačić imao još koji izvor za češko i poljsko rječničko blago osim Megisera. Je li to možda bio Petra Lodereckera »Dictionarium septem diversarum linguarum, videlicet Latine, Italice, Dalmatice, Bohemice, Polonice, Germanice et Ungarice«, Pragae MDCV? Pregledao sam primjerak ovog rječnika, koji se čuva u Sveučilišnoj knjižnici, pa sam utvrdio kao sasvim sigurno, da Lodereckerov rječnik Patačiću nije poslužio kao izvor za češke i poljske riječi. Riječi *cardiaca, pyrola, achillea* i brojne druge, koje nalazimo u Patačića s oznakom čeških i poljskih naziva, a kojih nema Megiser, uopće se i ne nalaze kod Lodereckera, odakle slijedi, da je Patačić morao imati neki drugi izvor za češke i poljske riječi. Zapravo Lodereckerov rječnik nije ništa drugo, nego sasvim neznatno proširen rječnik Fausta Vrančića »Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum, Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmaticae et Ungaricae« (Venetiis 1595.). Kako je pokazao prof. Vladoje Dukat, Loderecker je samo dodao poljska i češka značenja, a općem broju riječi pridodao samo neka imena naroda i zemalja i nekoliko nasumce odabranih drugih riječi.[1] Njegova je copia verborum, kako sam se uvjerio, tako siromašna, da jednom ovako bogatom rječniku, kao što je Patačićev »Dikcionar«, nije mogao poslužiti kao kakav ozbiljan izvor. Kad je prema tome tako, valja se zapitati, nije li možda sam Patačić znao ova dva jezika, pa tu i tamo bilježio iz vlastitog poznavanja jezika. Iz Patačićeva životopisa ne saznajemo, da bi bilo kako došao u dodir s ovim narodima i njihovim jezicima, a iz citiranja čeških riječi može se zaključiti, da Patačić nije poznavao češki jezik. Na str. 585. kod riječi *nasturtium* Patačić donosi češki naziv pa ga prevodi u hrvatski jezik sasvim krivo, tipično po pučkoj etimologiji: »*Boh.* zahradnji Rzericha, fortasse: zagradna hrenika.«

[1] V. Dukat: Rječnik Fausta Vrančića, Rad 231, str. 102.—136.

Na str. 520. s. v. *sabina* njegovo nepoznavanje češkog jezika još je očitije. Prenoseći češki naziv *klaſterſzka chvoyka* zbog krivog čitanja sugl. *ch* dovodi tu riječ, koja doslovno znači (samostansku) grančicu, u vezu s hrvatskim *čuvarica* (fortasse chuvaricza)! A na str. 603. s. v. *cupatorium* za češko *reczepichek* kaže da je to (fortasse) *repiček*. Prema tome otpada mogućnost, da je Patačić bilježio češke nazive iz vlastitog poznavanja toga jezika. Isto je tako i s poljskim jezikom.

Pregledao sam u Sveučilišnoj knjižnici sve starije višejezične rječnike, ali na temelju tih rječnika nisam mogao odrediti Patačićev izvor za češki i poljski jezik. Stari češki i poljski rječnici, koji dolaze u obzir, nisu mi u Zagrebu pristupni, da istraživanjem pokušam riješiti i ovo pitanje. Moram se zadovoljiti time, da kažem, da je Patačić imao na izbor u svoje vrijeme ove rječnike češkog i poljskog jezika: rječnik Sigismunda Gelenija (Lexicon symphonum, quo quatuor linguarum Europae familiarium, graecae scilicet, latinae, germanicae ac sclavinicae concordia consonantiaque indicatur, Basel 1537., 1544.[2]), Tome Rešeliusa (Dictionarium Latino-bohemicum, Dict. Bohemico-latinum, Olomouc, 1560.—62.), Gabriela Pannoniusa Pestina (Nomenclatura sex linguarum, Viennae, 1561. i 1568.) i Daniela Adama Veleslavína (Nomenclator omnium rerum propria nomina tribus linguis latina, bohemica et germanica explicata continens et pro usu schol. boh. editus 1586. i 1598.; Silva quadrilinguis, 1598.). Za poljski jezik mogao se poslužiti rječnikom Mączyńskoga (Lexicon latino-polonicum, Königsberg, 1564.) i Gregorija Cnapiusa (Thesaurus polono-latino-graecus seu promptuarium linguae latinae et graecae in tres tomos divisum, Polonorum, Roxolanorum, Sclavonum, Boëmorum usui accomodatum, 1621.)[2]. Koji je od ovih rječnika Patačić upotrebljavao, bez uvida u te rječnike ne može se odrediti. Za sada se valja zadovoljiti ovakvim rezultatom i zbog toga, jer nije moguće pregledati knjižnicu kaločke nadbiskupije, kojoj je Patačić ostavio sve svoje knjige oporučno. Ako bude kada prilike, da se dobije uvid u ove rječnike ili da se pregledaju Patačićeve knjige u spomenutoj kaločkoj nadbiskupiji, moći će se određeno odgovoriti i na ovo pitanje. Uopće pregledavanjem njegovih knjiga, u kojima se vrlo vjerojatno nalaze različite bilješke i podcrtavanja, na mnoga pitanja bio bi odgovor mnogo lakši i stvarniji.

Ali da se vratimo k stvari: Patačićevim mislima o hrvatskom jeziku! Spomenuto je već, da kod Patačića ne nailazimo na jasnije fiksiranje pojedinih narječja u hrvatskom jeziku, ali unutar samoga kajkavskog govora on izričito napominje razlike, koje postoje između zagrebačkog i varaždinskog govora. On poznaje ova obadva govora: u Varaždinu je odgojen, u Zagrebu je polazio više gimnazijske razrede i djelovao u javnom životu, pa mu se zagrebački govor više sviđa, čini mu se čistiji od varaždinskog. Varaždinski govor naprotiv čini mu se odviše pokvarenim od susjednog slovenskog govora, u kojem ne vlada nikakav red. Ovaj prodor slovenskog

[2] V. Jagić: Istorija slavjanskoi filologii, Petrograd 1910, str. 18., 22., 23., 53. Po opisu rječnikâ u Jagića čini se, da u obzir dolaze u prvom redu Veleslavínov »Nomenclator« i Cnapiusov »Thesaurus«.

jezičnog nereda, kako se čini Patačiću, prijeti već i zagrebačkom govoru, da ga pokvari, pa stoga valja biti na oprezu. Radi boljeg uvida donosim ovdje u cjelini ovaj Patačićev odlomak s VIII. i IX. str. predgovora: »Ego certe de me adhuc puero id fateri debeo, si aliquando Zagrabiensem hominem loquentem audivi, longe gratius illius dialectus meis auribus accidebat quam Varasdinensis, licet huic innutritus fuerim; quod nimirum iam tunc per vicinum Vindicum chaos ista destructa; quod idem fatum nunc et Zagrabiensem perquam afflixit. Et utinam aliquis aut potius aliqui nos inter exsurgerent, qui hanc iniuriam, Patriae communi illatam, strenuè vindicatum irent!« Poslije obrane zagrebačkog govora u Habdelićevu »Zrcalu Marijanskom« (1662.) i poslije učvršćene dominacije zagrebačkog govora u hrvatskoj kajkavskoj književnosti eto još jedne njegove obrane i brige, da se već ustaljeni domaći književni jezik ne bi pokvario natruhama iz područja, koje ne pripada njemu. U Patačića ujedno dolazi do izražaja ponos, koji se razvio u svijesti o nekolikostoljetnoj kajkavskoj književnoj tradiciji, koja je ustalila svoj način pisanja. On se doduše okomljuje na govorni jezik, a ne na književni, ali briga je potekla iz bojazni, da se ne pokvari književni jezik, jer je Patačiću bilo jasno, da će se kvarenje govornog jezika naskoro odraziti i u književnom. Odatle njegov žarki apel, da se podignu neki hrvatski čimbenici, očito književnici, i da zapriječe kvarenje zagrebačkog govora!

Stojeći ovako ljubomorno na straži hrvatskog kajkavskog govora Patačić ipak uvida i neke njegove nedostatke: on upravo žali, što kajkavsko narječje nema paradigmu imperfekta, da bi se mogla što bolje izraziti razlika između lat. *scribebam, legebam* naprama *scripsi, legi.* »Quid deinde illud, quod Imperfectum Indicativi apud nos sit penitus protritum? Quis autem sanae mentis non advertit, vel lumine rationis duce, alium sensum importari in voce: *scribebam, legebam* etc., alium in *scripsi, legi* etc.«[3]

Njegova želja, da se u jeziku sve precizno razlikuje, nagnala ga je, pod utjecajem klasičnog obrazovanja, na misao, da je potrebno u hrvatskom jeziku pri pisanju bilježiti naglaske. Kako ćemo inače, veli on, razlikovati jednake oblike po izgledu, ali različite po tvorbi i značenju, na pr. 3. l. sg. prez. *sedi* od 2. l. sg. imperat *sedi!* Tko od Hrvata misli, da se hrvatskim jezikom može pisati bez označivanja naglaska, taj, veli Patačić, nije ušao u duh vlastitog jezika. Čak i dalje ide pod utjecajem klasične metrike, pa pretpostavlja i u hrvatskom jeziku duge slogove po položaju na onaj način, kako se to uzima u latinskom i grčkom jeziku, a što nikako ne pristaje našem jeziku. Kako je u tim stvarima njegovo mišljenje nepokolebljivo, vidi se iz doslovnog teksta na XII. i XIII. strani predgovora: »Qui autem sine accentibus, et quidem graecis ipsissimis, nostrum idioma correcte scribi posse putat (licet horum varior usus sit), rationem ipsius idiomatis non penetravit: per quid enim distinguet Imperativum *sede, ſzedi* et Indicat. tertiam personam: *sedet, ſzedi?* Cur *veſzelimoſze* pronunciatur penultimâ correptâ, quae in nostra orthographia positione longa est? etc. etc.« Ovu želju, da se u hrvatskom jeziku označuju akcenti, ni sam Patačić nije

[3] Clavis, VIII.

u potpunosti proveo u svom »Dikcionaru«. Kod nekih riječi on akcente bilježi, a kod nekih ne; upravo je nemoguće pogoditi, da li je možda pri tom imao kakav red. U priloženom poglavlju »De temporibus« točno sam pobilježio naglaske kod svih riječi, na koje ih je on stavio. Dok na pr. riječi *protuletje, proletje, leto, zornica, zorja, juternica, nedelja, tjeden, Božič i dr.* bilježi bez naglaska, dotle *jèsen, zíma, dán, sréda, cvetnîca, zakûpa, peterîca, na sèlu, stólét* (gen. pl.), *zatóčnik* i dr. bilježi s akcentima, i to, kao što se vidi iz navedenih primjera, bilježi tri vrste akcenata. Radi boljeg pregleda navest ću desetak primjera s akutom, a desetak s cirkumfleksom: *Bóg, gustína, závoj, klánjec, dojílnica, svéčnica, škrinjíčár, zareznik, sagár, hitrák, drévo, stávljati, povodník, kolúdrice, grófica, pévec, sredína, púnica; belîlo, dolâma, smolnîca, planîka, prignâti, činîti, napeljâti, živîca, potvorîtel, četîri, scalína, motrîtel, jerebîca, kopîle, sadîti, svetkovîne, otrôki* i dr. Akcenat gravis bilježen je vrlo rijetko *(posvetelíšče, prùd, vù letu* i dr.), pa se može reći, da akut i cirkumfleks pretežu u Patačićevu bilježenju u tolikoj mjeri, da se gravis gotovo gubi. U ovom bilježenju naglasaka posebna je vrijednost Patačićeva »Dikcionara« za ustanovljivanje i proučavanje kajkavskog naglaska, jer potanji studij ove akcentuacije, za koji se traži dulja upotreba rječnika i pouzdan oslon na određeni kajkavski govor Patačićeva vremena, može jamačno dati dragocjenih podataka. Kako raznolika značenja imaju znakovi ´ ` ^ prije konačnog znanstvenog obilježenja hrvatskih akcenata u 19. st., vidljivo je osobito iz radnja prof. Stjepana Ivšića »Akcenat u Gramatici Ignjata Brlića« i »Akcenat u Gramatici M. A. Reljkovića« (Rad, knj. 194). Samo potanka analiza, kakva je provedena u ove dvije radnje, može točno odrediti značenje Patačićevih znakova. Da se ti znakovi po značenju ne podudaraju s Jambrešićevima, kako ih on predlaže u raspravi »Orthographia seu recte croatice ... scribendi ratio«, dodanoj na kraju »Leksikona«, vidljivo je iz Jambrešićeva obrazlaganja. Gravis Jambrešić stavlja samo na posljednji slog, a cirkumfleks samo na stegnute slogove. Kako se vidi iz navedenih primjera, Patačić stavlja gravis i na pretposljednji slog, a cirkumfleks na nekontrahirane slogove, pa je on prema tome neovisan u bilježenju o Jambrešićevu sustavu. A da ipak nije dublje ulazio u kajkavsku akcentuaciju, vidi se po tom, što ni u predgovoru, a ni u tekstu »Dikcionara« ništa potanje o njoj ne govori. Na bilježenje akcenata nagnao ga je zapravo grčki primjer.

Sasvim u duhu njegova vremena, t. j. u području prostonarodnog pučkog etimologiziranja, kreću se njegova brojna tumačenja korijena i značenja pojedinih hrvatskih riječi. Već je kod prikazivanja njegova etimologiziranja u latinskom jeziku pokazano, da su u tom pogledu mogući svakojaki skokovi i zaključci. To će se još jasnije vidjeti prikazivanjem nekih hrvatskih primjera. Uz primjere pravilnog tumačenja, kao što je kod riječi *aprilis, julius* (73)[4], kao i uz primjer *equus parhippus* (446 i u predgovoru str. V.), za koju se riječ tumači pravilno da potječe iz grčkog jezika, a ne iz madžarskog, kako neki drže, — uz čitav niz pravilnih tumačenja riječi

[4] V. priloženo poglavlje »De temporibus«.

nailazimo i na brojne pogrešne etimologije, do kojih je dovela samo nekakva sličnost ili prebrzo zaključivanje. Takvi su primjeri u priloženom poglavlju »De temporibus« s. v. *dies solis, d. lunae, pascha, ianuarius, augustus,* ali još izrazitijih pučkih etimologija nalazimo u ostalom tekstu »Dikcionara«. Uz riječ *arbor* na str. 489. on tumači riječ *staber* vrlo samovoljno »*ſztaber*, bra, m... significat arborem totam radicibus fixam, cum trunco, caudice et ramis, quasi diceres· *z-tebe berem*, naymre grani, kitte, alli ſzochje za ogeyn, alli plod za hranu, alli obodvoje.« Slično tome riječi *kukac* (na str. 649. s. v. *insectum)* tumači porijeklo od glagola *kukam* ili *čučim; slon* (s. v. *elephas* na str. 454.) zato se tako zove, »ar naslonečki spi vsigdar«; riječ *pir* u značenju *svadba* (s. v. *nuptiae* na str. 274.) za njega je grčka riječ, koja isto znači, što i lat. *ignis; otroki* (s. v. *liberi* na str. 278.) nisu ništa drugo, nego »od utrobe potoki, ali istoki«; riječ *svekrva* dolazi od »svoje krvi« (s. v. *socrus* na str. 289.), *a škrinja* (na str. 924. s. v. *scrinium)* vjerojatno od glagola *skrivam* i t. d., i t. d. Pri takvu etimologiziranju mogući su i zaključci po suprotnosti, pa riječ *prud* s. v. *glarea* (817) dobiva svoje značenje odatle, *»kajti nikaj ne prudi«.*

Sve to u njegovo vrijeme i nije moglo biti drugačije. Ta i poslije njega profesor budimpeštanskog sveučilišta i književnik, koji se temeljito bavio proučavanjem hrvatskog jezika, Matija Petar Katančić (1750—1825) etimologizira jednakim načinom kao i Patačić. U »Pravoslovniku«, koji je ostao u rukopisu, a pisan je od 1815.—1824., Katančić izvodi ime *Šokac* od šljivova soka, a ime gradu Splitu od turske riječi *ispilata* i sl. I ovakva tumačenja, s gledišta suvremene lingvistike sasvim pogrešna, daju uvid u misaoni svijet intelektualca 18. i prvog početka 19. st. i pomažu zaokruživanju cjelovite slike određenog vremena.

8. PRAVOPIS »DIKCIONARA«

Pravopis, kojim je pisan hrvatski dio »Dikcionara«, ustaljen je hrvatski kajkavski pravopis polovine 18. stoljeća s neznatnim varijantama, koje obično unosi svaki pojedini pisac prema svojim shvaćanjima. Kajkavska latinica već je posve utvrdila način pisanja piskavih i nepčanih suglasnika, kod kojih su se isprva pokazala kolebanja. Dugogodišnji Patačićev boravak u Madžarskoj nije djelovao na njegov način pisanja; Patačić je ostao vjeran pravopisu, kakav je u mladim godinama naučio u Hrvatskoj. Ipak zbog nekih osobitosti, koje on usvaja od drugih kajkavskih, pa i nekajkavskih književnika, valja potanje prikazati njegov pravopis.

Patačićeva je abeceda ova: a, b, cz = c, ch- (gy) = č, d, gy-dy-gj = đ, e, f, g-gh = g, h, i-y = i, j-y-ø = j, k, l, ly-lj = lj, m, n, ny-nj = nj, o, p, r, er- (ar) = r, ſz-z = s, ſs-ſ-s-ś = š, t, u, v, z, ſ-s-x-ſ = ž, x = kš.

Kod suglasnika, koje Patačić piše na više načina, prvostavljeni znak ili znakovi u češćoj su upotrebi od onih, koje sam iza njih zabilježio. Tako na pr. pretežno piše sugl. *đ* skupom *gy:* obhagyali 69, obhagyanyem 71, pregyi 278, megyaski 490, gyukeſz 658. Rjeđe dolazi *dy,* i to slično kao

kod Muliha, u slučajevima, gdje se izravno osjeća korijensko *d*, na pr. rodyak 276, rodvakinya 276 i dr. Sasvim je rijedak slučaj upotrebe skupine *gj*, na pr. ſegji 66.

Isto tako suglasnik *č* piše se gotovo isključivo kombinacijom *ch:* chetiri 63, godische 63, neſzrechni 65, chrevo 109, dok je *gy* pisano sasvim osamljeno u primjeru ſzamogya 47, pa se to može uzeti i kao pogreška pera.

Suglasnik *g* piše se redovno jednim znakom (g), a sasvim rijetko skupinom *gh*, na pr. Bogh 1, koyn teskonogh 447. U prvom slučaju piše se tako zbog razloga, koji prelaze granice pravopisnog područja. Za riječ Bogh Patačić naime navodi da je gotovo kod svih naroda sastavljena od četiri slova (v. str. 1. s. v. Deus). U tom postupa drugačije od Jambrešića, ali jednako kao Belostenec.

Kod suglasnika *j* ipak sva tri navedena načina pisanja dolaze jednakomjerno u upotrebi. O tome, kada će koji način biti upotrebljen, odlučuje položaj toga suglasnika u pojedinoj riječi. Pravilo se može uglavnom ovako postaviti: ako se suglasnik *j* nalazi između 2 samoglasnika, od kojih je jedan *i*, onda se *j* ne piše; nalazi li se *j* iza kojega samoglasnika osim *i*, a ispred suglasnika ili na kraju riječi, označuje se znakom *y;* u svim ostalim slučajevima piše se *j*. To potvrđuju ovi nasumce izvađeni primjeri: koim 69, doilnicza 424, teleſznci 487, koi 490, 744, boi 744, turpia 790, historie 744, ostaria 869; perivoy 52, nay krayſsi 64, trinayſzti 71, poddoyka 451, takay 754; koje 63, kojega 68, poddojek 451, jalovicza 452, javor 507, krajach 798. Da ovo nije posve dosljedno provedeno, pokazuje primjer *dvojgodische* 64 neposredno uz *dvoyletje* na istoj strani, pa *koj* na str. 68. i još neki primjeri, koji su ipak u pretežnoj manjini.

Samoglasnik *i* piše se znakom *y* samo onda, kad označuje veznik *et*. Jednako tako je i kod Jambrešića, koji to u spomenutoj raspravi »Orthographia . . .« posebno preporučuje.

Što Patačić na str. 69. suglasnik *k* piše skupinom *ch* (dnevi teschi), to je samo pogreška pera, prenesena iz stranog pravopisa, pa to i ne uvrštavam u obilježje Patačićeve grafike.

Suglasnici *lj* i *nj* pišu se ustaljenim kajkavskim načinom: kao *ly* i kao *ny*. Usto ipak ponekad dolazi i upotreba skupine *lj* i *nj*, pa uz mnogo pretežniji broj primjera, kao što su: bolye 66, nedelya 67, lyuta 456, kralyeſztvih 744, ſzenyem 70, pochinyal 71, konyuhar 313, skanyecz 479, dolaze kadikad i ovakvi primjeri: kralji 70, ljin 1005, zelja 568, skrinjichyar 762, zadnjih 448. Sličnu pojavu vidimo i kod Jambrešića, kako je pokazao Vladoje Dukat u raspravi »Jambrešićev Lexicon latinum«[1]. Tako ima Gaj i u tom pogledu (lj, nj) prethodnika među samim kajkavcima.

Samoglasno *r* piše se stalno skupinom er: pervi 64, 65, ſzmerti 66, gerla 466, germuſsva 475, kao i kod ostalih kajkavskih pisaca. Primjer pisanja *ar* u riječi karſzti 106 prijenos je iz Della Belle, koji tako piše i od kojega Patačić zapravo prenosi tu riječ, kao što je jasno iz doslovnog Patačićeva teksta s. v. *lumborum musculi:* »karſzti, tov, m. pl. ita De La Bella«. (Kod Della Belle nalazimo s. v. Il mezzo de lombi: Kârſti, tij, f. p.).

[1] Rad 162, str. 207.

Zbog toga, što je to vjerojatno zabuna ili pogreška pera, može se uzimati, da Patačić samoglasno *r* bilježi samo skupinom *er*. Isti je slučaj i s primjerom *Vzkarſz* 70, što je prijenos iz Della Belle s. v. *pasqua*, uskàrs, ili je prijenos iz Belostenca s. v. *pascha* uzkarſz s oznakom D. (= dalm.).

I pisanje suglasnika *s* dvojako je, ali i tu jako preteže pisanje ſz: proſzto 62, jeſzen 63, nadpiſz 242, paſztorak 289. Samo na početku riječi ispred sugl. *p, k* naišao sam na drugi način pisanja sa *z:* zpaſzenya 71, zpiſzavanye 278, zpadaju 744, zkoti 998. Premda je Jambrešić u svojoj pravopisnoj raspravi predlagao u odlomku »De litera S«, da se ispred *k, p, t* može zgodno pisati samo z umjesto ſz, ipak ne vidimo, da bi to bio Patačić dosljedno prihvatio, pa kod njega nalazimo: ſzkupost 269, ſzpolu 276, ſzterchek 568 i dr. (Ni sam Jambrešić nije se toga pridržavao u »Leksikonu«).

Za pisanje slova *š* i *ž* Patačić ima najviše znakova. Slično je bilo i kod drugih kajkavskih književnika. Ta se nezgoda jasno osjećala već u 18. st., pa je tako Jambrešić u spomenutoj »Ortografiji« predlagao uvođenje novih, zasebnih znakova za ta dva slova. Pritom se poslužio grčkim spiritusom asperom i lenisom, koje je stavljao iznad znaka *s*, pa mu je *s̔* značilo naše današnje *š*, a *s̓* naše današnje *ž*. U poglavljima »De spiritibus« i »De litera S« on određuje upotrebu tih znakova, pa ih preporučuje samo za početak riječi, a u sredini i na kraju zadržava složene znakove ſſ i ß. Tako Jambrešić, koji je osjetio svu važnost ovog problema, nije donio konačno, nego samo djelomično rješenje. Ipak primijenivši ga u svom »Leksikonu«, koji je bio među školovanim ljudima u velikoj upotrebi, upozorio je na taj problem i, kao što vidimo, davno prije Gaja upotrebio u štampi dijakritičko označivanje slova, koje je bilo preuzeto 1779. god., kako je pokazao prof. Franjo Fancev u »Dokumentima« na str. XXIII., u nov školski pravopis »Kratki navuk za pravopisanje horvatsko za potrebnost narodnih škol«. Pod Jambrešićevim djelomičnim utjecajem stoji u tom pogledu i naš Patačić. Ali ni on ne polazi ni koraka dalje od Jambrešića, nego i za glas *š* i za glas *ž* zadržava još i druge složene kombinacije.

Pravila, kojih se Patačić držao pri bilježenju glasa *š*, mogu se samo u grubim crtama iziložiti. Ispred suglasnika *c* (ch) i *k* on najčešće upotrebljuje znak *s*, pa piše: baschina 42, puschina 47, godische 63, varaski 65, dopuscheno 66, muskom 276, piskor 1001 i t. d. U takvim istim slučajevima i na početku riječi upotrebljava rado i ſ, na pr.: ſkrinya 924, ſkanyecz 479, ſchuka 1001, ſirochka 787 i dr. Na početku riječi služi se dosta često Jambrešićevim znakom *s̔* : s̔iroke 30, sumi 46, s̔ibrinye 52, s̔ibje 310, saka 386, s̔erbet 145, s̔ivecz 798, s̔etalischa 491, sereg 382, s̔irim 382 i dr. U preostalim slučajevima, a tih ima najviše, upotrebljuje skupinu ſs: ſzuſsecz 72, Veliko-Meſsnyak 73, ſztareſsi 278, kokoſs 475, tiſslar 762, oſztriſs 1003 i t. d.

I za glas *ž*, jednako kao za glas *š*, Patačić ima četiri znaka. Od njih najčešće upotrebljava znakove ſ i *s*. Prvi znak s osobitom ljubavlju upotrebljava na početku riječi: ſaloſzti 72, ſitek 73, ſupan 248, ſivenvu 320, ſelezni 423, ſaba 1003, ali uzima ga i u sredini: zverſen 277, ſzlaſe 754 i dr. Slovo *s* najčešće se piše u sredini riječi, na pr. krisoputju 65, dersatti

66, Bosich 70, ſzloseni 822, pohistvo 923. Upotreba slova *x* za glas *ž* sasvim je ograničena. Zabilježio sam je kod riječi nayduxi 74, xal 47, 817, xuti 731, xuta 731. Ova neuobičajena upotreba na hrvatskom kajkavskom području nije nastala iz želje, da se možda uvede i ovaj način pisanja glasa ž, nego nehotičnim prenošenjem pravopisa Della Bellina. Služeći se dosta često Della Bellinim rječnikom i ispisujući iz njega pojedina značenja Patačić je pogreškom pera prenio i Della Bellin znak za ž. Tako na pr. slučajevi xuti, xuta 731 dolaze s. v. *auripigmentum*, pri kojoj se uz obično značenje »mišnica žuta ali čerlena« navodi i Della Bellino tumačenje: »La Bella ſzechjan, ana, m. xúti, bélli etc.« Isto tako kod riječi *sabulum* 47 uz kajkavsko značenje navodi se u zagradi Della Bellina riječ *xal, -la*, kao i uz *glarea* na str. 817. prema Della Bellinom: »Ghiara materia piu grossa della sabbia. Glarea, ae, f. xâl, xâla. m. Pjēsak, ska. m.« Sasvim malen broj ovakvih slučajeva nepobitno dokazuje, da je po srijedi samo pogreška. — Četvrti način pisanja glasa ž također je vrlo rijedak, a prema onom, što je naprijed rečeno, ima svoje porijeklo u Jambrešićevim pravopisnim reformama. Dva takva primjera, koja sam našao s. v. *epulo* (802) u obliku ſrelecz, lcza, m. i s. v. *dies integer* (66) u riječi ſegji, dokazuju, da ni sam Patačić nije ozbiljno računao s upotrebom ovog znaka.

Znakom *x* označuje Patačić skupinu *kš* u komparativu i superlativu *vexi, naywexi:* nay vexega 58, nav vexa 691, vexe 982, navvexe 987. Tu ostaje vjeran tradiciji preuzetoj od Habdelića, a napuštenoj od Belostenca i Jambrešića.

U pravopisne oznake pripada također i udvajanje suglasnika, koje je kod Patačića dosta često. Kao i drugi naši stariji pisci on udvajanjem suglasnika označuje kratkoću sloga ispred udvojenog suglasnika: illi 1 i dr., dersatti 66, pitti 71, morebitti 72, kollovoz 73, jammicza 95, alli 1, 796, 1032 i dr., kitte 489, i dr. Ali ni tu on nije dosljedan, kao što pokazuju primjeri: bélla 477, debelli 817, 982, malla 974 i dr. Za nedosljednost u tom pogledu poučan je i primjer *bēli* 518, prema malo prije spomenutom *bélla* 477. Premda je u oba slučaja dug slog, ipak se jednom piše sa dva *l*, a jednom samo s jednim. Udvojene suglasnike piše i u složenicama, na pr. poddojek 451. — Udvojenih samoglasnika naprotiv Patačić ne upotrebljava ni za kakvo pravopisno označivanje.

Kao i u ostalih kajkavskih pisaca, i Patačićev je pravopis pretežito, ali i nedosljedno etimološki. Asimilacija suglasnika po zvučnosti najčešće se ne izvršuje u pismu, pa u »Dikcionaru« nahodimo skupine bs, bh, bk, bt, dk, dp, dt, zk, žt, vk i dr. Isto tako *t* i *d* ne ispadaju ispred *č* i *c*, a niti u skupini *stn*. U »Dikcionaru« dakle nalazimo ovakve primjere: obsobstvo 2, obhadali 69, obhadanjem 71, obhodna 129, babke 71, hrbtu 822, dohodke 269, redkab 491, gladki 624, odpira 920, odteka 30, odtrgnjenih 493, izkati 276, pohištvo 923, vkradeno 62; otci 278, otcu 276, svetcev 2, 70, tetca 282, sudčev 58, krstni 67, 278, postni 69, mesopustni 69, prvovlastnik 226, namestnik 252, koristnoga 320 i dr. Čak nahodimo i primjer: očišćavanja 68.[2] Nedosljednost etimološkog pisanja ističem u tom smislu, što se kod

[2] Primjeri su ovdje navedeni današnjim bilježenjem slova.

gore spomenutih i sličnih slučajeva, iako rijetko, nalazi i pisanje po izgovoru: teca 282, ocev 277, deca 278, viši 3, ljuctvu 269, srčenik 596, oproščenja 64, svadba 274, općinski 320, 744, općinskoga 65, 72, općinsku 269 i sl. Tu se Patačić zapravo kreće u okviru tadašnjeg običaja.

Prema svemu ovdje iznesenom vidi se, da se Patačić nije dublje zamislio nad problemom hrvatskog kajkavskog pravopisa. On usvaja u svemu kajkavski uobičajeni pravopis svoga vremena, poprima čak jedan koristan Jambrešićev prijedlog o uvođenju dijakritičkih znakova, pa tim pokazuje, da ide s vremenom. Dosta olakim shvaćanjem pravopisnih pitanja prenosi u svoj »Dikcionar« neke pravopisne osobine iz drugih hrvatskih pokrajina, pa tako zapravo samo uvećava šarenilo svoga pravopisa. Jednom riječju, pred sobom imamo ustaljen pravopis jednog književnog perioda sa svim njegovim nedosljednostima. Na pravopis se u to doba još ne gleda znanstveno-kritičnim očima modernog filologa, pa se i ne može tražiti kritična dosljednost. Za čovjeka, koji je toliko godina živio izvan hrvatskog narodnog i kulturnog područja, svakako je pozitivna činjenica, da je ostao vjeran domaćim običajima i da je unutar njih želio dati i kakav svoj koristan prilog.

9. PATAČIĆEVA LEKSIKOGRAFSKA NASTOJANJA I OSTVARENJA U PODRUČJU HRVATSKOG JEZIKA

Postavlja se još jedno važno pitanje, s jezikoslovnog gledišta najvažnije: što znači Patačićev »Dikcionar« među kajkavskim rječnicima s obzirom na svoje jezično blago? Je li to jezično blago uglavnom preneseno iz dotadašnjih kajkavskih rječnika ili sadržava novo obogaćenje, do tada rječnički nefiksirano? I napokon, može li možda ovo jezično blago dati općoj hrvatskoj nauci o jeziku vrijedan i bar djelomično nepoznat materijal? Drugim riječima, zaslužuje li Patačićev »Dikcionar« s jezikoslovnog gledišta pažnju filologa kao izvor korisne građe, pa se treba njemu vraćati i u njega zagledavati; ili je on možda tako oskudan i suhoparan, da je sa znanstvenog gledišta s obzirom na jezičnu građu bespredmetan? Da li je on odista »typo dignum«, kako je rekao za svoje vrijeme Pavao J. Šafařík, ili je pravo, da i dalje leži u knjižnici kaločke nadbiskupije zaboravljen i neispitivan?

Na ova pitanja dan je doduše djelomičan odgovor već u predašnjim poglavljima pri razmatranju izvora, osobito hrvatskih, kojima se Patačić služio. Tamo je pokazano, da je autor »Dikcionara« bio vrlo živahan duh, da je imao oko sebe svu silu knjiga, koje je konsultirao, i da je nastojao prenijeti iz njih u svoje djelo sve, što mu se činilo važno, a da je pritom ipak postupao kao čovjek, koji misli svojom glavom i koji želi da i sam pridonese svoje mišljenje i svoje znanje za razbistrenje pojmova. Pred autoritetima različitih znanstvenih područja nije spuštao glavu i nije se dao od njih slijepo voditi, nego je primao njihova mišljenja, analizirao ih, borio se s njima, prihvaćao ih ili odbijao. Takav način rada daje nam jamstvo, da imamo pred sobom djelo, koje i u jezikoslovnom pogledu nije samo pre-

neseno gradivo, nego promozgano, obogaćeno, produhovljeno i plodonosno. U kolikoj je mjeri ono takovo i dokle je dopirao doseg izbora i analize samog Patačića, želim utvrditi u daljem razmatranju.

Prije nego prijedem na ispitivanje jezičnog blaga »Dikcionara«, treba još da istaknem, da je taj »Dikcionar« zapravo zbornik naziva, dakle u prvom redu imenica, donekle pridjeva, a sasvim malo, gotovo ništa, glagola. Glagoli dolaze tek kao sastavni dio kakve fraze, u kojoj je glavni dio neka imenica, a pridjevi samo kao kakva oznaka nosiocu pojma — imenici. Takav je i Junijev »Nomenclator«, koji je našem Patačiću poslužio kao uzor, kako je naprijed izloženo. Sam Patačić spominje tu činjenicu sasvim ukratko u svojem predgovoru na str. XII.: »Ceterum quod hic verba omissa sint, nihil refert: certissimum enim est, ubi substantiva et appellativa suppetunt, verba se ipsa mox insinuant; iuxta Horatianum illud: Verbaque praecisam rem non invita sequentur. Sunt tamen et aliquot verba non obvii et vulgaris usûs, sensûsque alicubi inserta.« Premda je Patačić ovako opravdavao jednostranost svoga rječnika imajući na umu svrhu, kojoj je on imao služiti, — ipak s gledišta hrvatskog jezika valja danas žaliti, što na taj način »Dikcionar« pruža samo jedan, iako obilan, dio kajkavskog rječničkog blaga Patačićeva vremena. Bilo bi dabome krivo shvaćati, da se u hrvatskom dijelu »Dikcionara« uopće ne nalaze glagoli, pridjevi i ostale vrste riječi. Već letimičan pogled na VI. poglavlje prvog dijela, koje se nalazi prepisano u prilogu, pokazuje, da Patačić pojedine latinske riječi opširno tumači hrvatskim jezikom, vrlo često čitavim rečenicama. Ako se pak uzme u obzir, da su takva tumačenja u drugim nekim dijelovima »Dikcionara« još opširnija,[1] onda je jasno, da je u »Dikcionaru« zastupan hrvatski kajkavski književni govor 18. st. u svim svojim dijelovima, iako ne u potpunom opsegu. Stoga neprisutnost pojedinih vrsta riječi valja shvatiti u tom smislu: i pridjevi i glagoli i ostale vrste riječi osim imenica nisu sustavno prikazane, kako je običaj u običnim rječnicima, pa stoga izmiču mogućnosti sustavnog i cjelovitog proučavanja.

Da razvidimo hrvatsku jezičnu građu, pregledat ćemo za prvi mah spomenuto već VI. poglavlje »De temporibus«, koje je naprijed usporedeno, što se tiče latinsko-njemačkog dijela, s istoimenim poglavljem u Junijevu »Nomenclatoru«. Ovaj put usporedit ćemo ga s Patačićevim hrvatskim leksikografskim prethodnicima: s Belostencem, Jambrešićem i Della Bellom, za koje smo naprijed bjelodano utvrdili, da su Patačiću poslužili kao pripomoć pri sastavljanju »Dikcionara«. U tu svrhu pregledao sam sve riječi, koje dolaze u Patačićevu poglavlju, u svim spomenutim rječnicima, pa sam došao do zanimljivih zaključaka, koje niže navodim.

U prvom redu pokazuje se, da je Patačić u broju pojmova, koje obraduje, i u opsegu obradbe pojedinog pojma prilično neovisan o hrvatskim leksikografima. On je svijestan, da radi svoj posao i da ima pouzdane

[1] Na pr. s. v. publicanus na str. 269.: »Haračar, ara, m. carovnik, nika, m. Je pako on, koji desetine i dohodke druge kraljevske, ali opčine koje prek kupuje, tak da vsako leto, zvrhu glavne prve plače, nekuliko u opčinsku peneznu komoru da; z ostalim pako ni pre. dobička ca sam trguje. Gotov najmre takov u ljuctvu hrane i vsega drugoga veliku skupost činiti.«

strane izvore, pa ga Belostenec, Jambrešić i Della Bella pri tom dosta malo pokolebavaju. Ako Hadrijan Junius uz pojam *tempus* donosi samo jedan podređen pojam *(tempus subsecivum)*, i Patačić se ograničuje samo na taj pojam, makar je kod Belostenca uz istu riječ mogao naći još nekoliko podređenih pojmova (t. iniquum, t. sativum) i tako zapravo obogatiti svoj »Dikcionar«. Isto tako, ako Junius uz riječ *nox* donosi podređena značenja *nox illunis, intempesta* i *sublustris*, Patačić će protumačiti samo te pojmove, a Belostenčeve fraze *noctem ducere insomnem, accipere noctem oculis*, pa Jambrešićevih 6 prenesenih značenja ostavit će ga nedirnutim, kao da nema namjeru da dade bogatiji rječnik od dotadašnjih. Ali opet sasvim obrnuto: kada njegov strani izvor (u ovom slučaju Junius) ima koju riječ više od hrvatskih leksikografa, onda Patačić donosi takvu riječ i premašuje u tom i Belostenca i Jambrešića i Della Bellu. Tako na pr. u ovom poglavlju dolaze i tumače se riječi *oschophoria, encaenia*, kojih ni u jednom od spomenutih rječnika, vjerojatno iz purističkih razloga, uopće ne nalazimo. Odatle se vidi, da Patačić nije u pogledu broja pojmova imao namjeru da zasjeni svoje prethodnike, nego da dade nešto osobito sa svrhom što veće praktičnosti.

A i pri obradbi i tumačenju pojedinih pojmova hrvatskim jezikom Patačić postupa vrlo neovisno o hrvatskim prethodnicima. Ne može se uopće govoriti o nekoj kompilaciji, nego o samostalnom radu nadopunjenom tu i tamo kakvim podatkom iz kojega starijeg hrvatskog rječnika. Ni u ovom slučaju ne opaža se kod Patačića namjera, da pokupi sve valjane hrvatske riječi, koje se nalaze u njegovih prethodnika, pa da tako u neku ruku dade zaokruženje dotadašnjeg jezičnog blaga odnosno sintetički prikaz kajkavskog književnog jezika. Tako na pr. Jambrešić kod riječi *nundinae* navodi hrvatska značenja *senjem, sejem, sajam*, a Belostenec još i *trg* i dalm. *pazar*, — Patačić donosi posve jednostavno: *senjem, sejma: dnevi sejmeni.* Ako Belostenec s. v. *iustitium* donosi nespretnu kovanicu *pravdo prestaja*, a Jambrešić slično *pravdo-prestanje, vreme vu kom pravde ne teku*, Patačić sasvim leterno donosi *prestanje pravdih i sudenja opčinskoga, koje bivalo je v kakovi veliki žalosti.* Patačiću su *epiphania tri kralji, treh kraljev dan svetečni*, Belostencu *pokazanje ali očituvanje Gosponovo, vodokrstje, vodokrst*, a Jambrešiću čak *skazanje, ukazanje Spasitelovo, Tri kralji, vodokrst.* A pogotovu unosi kod tumačenja mjeseci samostalno rasuđivanje, koje ga djelomično udaljuje od svih njegovih kajkavskih leksikografskih prethodnika. Ogledat ćemo to pobliže i u usporedenju s Della Bellom, kojim se također služio.

Kod riječi *ianuarius* Patačić donosi samo značenje *prosinec*, Habdelić *prosinec mesec*, Belostenec *mali božičnjak, prosinec*, (D.) *sečen*, Jambrešić *sečen ali prosinec*, Della Bella *siečanj.* Patačić za razliku od svih ostalih donosi i tumačenje: *morebiti kajti onda sunce prosivati ili više iti počinja.* Kao što se vidi, Patačić ostaje vjeran starom kajkavskom od Habdelića zabilježenom značenju i ne osvrće se na prodor štokavštine, vidljiv kod Belostenca i Jambrešića, i na drugi još koji kajkavski izričaj.

Kod riječi *februarius* Patačić bilježi značenje *sečen (kajti se onda led tali ali seče)* i crkveno *svečen (morebiti od svečnice)*, dok Habdelić ima

samo *svečen mesec*, Belostenec *svečen, (D.) veljača*, Jambrešić *svečen mesec, veljak*, a Della Bella *veljača*. Patačić dakle za razliku od svih kajkavskih leksikografa uz obično *svečen* ima i svoje osobito *sečen*. Štokavsku *veljaču*, koja je kod Belostenca i Jambrešića donekle prodrla, on ne uzima u obzir.

Kod imena za treći mjesec *martius* Patačić bilježi značenje *sušec (morebiti kajti se onda počinja zemlja sušiti od vetrov)* i crkveno *gregurščak*, dok Habdelić ima samo *sušec mesec*, a Belostenec uz *gregurščak, sušec* donosi i dalmatinsko *ožujak*. Jambrešić ima kao i Patačić *sušec mesec ali gregurščak*, a Della Bella *ožujak*. I opet Patačić nije donio štokavsku riječ *ožujak*, koju je mogao naći i u Belostenca i u Della Belle. Ipak ima više nego Habdelić.

Za četvrti mjesec *aprilis* Patačić ima tri naziva: *traven, mali traven (kajti se onda počinja zemlja travum odevati)* i crkveno *jurjevčak*. Habdelić ima *mali traven*, Belostenec *mesec mali traven* i *đurđevščak*, a Jambrešić samo *mali traven*. Della Bella ima samo *travan, -vna*, tako da u ovom slučaju Patačić zapravo uključuje sve varijante, koje se kod njegovih prethodnika nalaze. Pritom Patačić ipak pretpostavlja oblik *jurjevčak* neobičnijem u njegovu kraju *đurđevščaku*.

Isti slučaj je i s nazivom za peti mjesec: Patačić s. v. *maius* navodi sve nazive, koji su zabilježeni u spomenutih leksikografa. Patačić ima *sviben, veliki traven, rožnjak* i crkveno *filipovčak*, Habdelić samo *veliki traven*, Belostenec *rožnjak, veliki traven, filipovščak i sviben*, Jambrešić *veliki traven, filipovščak, rožocvet, sviban*, a Della Bella *svibanj, -bnja*. Crkveni naziv za ovaj mjesec Patačić bilježi u nešto promijenjenom obliku nego Belostenec i Jambrešić.

Kod naziva za šesti mjesec Patačić je siromašniji od svojih prethodnika. Tako kod njega s. v. *iunius* čitamo samo *klasen (od klasja, koje na polju žitek ima)* i crkveni naziv *ivanščak*. Habdelić ima također samo *klasen*, ali kod Belostenca nalazimo *klasen, ivanščak* i (D.) *liepan*, a kod Jambrešića čak *ivanščak, klasen, mlečen, lipan*. Della Bella ima samo *liepanj, -pnja*. Patačić dakle i opet ne donosi štokavski naziv.

Kod riječi *iulius* Patačić bilježi *srpen (od srpa, kojim se ženje)* i crkveno *jakopovčak*, Habdelić *srpen*, Belostenec *srpen, jakopovščak*, Jambrešić *srpen, jakopovčak*, a Della Bella *srpanj, -pnja*. Patačić dakle obuhvaća sve prije njega zabilježene nazive.

Naprotiv opet kod riječi *augustus* Patačić ne donosi sve zabilježene nazive. On daje samo dva naziva: *kolovoz (od kolarenja iz polja, livadih etc.)* i crkveno *velikomešnjak*, dok kod Belostenca čitamo ove nazive: *mesec velikomešnjak, mejmešnjak, (D.) august*, a kod Jambrešića *vršan, velikomešnjak* i *kolovoz*. Habdelić ima samo *velikomešnjak*, a Della Bella samo *kolovoz*.

Velike se razlike opažaju kod riječi *september*. Patačić donosi u zagradi *rujan, ana*, m., a izvan zagrade *jesenjak* i crkveno *malomešnjak*. Habdelić ima samo *malomešnjak*, Belostenec *miholščak*, a Jambrešić *malomešnjak, miholščak* i *rujan*. Della Bella donosi samo *rujan, -jna*, m. Ovdje zapažamo dvije novosti: ponajprije Patačić uzima štokavsku riječ *rujan* i stavlja je u zagradu, što znači, da je tolerira. Ali ipak mu je draža riječ *jesenjak*, koju je sam stvorio prema njem. *Herbstmonat*. On se dakle služi

pravom, da sam stvara riječi, kad mu se neke ne čine dosta zgodne. A kod crkvenog naziva ostaje vjeran Habdelićevu starijem nazivu, pa zabacuje noviji Belostenčev. Svakako po pogrešnom gen. sg. *rujana* vidi se, da je Patačić ovu riječ prenio iz Jambrešićeva »Leksikona«, gdje genitiv nije zabilježen, a ne iz Della Bellina rječnika, jer bi u njemu našao točno zabilježen genitiv *rujna*. (Mogla bi to biti i letimična pogreška, kao što ćemo kasnije vidjeti kod riječi *hodezan*.) Po tom se još može zaključiti i to, da je Patačiću štokavština bila dosta slabo poznata, a i to, da je do djelomičnog zabacivanja riječi *rujan* došlo vjerojatno zbog toga, što mu korijen riječi nije dao laku priliku za etimologiziranje.

Kod riječi *october* podudaraju se nazivi: i Patačić i Belostenec i Jambrešić imaju zabilježene nazive *listopad, lukovčak*, samo što Belostenec ima varijantu *lukovščak*. Habdelić ima samo *lukovščak*, a Della Bella samo *listopad*. Patačić dakle i mimo Habdelića ostaje pri tom završetku *-čak* mjesto običnijeg kod njegovih prethodnika *-ščak*.

Kad je već prema njem. *Herbstmonat* stvorio riječ *jesenjak*, Patačić dosljedno prema njemačkom *Wintermonat* stvara s. v. *november* i riječ *zimec*. Te riječi ne nalazimo ni kod jednog njegova leksikografskog prethodnika. Uz nju bilježi i *studenjak* i crkveno *vsesveščak*. Obadvije riječi dolaze kod Belostenca i Jambrešića u drugačijem obliku: Belostenec ima *sesvečak* i *studen*, a Jambrešić samo *sesvečak*. Habdelić ima kao i Patačić: *vsesveščak*, Della Bella *studeni, -noga*. U ovom slučaju vidimo kod Patačića završetak *-ščak*, vjerojatno prema Habdeliću.

Kod riječi *december* Patačić bilježi stari kajkavski naziv *gruden* (*morebiti od grudja, onda zmržnjenoga*) i uz njega crkveno *veliko-božičnjak*, Belostenec ima *gruden*, (D.) *prosinec i veliki božičnjak*, Habdelić i Jambrešić samo *gruden*, a Della Bella samo *prosinac, -nca*. Kako se vidi, Patačić ne donosi štokavski naziv, da ne bude zbrke s nazivom za prvi mjesec.

Kad se sve ovo pregleda u cjelini, vidi se, da je Patačić u čitavom ovom radu postupao bez prave dosljednosti. Čas je donosio samo najobičnije kajkavske nazive, čas opet iscrpljivao sve poznate nazive, ponekad donosio štokavski naziv, a ponekad ga zabacivao. Čak je dvaput smatrao potrebnim, da sam stvori zgodnije riječi, nego što ih je našao u upotrebi. Samo se u jednoj stvari pokazao posve dosljedan: u navođenju crkvenih naziva za svaki pojedini mjesec. A ako ga usporedimo s Belostencem i Jambrešićem, uočavamo, da on u osjetljivo manjoj mjeri dozvoljava pristup štokavskih riječi u kajkavsko jezično blago nego ova dvojica. On zapravo fiksira kajkavske književne nazive, ali i to bez slijepe ovisnosti o Habdeliću, Belostencu i Jambrešiću. O kompilaciji pri tom poslu uopće ne može biti govora. Čini se najbliže istini, da je Patačić zagledavao u hrvatske rječnike samo pripadice, a ne sustavno pri svakoj riječi. Pouzdajući se u svoje poznavanje kajkavskog književnog jezika i oslanjajući se o načelo, da sam može stvarati riječi, kad mu se čini, da je potrebno, — Patačić nije htio kaskati za svojim prethodnicima, svijestan uvijek, da radi svoj, osobit posao. On zagledava u hrvatske rječnike samo onda, kad je zbog nečega u sumnji ili kad ga ne zadovoljavaju uobičajeni nazivi.

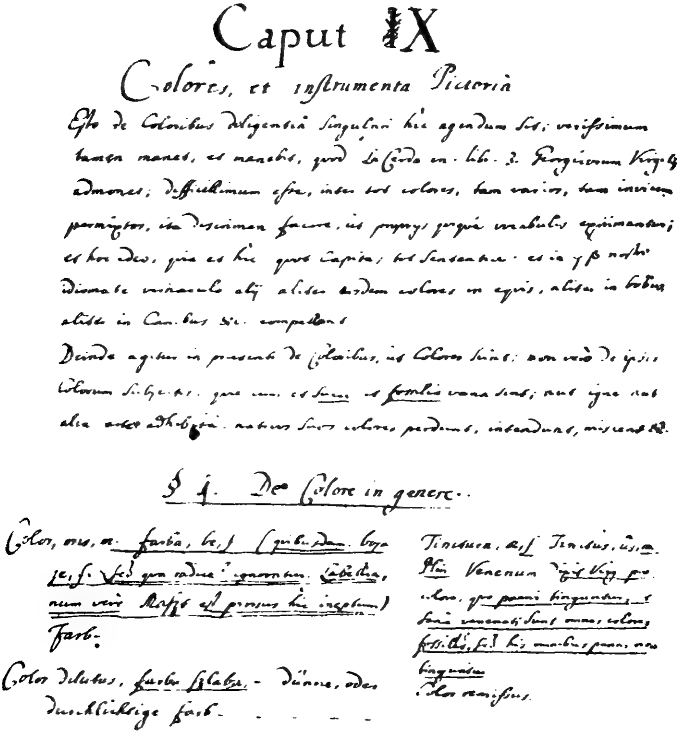

Caput IX

Colores, et instrumenta Pictoria

Esto de Coloribus diligentiâ singulari hic agendum sit; verissimum tamen manet, et manebit, quod la Cerda in lib. 3. Georgicorum Virgilij admonet; difficillimum esse, inter tot colores, tam varios, tam invicem permixtos, ita discrimen facere, ut proprijs propriè vocabulis exprimantur; et hoc ideo, quia et hic quot Capita, tot Sententiae. et in ipso nostro idiomate vernaculo alij aliter eosdem colores in equis, aliter in bobus aliter in Canibus sic compellant

Deinde agitur in praesenti de Coloribus, ut Colores sunt: non verò de ipsis Colorum Subjectis. quae cum et Succi et fossilia varia sint; aut igne aut alia arte adhibita naturas suos colores perdunt, intendunt, miscent &c.

§ 1. De Colore in genere.

Color, oris, m. farba, be, f (quibusdam boja [illegible] sed quo radice ignoramus. Cabella, num verò [illegible] est prorsus hic ingolum) Farb.

Color dilutus, farba slaba. - dünne, oder durchsichtige farb. - - - -

Tinctura, ae, f Tinctus, us, m. Item Venenum [illegible] colores, quo [illegible] linguntur, [illegible] venenati sunt omnes colores fossiles, sed his [illegible] linguntur

Color remissus.

900 strana »Dikcionara«

Pri tom svemu za razliku od ostalih hrvatskih leksikografa rado donosi etimološka tumačenja pojedinih naziva, kojima kao da pomaže svojim mladim čitaocima pri ulaženju u smisao pojedinih riječi.

Kako se u poglavlju »De temporibus« radi uglavnom o općenito poznatim i pročišćenim pojmovima i nazivima, Patačiću nije bilo potrebno često zagledavati u hrvatske rječnike, jer nije često dolazio u sumnju niti često nalazio neprihvatljive ili nezgodne nazive. Patačićeva briga oko što određenije hrvatske terminologije mnogo se bolje očituje u poglavljima, koja obrađuju još nedovoljno proučeno gradivo. Tu se upravo osjeća njegov napor, da se već jednom izvedu na čistac pojedini pojmovi. Vidi se to osobito u poglavlju o ribama, biljkama i pticama. Tu je Patačić morao često zagledavati u sve hrvatske kajkavske rječnike, a isto tako i u Della Bellu. Pokazat će se to pobliže u potanjoj analizi.

Tko je samo malo pregledavao stare štampane kajkavske rječnike i u njima zastupane nazive za ribe, bilike i ptice, mogao se lako uvjeriti, kako je u njima spomenuto hrvatsko nazivlje nepotpuno, nesigurno i djelomično pogrešno. Tomu se dabome ne treba čuditi s obzirom na tadašnje stanje znanosti, ali ipak se može uočiti, da mnogi nazivi, koji su u drugim jezicima bili već određeni, kod Hrvata još uvijek nisu bili fiksirani. Kod hrvatskih leksikografa prije Patačića *som* je ? *leuciscus* (B.) i *mugil* (B., J., H.) i *salmo* (B., D. B.) i *silurus* (B., H.), *thymallus* je *fela ribe drage i plemenite* (B.), a *apua* je *riba, koja iz godine biva* (B.) i sl.[1] A česte su i ovakve pojave: Belostencu je *muraena: grum, morska riba,* Jambrešiću *menjk riba, mlič,* a Della Belli *murina. Salmo* je Belostencu *fela soma,* Jambrešiću *žutoga mesa pastrva, zlatovka,* a Della Belli *som.* Ili kod ptica: Habdeliću je *ficedula šljaka,* Belostencu također *šlinka, šnef,* (dalm.) *volić,* a Jambrešiću *jigo-smokvo-jedica ptica* s ogradom, da je pogrešno smatrati je šljukom. Della Bella ima svoje nazive *volić* i *grmuša.* Ili kod biljaka: kod riječi *platanus* Belostenec ima značenje *jablan,* Jambrešić *velikoga listja, za sencu kruto dobro, lipi spodobno drevo, vnogo svršja ima i visoko raste; javor,* a Della Bella *javor.* Takvih primjera ima priličan broj, pa oni dovode u zabunu svakoga, tko stvar shvaća sustavno. Patačiću je ovakva neodređenost vidljivo smetala, pa on upire sve snage, ne bi li se sve to već jednom točno odredilo. Tu ga upravo vidimo, kako prevrće po brojnim stručnim knjigama, pisanima stranim jezicima, kako strpljivo lista po hrvatskim kajkavskim rječnicima i po Della Bellinu rječniku, kako zagledava u poljske i češke nazive, a pri svemu tome poziva u pomoć i vlastito iskustvo. Ovdje je uporno zagrizao s namjerom, da stvori hrvatsko jedinstveno nazivlje. Stoga je vrijedno pobliže ga promotriti pri ovom poslu.

Nešto je o ovom svojem nastojanju rekao i sam autor »Dikcionara« na str. 995. u § 3. poglavlja o ribama, koji ima naslov »Pisces fluviatici et lacustres«: »Notandum, hoc paragrapho multa piscium vocabula contra nostratem vulgarem modum interpretanda esse; utpote quia in hoc promiscue et, si verum fateri oportet, non satis considerate eorum signifi-

[1] Slova u zagradi jesu početna slova leksikografova prezimena.

cationibus utimur. Quia vero haec interpretatio etiam declarationem desiderat, addam et quorundam piscium descriptionem; adnectam et autoritatem proborum, castigatorumque autorum, qui his nomenclaturis utuntur; insuper et quarundam nomenclaturarum etyma adnectam.« Zbog toga dakle, što upotreba naziva u hrvatskom jeziku djelomično ne zadovoljava, Patačić će donijeti nazive i mimo hrvatskog uobičajenog načina, a opravdat će ih opisivanjem riba, citiranjem autora i tumačenjem korijena riječi. Taj njegov postupak upoznali smo djelomično u jednom od predašnjih poglavlja, u kojem su utvrđivani Patačićevi izvori, a ovdje ćemo ga produbiti usporedivanjem s njegovim hrvatskim prethodnicima.

Najlakše je Patačiću sa slučajevima, gdje nema razilaženja kod naših leksikografa i gdje je sve ustaljeno. Tu je kratak. Na pr. s. v. *lucius* (1001) on sasvim ukratko i bez obrazloženja donosi značenje *ščuka*, kakvo nalazimo i kod Habdelića i kod Belostenca i kod Jambrešića. Na štokavski oblik *štuka*, koji s oznakom *dalm.* donosi Belostenec, on se uopće ne obazire, jer ga ne smatra potrebnim pokraj ustaljenog kajkavskog oblika. Jednako je i kod riječi *cyprinus* (1000) donio samo kajkavsko značenje *krap*, koje imaju Habdelić, Belostenec i Jambrešić, a nije zabilježio naziva *šaran*, koji s oznakom *Scl.* donosi Belostenec, a bez ikakve oznake Jambrešić. Isto je tako i kod ustaljenog naziva za ptice: za riječ *turdus* na str. 478. donosi samo jedno značenje, kajk. *branjug*, koje imaju i Habdelić, Belostenec i Jambrešić, a dalmatinsko *bravenjak*, koje bilježi Belostenec, i *drozd*, što donosi Della Bella, u takvu neprijepornu slučaju uopće ne navodi.

Da Patačić ne voli unositi štokavske nazive, ako postoji dobar kajkavski naziv, vidljivo je i iz citiranog primjera s. v. *anguilla*.[2] On se odlučuje za naziv *vgor*, a štokavsko *jegulja* stavlja kao Della Bellinu riječ u zagradu. To je toliko uočljivije, što Jambrešić donosi samo naziv *jegulja*, a i Belostenec ga donosi u zagradi uz kajkavsko *vugor*. Habdelić ima samo *vugor*. Kao i u poglavlju »De temporibus« Patačić stoji na stajalištu, da se nazivlje stvara, koliko god je moguće, na kajkavskim temeljima.

Znatno je teži posao imao Patačić u onim slučajevima, gdje nema ustaljenosti i gdje se pojedini leksikografi ne slažu. Kao što je pri utvrđivanju izvora »Dikcionara« pokazano uz riječi *leuciscus*, *mugil*, *alliaria*, *squalus*, *antacaeus*, *mustella fluviatilis*, *acipenser*, Patačić je zagledavao u latinske autore, u domaće i strane leksikografe, a posluživao se i vlastitim iskustvom. Pritom je, razumije se, dolazio na pravi put, ali je i griješio. Tako na pr. s. v. *thymallus* (na str. 1004.) donosi značenje *lipan*, *ana*, što se posve podudara sa značenjem, koje znanost i danas daje ovoj latinskoj riječi (thymallus vulgaris = lipan, lipen)[3], dok na pr. Belostenec donosi naprijed citirano neodređeno značenje (»fela ribe drage i plemenite«), a Habdelić, Jambrešić i Della Bella i nemaju te riječi. I kod riječi *mugil* njegova je sumnja, da naziv *som* ne odgovara, bila opravdana, kako je pokazano u 5. poglavlju. Uopće ima priličan broj primjera, kod

[2] Vidi u 6. poglavlju.
[3] Brehm: Kako žive životinje, Zagreb 1937, str. 16. i 245.

kojih se Patačić ne može pravo odlučiti za kakav naziv. Tako tumačeći riječ *nasus* (1002) donosi značenje *nos, nosa*, ali u zagradi se pita: »et quid si *glavaticza, cze*, f.? quod alias latine significaret proprie: capitonem.« Ali ni u to nije siguran, pa dodaje sa strane: »Mentionem hujus facit Pexenf. in Apparatu et Indice secundo; ceterum descriptionem piscis nuspiam reperio, et crederem esse potius illum, quem nos *Jzmuch* appellamus ob rostrum satis productum.« Za tu riječ nije mogao naći nikakav oslonac u hrvatskih leksikografa, jer je oni kao naziv za ribu i ne bilježe.

Još veću neodlučnost pokazuje Patačić s. v. *leuciscus*, a uopće nikakav hrvatski naziv ne donosi s. v. *phoxinus* i *salmo* (1003). Upravo začuđuje, kako on tu postupa neovisno o hrvatskim leksikografima. Dok ga je kod naziva *leuciscus*, kako je pri istraživanju izvora naglašeno, zavelo u bludnju Hadrijan Junius, kod riječi *phoxinus* Belostenec daje značenje *platnica riba*, a s. v. *salmo* nalazimo kod Patačićevih prethodnika (uz pretežno *som*) nekoliko različitih naziva, među kojima je i Jambrešićevo *pastrva*, što se prilično podudara sa značenjem, kakvo danas nauka određuje: *losos, pastrma, pastrva*.[4] Sve to ipak Patačić kao da ne uvažava ili kao da možda čak nije ni znao, pa s. v. *salmo* kaže: »in vernaculo necdum nomen invenit, quia hic nec patriam habet.« Ovaj njegov postupak pokazuje dvoje: prvo, da on nije bio podoban, da riješi postavljen zadatak o utvrđenju nazivlja za ribe, jer nije dovoljno poznavao određeno gradivo; i drugo, da je griješio, što je tako olako prelazio preko hrvatskih naziva, koje su zabilježili hrvatski leksikografi prije njega.

Na jednak način postupa i kod naziva za ptice. U prijepornim slučajevima on prosuđuje samostalno. Tako kod spomenute riječi *ficedula* (475), pri kojoj se Jambrešić, Habdelić i Della Bella ne slažu, Patačić postavlja svoj, nov naziv: *drozd figovni*, a Della Bellina značenja kao u drugom redu prihvatljiva stavlja u zagradu. Isto tako s. v. *miliaria* (477) donosi nazive *slakoper* i *gegač*, što uopće ne nalazimo ni kod Belostenca, ni kod Jambrešića *(prosojedka ptica)*, ni kod Della Belle *(linar, uroš, vuga)*. Pokazuje se dakle jasno, da njegov rad u hrvatskom dijelu nije samo kompilatorne prirode, nego dobrim dijelom posve samostalan.

Dok se kod riba gotovo isključivo oslanjao na svoje strane izvore i njihove opise, a vrlo malo pozivao na hrvatske leksikografe i donosio njihove nazive, dotle kod ptica nalazimo češće pozivanje na hrvatske leksikografe i češće donošenje njihovih naziva. Još jače dolazi to do izražaja u poglavlju o biljkama, gdje nailazimo na svu silu prijenosa iz Della Belle i na svu silu pozajmljenih čeških i poljskih naziva. Tako se na pr. kod navedene riječi *platanus* (507) Patačić između različitih hrvatskih naziva *(javor* i *jablan)* odlučuje za *javor* s pozivanjem na Della Bellu i svoje poljske i češke izvore (»ita Pol., Boh. et La Bella«). Uopće u svim poglavljima o biljkama (Arbores, Frutices, Fructus arborum et fruticum, Frumenta et legumina, De herbis et floribus) kao da je porastao ugled Della Belle i čeških i poljskih naziva ispred Belostenčevih i Jambrešićevih. Čak kod riječi *fructus* (495), za koju ima dovoljno kajkavskih naziva (Belo-

[4] Brehm: o. c., str. 15. i 243.

stenec: *sad, plod dreva budi polja,* Jambrešić: *sad, plod),* Patačić uz *sad* pretpostavlja Della Bellino (i poljsko i češko): *voće.* »Dicimus quidem communiter: ſzad, da, m. Plod, da, m. est nimis late patens: igitur cum La Bella (Polon. et Boh.) Vochjé, ja.« Zanimljiv je za prosudivanje i primjer s. v. *malus armeniaca* (502). Belostencu je to »plešiva i gola breskva; glatka i kak nekoji vele malana breskva«, a Jambrešić i nema te riječi. Della Bella naziva ovu voćku »natipjerka; stabar natipjerke aliti kajsja«. Iako ni Habdelić nema toga naziva, Patačić donosi kajkavski naziv *mandalica* na prvom mjestu. Poslije toga kaže doslovno: »Bohemis merunka, La Bella: natipjerka, -ke vel Natipérka, f., item ſztaber kaiſsje, ali Natipjerke. Elige, quod placet.« Pošto je dakle uz kajkavski naziv donio i češki i štokavski, prepušta čitaocu, da sam odabere, što mu je po volji.

U tom oslanjanju na Della Bellu prolazi on i mimo Belostenca i Jambrešića. Iako oni obojica s. v. *ilex* (505) donose jednake hrvatske nazive *cer, cerovo drevo,* Patačić se ipak priklanja Della Belli i prihvaća njegov naziv *česvina* (s pozivom na Dellu Bellu) donoseći ujedno u zagradi češko *dub.*

Ovo citiranje čeških i poljskih naziva pa Della Belle postaje kod Patačića u ovim poglavljima upravo manirom. Kod riječi *resina* (498), za koju Belostenec donosi naziv *smola,* Jambrešić *iz drevja cureča mast, smola,* a Della Bella *smola, saroksa,* Patačić sasvim nepotrebno uz hrvatski naziv *smolnica* donosi i poljski i češki naziv i (s oznakom) Della Bellin naziv *saroksa.* Jednako kod riječi *sinapis* (586) Patačić sasvim nepotrebno uz hrvatske nazive *muštarda* i *gorušica,* koji se nalaze i u Belostenca i u Jambrešića, bilježi u zagradi i češki naziv *horcice* (!), točno s pogreškom, kakva je u Megisera. U tom se ujedno ogledava nedosljednost Patačićeva rada. Kad bi on kod većeg dijela naziva u svom »Dikcionaru« uzimao obzir na štokavske nazive Della Belline i onda, ako to zbog jasnoće nije potrebno, pa kad bi slično postupao i s češkim i poljskim nazivima, mogao bi se ovakav postupak opravdati. Ovako je to samo časovito raspoloženje, koje se stvorilo zbog potrebe čestog zagledavanja u spomenute izvore kod gradiva iz biljnog carstva.

Drugi je dabome slučaj s riječima, za koje Patačić nije našao hrvatskog naziva ni u Habdelića, ni u Belostenca, ni u Jambrešića, ni u Della Belle. Tako je na pr. s naprijed navedenom riječi *cardiaca* (596). Tako je i s riječju *sabina* (520), za koju donosi samo češki naziv *klašterska hvojka.* Kod njih se Patačić mora uteći češkom nazivu, kad hrvatskoga sam nije znao, a nije ga ni u leksikografskih prethodnika mogao pronaći. To je posve u duhu njegove lozinke: što ne možeš naći kod kuće, traži u susjedstvu! Ali kad je već imao toliko povjerenje u Della Bellu, da je ponekad donosio samo Della Belline nazive, opet je znak nedosljednosti i nesustavnosti, što kod nekih riječi bilježi samo češki naziv, a Della Bellin uopće ne donosi, iako ga Della Bella ima. Tako kod riječi *consiligo* (599), kako je već naprijed rečeno, donosi samo češki naziv u hrvatskom obliku, iako je kod Della Belle s. v. *consiligine, herba* mogao naći *consiligo, nis f. lišac, -šca,* m. Ali naprotiv ima i takvih slučajeva, da on donosi hrvatsko zna-

čenje kao jedini od spomenutih hrvatskih leksikografa. Naziv *uva crispa* (523) uzalud ćemo tražiti u Habdelića, Belostenca, Jambrešića i Della Belle, tako da značenje *agrest* ulazi u hrvatski rječnik po prvi put zaslugom autora »Dikcionara«.

Valja još reći, da su pri odabiranju broja naziva, koji će ući u »Dikcionar«, kao i u poglavlju »De temporibus« odlučni Patačićevi priručnici pojedinih struka, a ne hrvatski kajkavski rječnici prije njega. Tako na pr. s. v. *accipiter* (479) uneseno je kod Patačića više podređenih pojmova, nego što ih možemo naći u Belostenca, Jambrešića i Della Belle. U poglavljima, koja sam sada razmotrio, znatno veći broj naziva obuhvaća Patačićev »Dikcionar« nego Belostenčev »Gazophylacium«, Jambrešićev »Lexicon latinum« i Della Bellin »Dizionario italiano-latino-illirico«. Vrlo često nalazimo i takvih naziva, kojih nijedan od ova tri rječnika nema. Tako na pr. u spomenutom § 3. poglavlja XIV. (Pisces fluviatici et lacustres) Patačić donosi sedam naziva za ribe, koji uopće ne dolaze u Habdelića, Belostenca, Jambrešića i Della Belle. To su *alosa, apua phalerica, apua cobitis, cyprinus latus, muraena fluviatilis, nasus* i *truta major*. Ako se uzme, da je u tom paragrafu obrađeno u svemu 37 naziva, onda je to razmjerno znatno obogaćenje s gledišta hrvatskog jezika, jer Patačić za sve te latinske nazive donosi hrvatski prijevod. Isto tako u § 5. poglavlja III. (Aves edules) u Patačića nalazimo nazive *passer arundinarius* i *turturilla*, kojih nema ni u jednom od spomenutih leksikografa. A u poglavljima o biljnom carstvu unesen je kod Patačića čitav niz takvih naziva, od kojih su pojedini već spomenuti u dosadašnjem razmatranju. Ovo pokazuje, da je Patačićev »Dikcionar« bogato leksikografsko djelo s kraja 18. stoljeća i da zaslužuje, da bude potpuno ekscerpiran s gledišta hrvatskog jezika, da se na taj način obogati povijesno poznavanje hrvatskog jezičnog blaga.

Na temelju dosadašnjeg ispitivanja jezične grade u Patačićevu »Dikcionaru« dolazi se do nekoliko dragocjenih zaključaka, koji sintetički osvjetljuju jezikoslovni rad Adama Patačića. U prvom redu postaje jasno, da je Patačić stvarao svoj »Dikcionar« na čvrstoj bazi hrvatskog kajkavskog književnog jezika sa željom, da fiksira hrvatske kajkavske nazive. Rodom iz kajkavske Hrvatske, djelujući nekad u kajkavskoj Hrvatskoj, kao zgoljni kajkavac Patačić pribire i obogaćuje kajkavsko književno jezično blago u doba, kada kajkavska Hrvatska predstavlja ne samo političko hrvatstvo, nego i kao čuvar predaje i hrvatske državnosti nosi u sebi svijest o svojoj kulturnoj i državnoj vrijednosti. Kajkavska književnost sa nekolikostoljetnom tradicijom i izrađenim književnim jezikom u oslonu na stalno štampanje knjiga opravdava ovu samosvijest, koja je bila potrebna, sve dok se nisu otvorile šire mogućnosti za književno i jezično ujedinjenje hrvatskih pokrajina, politički tako nemilosrdno rastavljenih. Patačić nije toliko putovao i dulje boravio po različitim hrvatskim krajevima, kao što su prije njega autori »Gazophylaciuma« i dvaju »Lexicona«, da bi temeljitije osjetio potrebe i (za tadašnje prilike) udaljenijih hrvatskih pokrajina, koje su dobrim dijelom bile u težem položaju od kajkavske Hrvatske. Stoga se kod njega nije razvila želja, kao kod nje-

govih velikih prethodnika: Vitezovića, Belostenca, Orlovića, Sušnika i Jambrešića, da pomaže stvarati, iako na temelju kajkavskog govora, jedan nov zajednički književni jezik, prosićen štokavskim i čakavskim elementima. Ovakva je želja kod Belostenca bila jasno izražena i sustavno u djelo provođena, a rječnici Vitezovićev, Belostenčev i Jambrešićev najrječitiji su dokazi o takvu nastojanju. Patačić u »Dikcionaru« ne ide tako daleko, iako su mu po Belostenčevu »Gazophylaciumu« i po Jambrešićevu »Lexiconu« poznati ovi napori. Dok Belostenec i Jambrešić sustavno (iako ne uvijek) uz kajkavske riječi donose i štokavske i (nešto manje) čakavske riječi,[3] prvi s oznakom porijekla, a drugi i bez te oznake, Patačić to ne radi. On želi hrvatsko nazivlje riješiti na podlozi kajkavskog narječja, a samo onda, kad mu kajkavsko narječje ne daje potrebnu građu ili kad mu se ona kajkavska građa, koju ono daje, ne čini zgodna, samo onda se on utječe Della Bellinu rječniku i ponekad dalmatinskim i slavonskim riječima. On iz toga jezičnog blaga, koje ne osjeća tuđim, pozajmljuje samo na temelju izravne potrebe, bolje reći: samo u oskudici. Kajkavski književni jezik, sudeći po njegovu djelu, smatrao je dovoljno izgrađenim i izražajnim jezikom, koji je tek tu i tamo potrebno obogatiti kakvim prilivom iz ostalog hrvatskog jezičnog područja, u prvom redu štokavskog. Štokavsko narječje isto mu je tako hrvatsko kao i njegovo kajkavsko, pa u tom pogledu ne pravi nikakve razlike, nego svrstava riječ do riječi, ali jasno osjeća njegovu osobitost, pa ne želi da plete jezična blaga različitih književnih krugova. Možemo ga dakle okrstiti ljubomornim čuvarom kajkavske jezične čistoće i kajkavskog osobitog kolorita.

Na jednak je način oskudica nagnala Patačića, da se služi poljskim i češkim riječima. Premda višeput donosi poljske i češke riječi i onda, kad imade pri ruci hrvatskih naziva, ipak je njegovo pozajmljivanje, u cjelini uzeto, malobrojno i stoga bez većih posljedica za čistoću kajkavskog književnog jezika. Ako se još ima na pameti, da Patačić češke i poljske riječi prilagođuje hrvatskom izgovoru i pravopisu, tada se ovdje uopće ne može govoriti o unošenju bohemizama i polonizama kao o nekoj natrusi, koja nagrđuje hrvatski jezik. U oskudici Patačić je pri određivanju hrvatskog nazivlja u drugoj polovici 18. st. — mutatis mutandis — polazio stopama, kojima su u 19. st. pošli, dabome sigurnije i razložitije, hrvatski jezikoslovci, književnici i predstavnici pojedinih znanosti u području usvojenog jedinstvenog hrvatskog književnog jezika.

U toku dosadašnjih raspravljanja višeput je utvrđeno, da Patačić u svojem radu nije dovoljno dosljedan: u jednakim slučajevima ne postupa jednako. Načela, koja je sam postavio, drži se samo u glavnim linijama, a u pojedinostima dosta često od njih odstupa. U tom se svakako dijelom ogleda njegova priroda, a dijelom i to, što je radio na svom »Dikcionaru« kao ljubitelj, a ne kao izravni stručnjak u jezikoslovnim pitanjima. Nje-

[3] Prof. Fancev nema pravo, kad u raspravi »O avtorstvu i postanju rječnika Lexicon latinum« (Južnosl. filolog, III, str. 14.) tvrdi, da u Jambrešićevu rječniku »uopće nema« čakavskih riječi. Dovoljno je istaći samo koji primjer: z a č s. v. quare, o š t a r i j a s. v. c a u p o n a.

govo je djelo nastajalo kroz niz godina u slobodnim časovima Adama Patačića, koji nije htio svoju maštu i svoj rad suviše obuzdavati, nego se od zgode do zgode u radu prebacivao preko ograda, koje je sam postavio i kojih se zapravo želio pridržavati. Najveću dosljednost pokazuje upravo u vjernosti kajkavskom književnom jeziku.

10. HRVATSKO JEZIČNO BLAGO I VRIJEDNOST »DIKCIONARA«

1. Da se u potpunosti odgovori na pitanja postavljena u početku predašnjeg poglavlja, valja ogledati još neke osobitosti Patačićeva »Dikcionara«. Tu u prvom redu dolazi u obzir hrvatsko jezično blago, koje prije Patačića nije bilo rječnički zabilježeno.

Da ispitam, ima li u »Dikcionaru« takvih riječi i u kolikom stepenu, pregledao sam sve kajkavske riječi poglavlja »De temporibus«, paragrafa »Pisces fluviatici et lacustres« i »Aves edules«, te prvog[1], trećeg[2] i petog paragrafa[3] osmog poglavlja »De consanguinitatibus et affinitatibus«. Usto sam pregledao još preko dvije stotine naziva, koje sam ispisao iz različitih poglavlja duž čitava »Dikcionara«, a koji su bili zbog bilo čega zanimljivi. Hrvatske nazive, koje je zabilježio Patačić, potražio sam u Vrančićevu, Mikaljinu, Habdelićevu, Belostenčevu, Jambrešićevu i Della Bellinu rječniku, pa sam tako ustanovio, da odista u »Dikcionaru« nalazimo priličan broj takvih riječi, kojih nijedan od ovih starih leksikografa nije zabilježio.

Navodim ovdje te riječi abecednim redom s oznakom u zagradi, kod kojeg su naziva zabilježene, i s brojem strane u »Dikcionaru«:

agrest (uva crispa 523), *bagadur* (quaestor aerarius 269), *belokostnec (elephas* 454), *bližanci* (fratres gemini 278), *carovnik* (publicanus 269), *cer pruskavec* (turdus viscivorus 479), *cujzek* (equulus 448), *češnjakovica* (alliaria 588), *dehnikuhnju* indecl. (parasytus 302), *drčka* (perdix 478), *dubravec* (hylaeus 1028), *gegač* (miliaria 477), *golčič* (scomber 1011), *gumbek miloduhni* (spina alba 645), *hajn* (cyprinus latus 1000), *jesenjak* (september 73), (prst) *kazač, kazivac* (digitus index 100), *kazališče* (theatrum 891), *kipar* (pictor 756), *kuhnjudeh* (parasytus 302), *lipan, ana* (thymallus 1004), *lučnica* (ascia 787), *mandalica* (malus armeniaca 502), *nastojalnica* (palaestra 320), *njust* (mustella scythica 458), *petelin* (gallus gallinaceus 476), *pitovna* golubica (livia 477), *podojek, -jka* (porcellus subrumus 451), *poklicar* (legatus 251), *puzica* (muraena fluviatilis 1002), *rozomača, rozomak* (hyaena 455), *sagar* (polymitarius 796), *sesnec* (porcellus subrumus 451), *sin od kraja* (nothus 277), *studenjak* (november 74), *suvar* (suber 508), *škanjec* (buteo 479), *štalnik* (stabularius 313), *švec*, gen. *šveca*

[1] Consanguinitatis et affinitatis quaedam generalia vocabula.
[2] Consanguinitatis lineae laterales, positis personis per gradus, numeris expressos, quibus de iure canonico inter se distant.
[3] Affinitatis linea recta in primo gradu ascendentium et descendentium.

(sartor 798), *zimec* (november 74), *zetec* (susceptus in sacro lavacro 278), *zetica* (suscepta in sacro lavacro 278). Ako se k tome još dodaju označeni bohemizmi, tada se broj i povećava, na pr. *črno korenje* (consiligo 599), *rebriček* (achillea 587), *srdečnik* ili *srčenik* (cardiaca 596), *zemec luk mali* (centaurium minus 597), *steničnik* (iberis 609) i dr. Usto Patačić bilježi neke riječi u značenju, koje se kod spomenutih leksikografa uopće ne nalazi, na pr. riječ *naredba* kod njega ima značenje *instrumentum* (923).

Već ovo, što je ovdje iz malenog dijela »Dikcionara« navedeno, pokazuje jasno, da »Dikcionar« zaslužuje osobitu pažnju jezikoslovca, jer se u njemu krije priličan broj rječnički nefiksiranih riječi. Nastojanje, da se »Dikcionar« ispita samo s toga gledišta i da se pribilježe sve u spomenutim rječnicima nezabilježene riječi, ne bi bilo dakle uzaludno i dalo bi dragocjene rezultate, ali to pripada u okvir posebne radnje. Za takvu radnju, koja iziskuje mnogo vremena, bilo bi svakako potrebno imati »Dikcionar« na proučavanju bar pet puta dulje, nego što sam ga ja mogao imati za sva ova ispitivanja, koja sam o njemu proveo. Sastavljač znanstvenog rječnika hrvatskog jezika, koji će obuhvaćati sva hrvatska narječja, ili samo sastavljač rječnika kajkavskog narječja ne smije ubuduće mimoilaziti Patačićev »Dikcionar«. Osim toga, što daje priličan broj drugdje nezabilježenih riječi, leksičko gradivo »Dikcionara« pomoći će i u tome, da se o nekim riječima dobije pouzdaniji povijesni pregled. S »Akademijinim rječnikom« u ruci pokušat ću to pokazati i na temelju ovoga djelomičnog gradiva.

U »Akademijinu rječniku«[4], koji se samo djelomično osvrće na hrvatsko kajkavsko jezično blago, većina ovih riječi nije zapisana ili bar nije zapisana u navedenom značenju. Zapisane nisu ove riječi: agrest, bagadur, belokostnec, bližanci, carovnik, cer pruskavec, češnjakovica, dehnikuhnju, drčka, gegač, gumbek miloduhni, hajn, jesenjak, kazač, kuhnjudeh, nastojalnica, podojek, poklicar. U drugom značenju zabilježene su riječi: dubravac, golčić, kazivac, kipar, lučnica, naredba, petelin. Riječi, koje još preostaju od slova *p* do *ž*, svakako se mogu također smatrati dragocjenim jezičnim prilogom za znanstveni rječnik. A čak i one riječi od slova *a* do *p*, koje su zabilježene u istom značenju u »Akademijinu rječniku«, čak i one pružaju nova saznanja i djelomično mijenjaju dosadašnja tamošnja tumačenja. Odmah će to biti pobliže osvijetljeno.

U ARj uz riječ *kazalište* čita se, da je ona u značenju *theatrum* načinjena u naše vrijeme. Kako međutim Patačić uz latinski naziv donosi značenje *gledališče, šča, n. vel kazališče, šča, n.*, morat će se uzeti, da je to starija kajkavska riječ preuzeta od štokavaca u poštokavljenom obliku u novije vrijeme.

Uz riječ *mandalica* stoji u ARj, da se ona govori u Zagrebu. Uzevši u obzir, da ju je Patačić zabilježio u »Dikcionaru«, moći će se ovaj podatak nadopuniti i s pozivom na ovaj kajkavski rječnik iz 18. st.

[4] Kratica ARj. — Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, što ga od 1880. izdaje Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti u Zagrebu.

Za riječ *lipan* poziva se ARj u značenju *thymallus vulgaris* jedino na rječnik Vuka Karadžića s potvrdom iz Srbije i Hercegovine. S obzirom na to, što je ovu riječ zabilježio Patačić davno prije Karadžića, dobiva se potvrda za tu riječ s hrvatskog kajkavskog jezičnog područja iz druge polovine 18. st.

Tako je dakle s ovih nekoliko riječi, koje je ARj zabilježio u istom značenju. One pak riječi, koje su u ARj zabilježene u drugom značenju, daju tako samim tim gradivo za proširenje navoda značenja. Kod riječi *kipar* čita se u ARj da označuje čovjeka, koji pravi kipove, i da je učinjena u naše vrijeme. S obzirom na to, što ju je zabilježio već Patačić, ali u značenju »pictor, Mahler«, valjat će nadopuniti povijest ove riječi ovim podatkom. Riječ je dakle svakako starija od »našeg vremena«.

Riječ *golčić* zabilježena je u ARj u značenju *mali vrnut, mala skuša* s oznakom, da dolazi u naše vrijeme u hrvatskom primorju. Patačić je bilježi u značenju *scomber* uz paralelne nazive *lokarda* i *vrnut* već u 2. pol. 18. st.

Pridjev *pitovan, pitovna* ima u ARj potvrdu samo za značenje *onaj, koji pita, hrani* s navodom, da se govori u Orahovici (u Slavoniji). Patačić donosi tu riječ u značenju *pitom* za područje kajkavskog govora (»golubica divja i pitovna«).

Isto tako uz riječ *dubravac*, za koju ARj kazuje da označuje muško ime i prezime, pa ime mjestu u varaždinskoj podžupaniji, Patačić donosi potvrdu i za treće značenje: ime životinji.

Za riječ *kazivac* ARj navodi potvrdu samo u jednoga čakavskog pisca 17. st., ali ne za *kažiprst*. Patačić nadopunjuje ovaj navod novim značenjem.

Kod riječi *lučnica* ARj ima ova zabilježena značenja: 1. svijećnjak, 2. sud i 3. mjesto. Patačićevo značenje uz običajno *širočka* etimološki označuje sjekiru, kojom se sijeku *luči*, drvene cjepčice.

Riječ *naredba* u značenju *instrumentum* Patačićeva je kovanica, kao što su jamačno i *nastojalnica, dehnikuhnju* (indecl.) i *kuhnjudeh*. Za *instrumentum* postoje kod Habdelića, Belostenca i Jambrešića utvrđena značenja *(orudelje, orudje, pohištvo,* čak i *halat)*, a isto i kod Della Belle *(orudje, halat)*, pa Patačić nije bio u nuždi, da stvara riječ, koja možda još ne postoji u upotrebi. Što je on ipak stvarao novu riječ, to valja svesti na njegovu ljubav za etimologiziranjem (instruo 3 — urediti, narediti), poduprtu još njegovim češkim ili poljskim izvorom. Tako on donoseći na prvom mjestu značenje *naredba* stavlja u zagradu *narzadi*, f., što će biti u vezi ili s Megiserovim poljskim značenjem *narzad* (s. v. instrumentum) ili s kojim drugim češkim priručnikom. Poslije toga Patačić ipak donosi uobičajene već riječi: *orudelje, pohištvo.*

Patačić dakle ne stvara riječi samo onda, kad za to postoji prijeka potreba, nego od zgode do zgode, kad se njemu prohtije, kad je zapravo raspoložen za to. Slično je postupao i kod riječi *palaestra*. Iako je kod Jambrešića mogao naći dobru riječ *(boritelnica, mesto borenja, borenje)*, a kod Belostenca uz *mesto borenja* još i *škola, u koje se mladenci krepostih*

i človečtva uče, — on ipak s obzirom na ovo posljednje značenje stvara novu riječ *nastojalnica,* koja je doduše stvorena u duhu hrvatskog jezika, ali ipak nije kasnije prihvaćena. Najslabije sreće pri stvaranju novih riječi bio je svakako kod indeklinabilne riječi *dehnikuhnju* za imenicu *parasytus.* Vidi se, da pri stvaranju ove riječi nije mislio na njezinu praktičnu upotrebu u rečenici, koja je s obzirom na nesklonjivost sasvim isključena. Ipak i ovaj primjer kao i nespretno stvorena riječ *kuhnjudeh* očituju njegovu živu maštu pri stvaranju riječi i ujedno težnju za što većom zornošću.

Ali da se vratimo razmatranju o leksičkom prinosu Patačićeva »Dikcionara«.

I one riječi, koje su zabilježene i u starijem kojem rječniku i u ARj, a dolaze i u »Dikcionaru«, također višeput dobivaju posebno osvjetljenje samim svojim prisustvom u ovom kajkavskom rječniku. Tako na pr. riječ *perivoj,* za koju je u ARj ustanovljeno da se pojavljuje od 16. st. i da je zapisana u Mikaljinu i u Della Bellinu rječniku, dolazi kod Patačića prvi put u jednom kajkavskom rječniku (s. v. *viridarium* na str. 52.). Slično je s riječju *bodezan* (s. v. *pugio* 358), koja je u ARj potvrđena za Della Bellin i Stulićev rječnik. Stavljajući Habdelićev naziv *bodež* začudo u zagradu, Patačić se odlučuje za ovu riječ, prenesenu vjerojatno iz Della Belle (bodezan, -dezni), samo s drugim genitivom *(bodezana),* i za naziv *kordec.* Samo u ovom drugom slučaju put proširenja nije bio tako povoljan kao kod riječi *perivoj.*

Na jednak način slabo potvrđene riječi u rječnicima prisustvom u »Dikcionaru« dobivaju u neku ruku potvrdu o većoj raširenosti, nego što bi se bez »Dikcionara« moglo uzimati. Tako riječ *kunica,* koja po svjedočanstvu ARj u značenju za neku biljku dolazi od 18. st., a između rječnika u Jambrešićevu i Karadžićevu, zabilježbom u »Dikcionaru« (s. v. *achillea* 587) za istu biljku dobiva još jednu potvrdu.

Ako se sve ove pojedinosti uzmu u cjelini, dobivaju se u priličnom broju korisni podaci o pojedinim riječima hrvatskog jezika. Na temelju svih izlaganja ovoga i predašnjeg poglavlja, jasno je ustanovljeno, da Patačićev »Dikcionar« među hrvatskim kajkavskim rječnicima zauzima ugledno mjesto, jer s jezikoslovnog gledišta može poslužiti filologu kao izvor korisne građe. »Dikcionar« nije nipošto tako siromašan i oskudan hrvatskim riječima, da bi možda poslije »Gazophylaciuma« i »Lexicona latinum« bio bespredmetan i nevrijedan za ekscerpiranje i proučavanje. On doduše s današnjeg gledišta, s obzirom na njegovu opću zastarjelost, nije »typo dignum«, ali zaslužuje svakako, da se, ako je ikako moguće, otkupi od knjižnice kaločke nadbiskupije i prenese u Zagreb radi potpunog jezičnog proučavanja. Koliko to nije moguće zbog bilo kojih razloga, svrha će se moći postići i tako, da se rječnik u cjelini u nekoliko primjeraka fotografski snimi i snimci pohrane u kojoj javnoj knjižnici. Nikako se ne smije dopustiti, da se mimo »Dikcionara« i nadalje prolazi šutke, kao što je uglavnom bilo dosad. Jer »Dikcionar« zapravo predstavlja posljednji velik kajkavski rječnik, koji je nastao u doba, kad se kajkavska književnost primicala svome završetku, pa on u neku ruku daje rječničku bilansu nekoliko stoljeća.

2. Nije moguće oprostiti se s »Dikcionarom«, a da se još ne iznesu neke pojedinosti u obradbi. Tu prije svega valja istaknuti Patačićevo puristično nastojanje: gdje god može, on izbjegava strane riječi, preuzete iz njemačkog, talijanskog, madžarskog i turskog jezika. Riječi *tišlar, šoštar, šanc, plajbaz, oštarija, sabol, turpija* on zabacuje i mjesto njih donosi nekoliko domaćih riječi. Upire u tudice prstom označujući, da su iz stranog jezika, i stavljajući ih u zagradu, da istakne prednost domaćih riječi. Tako kod riječi *faber arcularius* (762) donosi značenje *škrinjičar, stolar* i *postelničar*, a u zagradi bilježi: »passim *tišlar, ara*, m., sed qua vocis origine, notum satis iis, qui germanice loqui noverunt.« Uz riječ *vallum* (391) bilježi *ograda taborska, meteriš vojački, nasip ogradni tabora*, a u zagradu stavlja: »*ſsancz* est ex germanico«. Kod riječi *sutor* (798) zabilježen je naziv *postolar*, a *šoštar* je stavljeno u zagradu. Jednako je kod riječi cerussa (726); donesena su dva hrvatska naziva: *belilo* i *belnica*, a u zagradi je s odbijanjem doneseno: »vulgo: *playbaſz*«. Uz riječ *lima* (790) zabilježen je naziv *pila*, a u zagradu je stavljeno: »*turpia* vox est turcica«. Jednako se kod riječi *caupona* (869) uz značenje *gostilnica, prestanište* u zagradi odbija riječ *oštarija* riječima: »vulgo oſtaria cum Italis«. Madžarska riječ *sabol* stavljena je s. v. *sartor* (798) u zagradu, a istaknute su riječi *šivec, švec, krajač* i *svitar*. Ovakvih primjera moglo bi se navesti čitav niz, na pr. s. v. *phrenitis* 204, *saga (czopernicza* vulgo, sed ex germanico) 304, *rutrum* 423, *leo* 456, *hypocaustum* (vulgo apud nos, sed inepte et imperite: badſtuba) 882, *saburra* 982 i t. d. Ako se i ovaj postupak usporedi s postupkom Belostenca i Jambrešića i istoj stvari, dolazi se do zaključka, da je Patačić u pogledu ispravnosti hrvatskog jezika mnogo veći čistunac od Belostenca, a odrješitiji i od Jambrešića. Belostenec bez zazora i ograde donosi riječi *tišljar, cimerman, šanc, šoštar* (kao jedino značenje s. v. *sutor*), *plajbas, sabolica, oštarija, kramp* i sl. Jambrešić ih također donosi *(tišljar, cimerman, kramp* ne dolaze pod navedenim latinskim nazivima), ali gotovo redovno s oznakom *peregr.*, što je također u neku ruku puristička ograda, ali ne tako oštro izražena kao kod Patačića. Može se to ovako izraziti riječima: Belostenec nagrdne tudice podnosi i upotrebljava, Jambrešić se ograđuje od njih, a Patačić ih izravno odbija (s izuzetkom pozajmljenica iz slavenskih jezika). Stoga Patačić s. v. *affines* i *affinitas* (276) uopće ne donosi riječi *šogor, švogor* ili *šogorstvo, švogorstvo*, kako ih uz druga značenja donose Jambrešić (peregr.) i Belostenec, nego bilježi samo hrvatske riječi *svaki, svojaki, svaćtvo* i *svaćenstvo*. Gdje god može, Patačić donosi pročišćene hrvatske nazive, a odbija nagrdne tudice. To mu je toliko lakše, što je za krajnji slučaj pridržao sebi pravo, da sam stvori riječ, kad je u nuždi. Ali razumljivo je, da s obzirom na tadašnje jezikoslovno znanje nije ovo Patačićevo stajalište pobijedilo u svim slučajevima. Pri tom čistunstvu dolazilo je čak do takvih zabuna, da je Patačić s. v. *nuptiae* (274) zabacivao riječ *pir*, jer ju je krivo dovodio u vezu sa sličnom grčkom riječi, koja znači *vatru, oganj*, a naprotiv na str. 313. s. v. *stabularius* pretpostavljao stranu riječ *štalnik* domaćoj riječi *konjuhar*, jer je prva sličnija latinskoj riječi. U toj borbi oko podrijetla riječi i u stalnom ispitivanju hrvatskih riječi poučan

je primjer i s. v. *color* (900). Patačić odbija Della Bellinu riječ *mast*, jer mu se u tom značenju čini nezgodnom; za riječ *boja* ne zna, od kojega je korijena, pa se stoga ipak odlučuje za običajniju tudicu *farba*, koju bi, kako se po cjelokupnoj stilizaciji vidi, najradije odbacio. (V. fotografiju br. 2!) Tako mu se ponekad desi i to, da ga ponese njemačka riječ, i on dade zapravo njezin otisak u hrvatskom jeziku, kao na pr. pri riječi *nothus* (277), kod koje navodi značenje *sin od kraja* (pored *fačuk, kopile*) prema njem. *Seitenkind*, iako on tu njemačku riječ izravno i ne spominje. Ipak takve pojedinosti, jednako kao i slučajevi, da Patačić s. v. *mensura* (665) uz hrvatske riječi *mera* i *mira* donosi izrazitu madžarsku riječ *mertuk* bez ikakve ograde, ipak sve to ne mijenja na temeljnoj činjenici, da je Patačić u pogledu hrvatskog jezika postupao s jakim purističkim osjećanjem i da je u tom nadmašio i Belostenca i Jambrešića.

3. Patačić je bio svijestan nekih prednosti, koje unosi u »Dikcionar« naprama starijim hrvatskim i kajkavskim leksikografima. Odatle također dio njegove samosvijesti i onako superiorno spominjanje njegovih nedavnih kajkavskih prethodnika i upadljivo ispravljanje njihovih pogrešaka. Spomenuta su ona tri slučaja ispravljanja »naših novih leksikografa« u samom predgovoru za značenje riječi *aerumna, parhippus* i *asparagus*. Premda je Patačić upravo u elementu raspravljanja i upotrebljuje pritom svu svoju spretnost govornika,[5] ipak ima ovdje manje pravo on nego njegovi kajkavski leksikografski prethodnici. Za riječ *aerumna* prigovara leksikografima, što bilježe značenje *nevolja* umjesto *oprta*, ali on je u tom prigovoru nepravedan. Njegov prigovor pristaje, ali također samo djelomično, Habdeliću, Jambrešiću i Della Belli, jer donose samo jedno značenje ove riječi: *nevolja*, a zanemaruju značenje *nosila, oprta*, koje također ima ova riječ. Ali taj se prigovor nikako ne odnosi na Belostenca, jer on s. v. *aerumna* donosi kao prvo značenje *teškoća, tuga, nevolja* i t. sl., a kao drugo *nosila ona, na kojeh putniki parteku svoju nose*. Čak i u hrvatsko-latinskom dijelu rječnika čitamo s. v. *nosila* (na keh putniki parteku nose) *aerumnae furculae, muli mariani*. Patačić nema pravo, ako misli, da *aerumna* ne znači i nevolju, a jako pretjeruje u prigovorima, kad kaže »lexicographi nostri recentes dejerabunt omnes, quod *aerumna* proprie significet idem ac *nevolya;* dejerabunt, sed imperite ac false«. Belostenec je posve ispravno donio ova obadva značenja, ali Patačić nije izvršio svoju dužnost i pogledao u njegov rječnik, nego mu prigovara posve bezrazložno i sasvim nepravedno. Patačićev prigovor je zasnovan na površnom pregledavanju rječnika, kojima prigovara, a čitava argumentacija kao da je prenesena iz Calepinusa, u kojem s. v. aerumna čitamo: »gran fatica ..., Ger. trubzahl, beschwerd, Gal. ... malheur, peine ..., *ἀπὸ τοῦ αἴρω*, levo, tollo. Nam propriae aerumnae dicuntur furcillae, quibus viatores sarcinas suas religatas tabella interposita ferre consueverunt ... Hinc factum est, ut labores onerosi aerumnae dicantur.« I Calepinus dakle na prvom mjestu donosi preneseno značenje *nevolja*, pa se to toliko više

[5] Clavis, V—VI.

može dopustiti Belostencu. Frisius i Kirsch postupaju obratno, pa na prvom mjestu donose izravno značenje, a tek na drugom preneseno. Pritom još spominjem, da je po Klotzovu rječniku latinskog jezika[6] s. v. *aerumna* i ovo etimološko dovođenje u vezu s grčkom riječi *αἴρειν* posve sumnjivo. A po Forcellinijevu rječniku[7] o etimologiji ove riječi »nihil tamen certi potest definiri«.

Kod prigovora za značenje riječi *parhippus*, ako se on po nejasnoj stilizaciji odnosi također na nove hrvatske leksikografe, Patačić opet postupa nepravedno. Nijedan od hrvatskih leksikografa prije Patačića ne dovodi tu riječ u vezu s madžarskom *szép parip*, pa prema tome prigovor nije na mjestu. Stoga radije uzimam, da ovaj prigovor nije ni upućen Habdeliću, Belostencu, Jambrešiću i Della Belli, nego općem mišljenju srednje obrazovanih Patačićevih suvremenika. Ipak se ne može misliti, da bi Patačić to prigovarao leksikografima, kad mu nijedan za to ne daje povod. Tvrdnja, da riječ *parip* ne potječe iz madžarskog jezika, inače je u biti posve ispravna, jer je to odista grčka riječ, kao što se može vidjeti u spomenutom Klotzovu i Akademijinu rječniku.

Treći Patačićev prigovor u predgovoru kod riječi *asparagus* također je pretjeran. Patačić želi ovu riječ sačuvati samo za »prvi i mladi iz korena strček trave, zelja, grma etc., die erste, junge und zarte Schösslein am Kraut«, kako opširnije kaže s. v. *asparagus* na str. 568. Po stilizaciji u predgovoru čini se, da Patačić sasvim zabacuje drugo značenje ove riječi *(šparga)*, koje ostali hrvatski leksikografi zapravo isključivo donose. Belostenec donosi *šparga* i dalm. *šparoga*, Jambrešić *šparga*, Habdelić *šparglјin*, Della Bella *šparoga*, Vrančić i Mikalja *šparoga*. A ovo značenje Patačić na str. 568. uopće ne donosi, nego bez navođenja hrvatskog oblika riječi samo u bilješci kaže: »quod vero planta illa, in cibis tam expetita asparagus vocetur, fit ob antonomasiam . . .« Ovdje je on posve pretjerao. Trebao je zapravo donijeti obadva značenja, pa tek onda prigovoriti hrvatskim leksikografima, što oni donose samo jedno značenje. Calepinus 1741. donosi također oba značenja: »Ger. Spargen, herbae genus . . . Asparagi etiam in genere dicuntur prima germina vel stirpes fruticum et herbarum. Plin, l. 23., c. 1.« Tako i suvremeni rječnici: rječnik Klotza donosi značenje »der starke und fettere Keim oder Spross einer Pflanze . . ., im Besonderen der Keim des Spargels . . ., dah. überhaupt für Spargel.« Forcellini također navodi obadva značenja. Patačić je dakle i po rječnicima svoga vremena imao mogućnost, da nadopuni svoje leksikografske prethodnike, no on u nedovoljnoj kritičnosti ne uočava težište problema, nego u neku ruku puristički pretjeruje, pa općenito uvriježeno značenje gotovo zabacuje radi iskonskoga, manje upotrebljavanog.

Namjerno sam se malo opširnije pozabavio ovim Patačićevim prigovorima iz predgovora »Dikcionara«, da pokažem, kako je Patačić ipak višeput prebrz u svojim zaključcima, kako on višeput ispravljajući zapravo griješi i kako je ponekad njegova pretjerana samostalnost zapravo štetna

[6] R. Klotz: Handwörterbuch der lateinischen Sprache, Braunschweig 1874.
[7] Ae. Forcellini: Lexicon totius latinitatis, Patavii 1940.

za kakvoću rada. Noseći u misli klicu istine, on ponekad u djelu ostavlja samo djelomično rješenje, koje zapravo znači novu pogrešku. To je svakako dokaz, da on uvijek nije bio strpljiv, da pregleda sve svoje izvore, nego je višeput u žustrini radio samo na temelju prvog mišljenja i letimičnog zagledavanja.

I pojedini prigovori iz teksta »Dikcionara«, od kojih sam neke spomenuo u poglavlju o utvrđenju hrvatskih leksikografskih izvora, potvrđuju ova opažanja. Uz posve opravdane prigovore, kao što su oni s. v. *turdela*, *coxa* i *suber* (vidi naprijed u poglavlju o hrvatskim leksikografskim izvorima !), dolazi i do neopravdanog prigovaranja Jambrešiću s. v. *as* (str. 658.). Jambrešić je u »Lexiconu« kod te riječi odredio značenje: *funt 24 lotov, item dukes ali dva beča vreden penez; Pfund von 24 Loth.* Item: *Zweypfennig 2. Minimus nummus.* Patačić ima o tom drugačije mišljenje, na koje je upravo ponosan, pa nekako odozgo prigovara iznoseći, da ne će dirnuti njega, a ne smije ni koga drugoga, što se u nedavno izdanom rječniku kaže, da *as* vrijedi jednako kao naš domaći *dukes* ili *dva beča*. K tome on još pridodaje čitavu raspravicu, pa na str. 661. veli: »Ex his autem colliges, quod *as* plus valuerit quam *gyukefz* vel *dva bécha.*« Na kraju na str. 662. zaključuje i donosi svoju određenu procjenu: »Ex his omnibus advertes facile assem aequalem fuisse dimidio nostro grosso.« Ovdje je Patačić zapravo došao do zaključka, koji je jednostraniji od Jambrešićeva. Prema spomenutom Klotzovu rječniku i prema Žepićevu latinsko-hrvatskom rječniku iz god. 1881. *as* je u toku vremena mijenjao svoju vrijednost. Isprva je to bio (rimski) novac od bakra, funtu težak, pa je vrijedio po prilici 15—16 austro-ugarskih groša, ali mu se u toku vremena težina postepeno smanjila na $^1/_{24}$ funte, a s tim u vezi vrijednost spala na nekadašnji austro-ugarski novčić. Jambrešićevo određenje vrijednosti toga novca točnije je od Patačićeva, koji ga je procjenjivao na polovinu tadašnjeg austrijskog groša. Zagledavanjem u Frizija i Kirscha Patačić bi se više približio pravoj istini. Kirsch u »Cornu copiae« određuje promjenljivost vrijednosti ovog novca slično kao Jambrešić: »Müntze von ungefer zwey Pfenningen, auch mehr und weniger.« Frisius u »Dictionariju« nije tako točan, ali i on procjenjuje jednim dijelom kao Jambrešić: »Müntz, ungefehr zween pfenninge.« Po Forcelliniju vrijedio je konačno dva mletačka solida. Ovako Patačićevo superiorno prigovaranje djeluje kao udarac šibom po vodi.

Da je Patačić u leksikografskom radu postupao višeput jednostrano, t. j. ne osvrćući se dovoljno na hrvatske prethodnike, pa tako dolazio do nepotpunih zaključaka, pokazuju nam i slučajevi s. v. *epitaphium* (242) i *echo* (398). Donoseći kod prve riječi značenje *grobni nadpis, grobno nadpisje* navodi i značenje *nadgrobnica* s pozivom na Vitezovića. Međutim ova riječ nije bila tako nepoznata, da bi potvrda bila rijetka i nalazila se samo kod Vitezovića; pod istom latinskom riječi donosi je i Belostenec bez ikakve oznake, da potječe možda iz Dalmacije ili Slavonije, a i Della Bella. Isto tako kod riječi *echo* nije bilo potrebno uz značenje *jeka* donositi oznaku »ita Vitezovich, vulgo Ritter«, kao da osim njega nema

nikakve druge potvrde za taj naziv. Pod istom latinskom riječi Jambrešić bilježi ovu hrvatsku riječ na ovaj način: *odbijanje ali povračanje glasa, jeka, jek.*

Krivo bi bilo po ovim navedenim slučajevima zaključivati o kakvoj velikoj nepouzdanosti i netočnosti »Dikcionara«. Ovim sam samo želio zaokružiti sliku o načinu Patačićeva rada. Gdje se mnogo radi, tu se i griješi; griješi se čak i onda, kad se želi ispravljati, ako se nije stalno na oprezu. Patačić nije bio i nije htio biti puki prepisivač i razvrstavač gradiva, koje su drugi prikupili. On se odvažuje polaziti neutrtim putovima i krčiti neprokrčene guštike; on donosi rezultate svojih nastojanja i svojih istraživanja, pa pri tom samostalnom poslu ispravlja svoje prethodnike, ali ponekad i griješi, jer nije dovoljno sistematičan, odnosno jer je suviše pouzdan u sama sebe. A ta nedovoljna sistematičnost nije toliko njegova lična krivica, kakve ne nalazimo u njegovo doba kod drugih leksikografa; ona je zapravo najvećim dijelom samo izražaj općeg stanja ove znanstvene grane u Patačićevo doba.

U tako velikom djelu, kao što je »Dikcionar«, sasvim je razumljivo, da se pojavljuju i pogreške, osobito pisarske pogreške, a ako se uzme u obzir, da je Patačić radio na »Dikcionaru« na domak starosti, tada se mora priznati, da je broj takvih pogrešaka zaista malen. Među nehotične pogreške, zapravo pogreške pera valja ubrojiti već spomenutih par slučajeva Patačićeve pravopisne nedosljednosti, po kojima ponekad piše vokalno *r* skupinom *ar*, a suglasnike *ž, k, g* načinom preuzetim iz poznatih mu grafika: *x, ch, gh.* U pogreške pera valja ubrojiti i krivo prenošenje riječi iz Della Bellina rječnika. Della Belline riječi Patačić prenosi u kajkavski pravopis, ali pritom mu se kojiput desi, da prenese riječ u Della Bellinu pravopisu. Tako na pr. s. v. *saburra* (982) uz značenje *prud i debeli pesek* donosi i: »savorgna, La Bella, sed ex Italico«, ne prenoseći *gn* u kajk. *ny*. Desi mu se nadalje i to, da riječ prepiše u pogrešnom obliku. Tako *gamolika* (s. v. tubera 559), *brava* (s. v. ascia 787), *backvica* (s. v. scalprum chirurgicum 980), *jejulja* (s. v. anguilla 998), *oblič* (s. v. rhombus 1011) sve s pozivom na Della Bellu umjesto pravilno kod Della Belle zapisanog *gomoljika* (s. v. tartuffolo), *bradva* (s. v. ascia), *backavica* (s. v. lancetta da salassare), *jegulja* (s. v. anguilla) i *obliš* (s. v. rombo pesce). Što mjesto citiranog Della Bellina *orašak* (s. v. tartuffolo) Patačić bilježi *orešak*, u tom valja gledati kajkavljenje štokavske riječi jednako kao i kod riječi *lumborum musculi* (106) bilježenje kajkavskog gen. pl. *krstov* prema štok. Della Bellinu *krstī* (s navođenjem, da se riječ *krsti* prenosi iz Della Belle). Tako pokajkavljuje i u drugim prilikama, na pr. gen. pl. *načvih* (s. v. mactra 961) prema Della Bellinu *načvī* (s. v. madia). Ali nije kajkavljenje, nego upadanje u pogrešku, kad kod riječi *bodezan* (s. v. pugio 358) bilježi gen. sg. *bodezana*, iako Della Bella, iz koga to prenosi ima pravilno *bodezan, bodezni* (s. v. acutezza). Kao pogrešno prenošenje iz Della Belle valja uzeti i Patačićevo *razklad, di*, f. (s. v. malleolus 523, s pozivom na Della Bellu) prema izričitom Della Bellinu *razklad, da*, m. (s. v. magliuolo).

Sve to zajedno u ovako omašnom djelu upravo se gubi pred svim onim brojnim slučajevima, u kojima Patačić ne griješi ni stvarno ni pisarski. Makar neke od ovih pogrešaka upućuju na to, da se autor »Dikcionara« nije uvijek dovoljno uživljavao u pojedine probleme, ipak to danas nije u prvom redu zanimanja hrvatskog jezikoslovca. Patačić je želio poći dalje od hrvatskih kajkavskih leksikografa prije sebe, a kao što smo na pojedinim slučajevima vidjeli, njemu je to i polazilo za rukom, pa nam je tako dao i nove grade i novih riječi. Na to u prvom redu upire svoje oko hrvatski jezikoslovac, i u tome je danas najveća vrijednost »Dikcionara«.

Radi potpunosti valja spomenuti još jednu osobinu Patačićeva »Dikcionara«, kojom se on razlikuje od »Gazophylaciuma«, »Lexicona« i »Dizionaria«. U sva ova tri rječnika dolaze uz neke riječi hrvatski stihovi. Kako je pobrojao Vladoje Dukat,[8] Jambrešić donosi u svemu 34 pjesmice moralno-poučnog sadržaja. Upravo ove pjesmice činile su rječnik vrlo popularnim, jer je Jambrešić vrlo oštar izvrgavajući ruglu pojedine ljudske mane, sve dabome prema svojim latinskim uzorima. Kod Belostenca ne može se govoriti o čitavim pjesmicama, nego obično o dva stiha, koji obrađuju kakvu pouku ili konstataciju. Della Bella navodi citate iz dubrovačkih pjesnika kao potvrdu za koju riječ. Svega toga nema u Patačićevu »Dikcionaru«. Patačić se zadržava samo na tumačenju i prevođenju pojmova. Ni u tom se nije htio ugledati u ove svoje prethodnike, nego jednako kao Habdelić donosi samo građu, koju je namislio iznijeti. Za nas bi bilo vrlo poučno, da se on u tom pogledu ugledao na Della Bellu, jer bismo imali na okupu malen izbor kajkavskih stihova. On se u to nije upuštao vjerojatno iz dva razloga: 1. posao bi mu se znatno razgranao i kompliciraо i 2. kajkavska književnost nije pružala za to toliko zgodnih primjera kao dubrovačka.

11. ZAŠTO PATAČIĆ NIJE OBJELODANIO »DIKCIONAR«?

U dosadašnjim izlaganjima utvrđeno je, da je Patačićev »Dikcionar« vrijedno i ozbiljno djelo i da je čak i u današnje vrijeme korisno, jer sadržava u sebi bogato i djelomično rječnički inače nefiksirano jezično gradivo. Ustanovljeno je ujedno, da je i sastavljač »Dikcionara« imao dosta visoko mišljenje o svom djelu i o koristi, što je ono može pružiti mladeži, koja je stekla srednje obrazovanje. Rečeno je također, da je djelo posve spremljeno za štampu, da je čistopisno ispisano, povezano u tvrde korice i paginirano, opremljeno potrebnim indeksima za snalaženje. Iz toka Patačićeva života i iz sjajne karijere, koju je postigao, smije se također sa sigurnošću zaključiti, da je Patačić mogao podnijeti novčane troškove za objavljivanje svoga književnog životnog djela. Postavlja se dakle pitanje, što ga je nagnalo, da ovo vrijedno djelo, koje bi obogatilo kajkavsku književnost 18. stoljeća, ostavi u rukopisu i osudi tako na književnu smrt.

[8] V. Dukat: Jambrešićev »Lexicon latinum«, str. 230—231.

O tim razlozima nemamo nikakva svjedočanstva od samog autora, a ni njegovi životopisci ne govore o tom ništa. Preostaje nam dakle samo mogućnost, da o tom nagađamo uzimajući u obzir sve činjenice, koje su nam poznate iz autorova života i djelovanja i iz »Dikcionara«.

Nije li Patačić možda bio zapriječen zaposlenošću, zauzet bolestima i onemogućen starošću? Nije li možda nastupila smrt, prije nego što je mogao provesti u djelo osnovu, da štampa »Dikcionar«? Na sva ova pitanja moramo odgovoriti niječno. Utvrđeno je, da je Patačić završio »Dikcionar« za bavarskog nasljednog rata 1778.—1779., pa mu je tako preostajalo još oko pet godina života, kad je mogao dati rječnik u štampu. Iz životopisa znamo, da je u tih posljednjih pet godina bio prilično djelatan i da su ga bolesti pritisnule tek negdje 1782. Tako mu je svakako dostajalo vremena, da povjeri nekomu svojem činovniku nadziranje oko štampanja knjige, koja mu je bila tako draga. Ipak on to nije učinio. Zašto? Razloge za to vidim upravo u njegovu posljednjem velikom usponu za nadbiskupovanja u Kaloči.

Misao, da sastavi »Dikcionar«, niknula je, kako je naprijed utvrđeno, za Patačićeva boravka u Velikom Varadinu negdje oko 1772. Najveći dio posla bio je jamačno i izvršen u tome mjestu, jer je 1776. u jesen Patačić prešao za nadbiskupa u Kaloču, pa su mu u novom boravištu preostale svega 2—3 godine za taj posao, dok je u Velikom Varadinu radio na rječniku 4—5 godina. U Velikom Varadinu Patačić je doduše bio biskup u madžarskoj sredini, ali ne na nekom osobito istaknutom mjestu. Osim svoje biskupske časti i biharskog županstva nije vršio u madžarskom javnom životu nikakve druge prvorazredne funkcije. O njemu kao o velikovaradinskom biskupu nije govorila čitava Madžarska niti se njim osobito ponosila. Kao velikovaradinskom biskupu njemu nije moglo smetati ili bar nije bilo nezgodno, da izda »Dikcionar«, u kojem on nastupa kao Hrvat, koji se obraća hrvatskoj mladeži i nastoji da obogati hrvatski jezik. Dolaskom na nadbiskupsku stolicu u Kaloči položaj se u tom pogledu donekle mijenja, jer je mjesto znatno istaknutije, ali izdavanje takva rječnika vjerojatno još uvijek ne bi bilo nespojivo s njegovim položajem ili bar nezgodno. Tek ulazak u najviši javni život Madžarske, koji je upravo nastupio, mogao je smetati izdavanju »Dikcionara«.

Kad je naime Patačić 1777. g. imenovan predsjednikom Kraljevskog vijeća pri sveučilištu u Pešti, položaj se sve više počeo mijenjati. Patačić je ušao u vrhove madžarskog javnog života: on predsjedava Kraljevskom vijeću pri sveučilištu u Pešti, pa zajedno s tim vijećem učestvuje pri organiziranju moderne sveučilišne nastave u peštanskom sveučilištu; brine se za širenje prosvjete i nauke diljem čitave Madžarske i daje u tom smislu korisne poticaje i nastavnicima i školskoj mladeži. »Ille mox sapientiae suae radios in omnes diffundere coepit; nihilque praetermisit, quod ad acuendam industriam ac inflammanda studia seu docentium sive discentium facere posse censuit. Unde non eruditis tantum sublimiorum disciplinarum disceptationibus interesse, sed inferioribus etiam puerulorum

certaminibus praeesse, bene merentibus laudes addere, moderatoribus stimulos admovere solitus, hos adhortabatur, ut collectam in suum auditorumque suorum usum supellectilem in publicam lucem emitterent.«[1] Patačić je po odluci carice i kraljice postao u Madžarskoj odlučujući čimbenik u području školstva, a baš zbog zasluga na tom području imenovan je 1778. vitezom velikog križa reda sv. Stjepana. Naskoro potom imenovan je sucem u najvišem madžarskom sudu Stola sedmorice, i svim tim poslovima bio je toliko zauzet, da je više boravio u Pešti nego u Kaloči. Pri svečanom otvorenju peštanskog sveučilišta 1780. odigrava jednu od najvidnijih ulega. Kao praeses senatus in universitate Budensi poziva madžarske velikaše i crkvene dostojanstvenike, predstavnike županija i slobodnih gradova na svečano otvorenje sveučilišta u nazočnosti kraljičina odaslanika Karla Palfija, dvorskog ugarskog prokancelara. Ponajprije je Patačić 24. lipnja, praćen madžarskim visokim predstavnicima vlasti, izašao u susret kraljičinu odaslaniku i svečano ga pozdravio, a zatim je sjeo u istu kočiju s Palfijem i odvezao se uz svirku truba u Budim. Sutradan, pošto je sveučilište primilo kraljičine povelje, Patačić je pred odaslanikom i pred svim predstavnicima vlasti i plemstva održao govor zahvale carici i kraljici u ime čitavog ugarskog kraljevstva, u ime sveučilišta i akademije. »Haec oratio sic ad omnes eloquentiae leges exacta fuit, ut dubitatum a quibusdam fuerit, an vir tam grandaevus tam masculum opus ipse confecerit... Circumferebatur post haec Patachichianum nomen, alioqui iam antea magnum, per totam Hungariam...« Patačić se uspeo, kako se vidi prema ovom prikazu Katone,[2] na sam vrh madžarskog društva i vršio u njemu najuglednju funkciju. Nameće se sad pitanje, da li je zgodno, da čovjek, koga je druga domovina uzdigla na takve položaje, kakvi se daju samo vjernim sinovima, — izdaje za svoju prvu domovinu svoje glavno životno djelo u hrvatskom rodoljubnom duhu. Da li bi bilo bez zamjere Patačiću, koji je kraljici Mariji Tereziji izručio hvalu Ugarske jednako usrdno, kako bi to učinio svaki drugi madžarski feudalac, da je u jeku svih počasti, kojima je obasipavan u Madžarskoj, štampao hrvatsko rodoljubno djelo, u kojem se priznaje Hrvatom? Ako možda i ne bi, ipak je Patačić vrlo vjerojatno osjećao ovu raskidanost i dvostrukost, pa ga je to zadržavalo od završnog čina u vezi s »Dikcionarom«. Dok je još pri nastupanju novih funkcija u Pešti završavao rad na »Dikcionaru« i završio ga, dotle je ušavši punim naletom u sjaj i slavu Madžarske odgađao štampanje »Dikcionara« i napokon ga se odrekao sasvim. Ono, što nije trebalo biti zazorno velikovaradinskom biskupu, nego mu je čak davalo radost povezanosti s rodnom grudom, ono je za kaločkog nadbiskupa, predsjednika Kraljevskog sveučilišnog vijeća u Pešti i suca ugarskog Stola sedmorice postalo u najmanju ruku nezgodno. Patačić, čije se ime pronosilo po čitavoj Ugarskoj, nije vjerojatno mogao podnijeti, da ga tko krivo prosudi kao nezahvalnika prema novoj domovini, koja ga je obasula svim počastima.

[1] S. Katona, o. c., 381—382.
[2] S. Katona, o. c., 385—386.

Ovu suponiranu Patačićevu nelagodnost pojačavala je vjerojatno još jedna činjenica. Kao predsjednik Kraljevskog sveučilišnog vijeća Patačić je došao u dodir s prvacima tadašnje ugarske znanosti, sa sveučilišnim profesorima, od kojih su neki bili autori originalnih znanstvenih djela. Dovoljno je od njih spomenuti samo Stjepana Katonu, uglednog madžarskog historika, autora brojnih povijesnih spisa. Ne samo što je s njima došao u dodir, nego im je u neku ruku bio pretpostavljen. Među zadaće vijeća pripadalo je i predlaganje sveučilišnih profesora pri organiziranju novog života u Pešti. S tim u vezi bio je i velik ugled Adama Patačića, koji se zasnivao i na općem uvjerenju o njegovoj učenosti. Dvostruki doktor, glasovit govornik, nekoć član akademije »Arkadija« u Rimu, prosvjetiteljski radnik, predsjednik Kraljevskog sveučilišnog vijeća u Pešti, Adam Patačić kao književnik i pisac po očekivanju treba da dade djela izvorne vrijednosti. A njegov »Dikcionar«, kao što je naprijed utvrđeno, nije izvorno djelo, nego kompilatorno. Nastalo je po osjetljivom ugledanju na Junijev »Nomenclator«, uglavnom na temelju konsultiranja znanstvenih djela bez temeljitijeg vlastitog istraživanja, kao pravo i korisno praktično djelo. Da nije Patačića, koji se nalazio na tako vidljivu mjestu u visokoj znanstvenoj ustanovi, smetalo možda i to, što daje pretežito praktično, a ne znanstveno djelo? Objektivno to ga ne bi trebalo smetati, jer se to od njega, koji se znanošću izravno nije bavio, nije moglo ni očekivati, ali subjektivno je to možda podlamalo njegovu želju, da vidi štampan »Dikcionar«, a u zajednici s naprijed navedenim razlogom vjerojatno prouzročilo, da je »Dikcionar« ostao u rukopisu, samo spremljen za štampu. Da nije možda uvažavani predsjednik Kraljevskog sveučilišnog vijeća u Pešti omalovažavao djelo, koje je nekoć kao velikovaradinski biskup prilično cijenio, pa čak u početku i kao kaločki nadbiskup i predsjednik vijeća s radošću završavao?

Ovo su dakako samo pretpostavke, koje se čine psihološki vrlo uvjerljivima. Kad nemamo nikakva svjedočanstva o razlozima, zbog kojih je »Dikcionar« ostao u rukopisu, iako za štampu spremljen, ne preostaje nam drugo nego domišljanje. Tražimo najvjerojatniji odgovor na pitanje, koje upravo mori svojom prodornošću. Čemu toliki uloženi trud, čemu toliko znanje, čemu želja, da se praktički pomogne hrvatskim školovanim mladićima, čemu sve to zajedno, ako je određeno, da »Dikcionar« ostane kao bezivotni rukopis u knjižnici? Svakako su bili važni razlozi, koji su gotovo desetgodišnju želju, da knjiga ode u svijet, potisnuli i ušutkali. Čini se najvjerojatnije, da su ti razlozi nametnuti Patačiću u posljednji čas. Kad je djelo dovršeno, dozrijevali su i konačno dozorili razlozi, koji su odredili sudbinu njegova književnog životnog djela.

Kako god bilo, ne muči nas samo pitanje, zašto je u tako povoljnim prilikama »Dikcionar« ostao neštampan, nego ujedno i žalimo, što on tako nije mogao donijeti koristan plod u hrvatskoj književnosti potkraj 18. st. A da bi se njegovo prisustvo u jezičnom pogledu korisno osjetilo, o tom nema nikakve sumnje. Zbog toga ujedno sasvim opravdano zamjeravamo Patačiću, što je svoju namisao samo djelomično izvršio.

PRILOG BR. 1

DICTIONARIUM
LATINO-ILLYRICUM, ET
GERMANICUM

Pulcherrimo rerum, ac materiarum
Ordine ad diversas Classes dige-
stum, vocabulorum ad quamvis
materiem, scientiam, artem, et
vitae humanae usum pertinen-
tium, ubertate insigne, Prolo-
quiis, notis, et eruditis animad-
versionibus refertum concinnavit

Excellentissimus
Illustrissimus, ac Rendissimus[1]
D. ADAMUS L. B. PATACHICH
De Zajezda Metropolitanae Co-
locensis, et Bacsiensis Ecclesi-
arum canonice unitarum
Archi-Episcopus, Insig. ordinis
S. Stephani Magnae Crucis Eqves
S. C. R. M. Actual. Int. Consiliarius,
Tabulae VII. viralis Co-Iudex etc. etc.

CLAVIS

Str. I. Liceat mihi exemplo D. Hieronymi, in materia quidem[2] impari, at causâ non minori, Prologo non tantum galeato, sed clypeato et gladiato uti. Duo, quae nuper Dictionaria lucem aspexerunt publicam, non omnino improbo: quin gratulor Patriae, gratulor Illyrico, quà late patet, universo; idioma hujus in novem facile Dialectos diffusum, nova iterum accessione locupletatum esse; et quidem locupletatum in ea Illyrii[3] parte, ex qua Conditores suos ortos fuisse et Bohemi, et Poloni non illibenter agnoscunt. At quod bonâ pace cujusvis dixerim: ubi Dictionaria illa nupera desierunt,

[1] Reverendissimus.
[2] Patačić piše qv, g v, ali ovdje se prenosi u danas obično q u, g u.
[3] Ovakvi slučajevi prepisuju se ovako, iako Patačić piše - i j, - e j. Drukčije je posve zadržan njegov način pisanja, pa čak i interpunkcija, iako ona ponekad svojom nepravilnošću zbunjuje.

ibi ego initium duxi: nullum istorum ultra Syntaxim progreditur, ego uberem rerum notitiâ oratorem formo; imò si animus discendi fuerit ad Artes Liberales quaslibet pernoscendas, viam, nihil tale cogitanti, sterno. Vocum illic per Alphabetum ordo factus est; ego quemdam rerum institui; in ipso tamen hoc, prout de rebus quibusvis agebatur, vocum seriem eò pertinentium passim servavi. Illic in ipso illo ordine ob diversitatem materiarum occurrentium, confusa omnia, et memoriam facile fugitura; hic in ‖ certos fasces tota prope rerum natura collecta, se velut in Theatro Str. II.
per scenas spectandam offert. Et en instituti mei Periocham.

Hominem ego in ipso mox Divinae Partis vestibulo, DEI, tanquam Autoris omnium, admoneo; tum eidem Coelum commonstro: hinc mox digressus Elementa ob oculos propono; ac praecipue quaedam ad Terras et Aquas pertinentia commemoro; denique variorum Temporum cursus et nomenclaturas recenseo: atque his sex prima Capita absolvo. Obiter quidem ista, fateor, et jejunè; si quae desunt, Astronomia, et Geographia spectentur: at quis istis Juvenis mentem in ipso limine, Atria Philologiae ingredientis, obruat? Sunt nihilominus in ipsa illa brevitate quaedam licia ducta, ut posteaquam iis, quae reliquo hoc Opere continentur, commode imbutus fuerit; ad alterutram, vel utramque illam scientiam perdiscendam longe paratior accessurus sit.

A capite septimo porro, jam *Homo*, tanquam Animal, et sentiens sibi ipsi sistitur; atque a nativitate ejusdem ordiendo, de iis, quae ad corpus pertinent, pertractantur; cujusmodi sunt: Cibi, Potus, Vestes, Morbi et denique Morborum remedia.

Secunda Pars rursus *Hominem* ut Societati natum considerat: adeoque ut alter praeest, alter subest: sibi invicem vel ‖ â natura, vel pactis confoe- Str. III.
derati sunt: item quibus haec societas defenditur, uti sunt Militaria, Lusus varii, Musica, Literaria; aut laeditur; ut scelera et laesa reparatur, ut scelerum poenae et si quae sunt alia. Fuit autem conforme rationi visum, ut materiae intra se contrariae ab invicem non separarentur.

Tertia Pars iterum *Hominem* sed futurorum et posteritati, si quam habet, suae providum, adeoque oeconomum. Quarta denique eundem, ut intelligentem et industrium exhibet, variis Artibus deditum, quae vel solae duae posteriores partes quam multa, variàque contineant, satis inde liquet; quod quidquid in rerum natura aliqua animâ vivit, imò et inanima ipsa his duabus partibus materiam praebeant. Denique his omnibus *Mantissa* subjungitur, in qua animae humanae adhucdum in corpore degentis, internum regnum explicatur, et cujus gratia omnia cetera ab Autore Mundi condita sunt.

Esto autem quaepiam in primis Capitibus Partis primae non nihil salebrosa sint; aut exilia; quia nimirum sensibus magis remota: at nec ista, ob ordinem assumptum, praetermitti poterant: et quae toto operi consequuntur, illas salebras abunde deliniunt.

Jam verò quid in toto opere, quid in singulis ejus partibus praestitum sit? testantur ipsa capita titulo tenus admodum quidem jejuna; at certè in corpore ipso prolixa; et multa horum ‖ in plures paragraphos divisa: Str. IV.

testantur praefationes, aliquot capitibus praemissae, ad materiam in iis pertractandam manuducentes; testantur Notae in margine ad multas centenas voces appositae. Mihi autem, ex quo robustiorem Adolescentiam ingressus fueram, hic constanter animus erat, ut Latini sermonis ubertatem cum proprietate, et nitore quam maximam compararem, in id, et dum politiorem hanc Literaturam docui, et dum eidem studui, magnopere incumbebam: et habui ad hoc propositum adjumenta non pauca; habui etiam pertinaciam lectionis, tum et styli exercitia sive pro me privatim, sive pro aliis: ac quod citra jactantiam dictum sit; praeter opera Ciceronis pleraque, et Poëtas Latinos primarios, Historici omnes semel, et iterum mihi lecti sunt: nec alius liber licet neotericus mihi sapiebat, etiam dum in Refectorio lectio fit (quando autem non fit?) quàm qui tersam, cultamque Latinitatem haberet. Denique Plinii Senioris Naturalis Historia mihi utcunque pervolutata: hic autem ille scriptor Romanus est, etsi Romae non genitus, in quo Latinum idioma, tot inter per Europam, et praesertim Romae, Bibliothecarum incendia, maximam partem conservatum fuisse, fatentur omnes, qui aliquid verè Latini sapiunt. Atque his, velut praesidiis, ut reliqua non memorem, instructus ad praesens opus formandum accessi;
Str. V. súntque jam Anni omnino ‖ septem elapsi; ex quo ad istud calamum applicui, postquam hunc à vasto opere, in forma Dictionarii coepto amovi: judicavi enim illud nequaquam viam suam nacturum, et bonam apud populares nostros gratiam initurum, quia nec alias Dialectos aspernatum, nisi hoc praesens eandem complanaverit.

Atque ideo in hoc passim vocibus Notas ad marginem adjungo: in quibus Notis vel proprietatem vocis ex ipsa radice, etiam graeca, indago: est enim in multis Latinae linguae cum graeca magna consensio: vel ambiguitatem vocis ita explico, ut pro utraque parte rationes adferam, et si possum concilio: vel si aliàs vox aliqua difficilis est, explico: vel si aliquid reconditae eruditionis est, erudero; vel proletarios interpretes, et audaculos rideo: denique ubi vulgus errat; criticâ, et censoriâ virgula perstringo: cujus postremi unum, alterúmve exemplum juvat adferre. Lexicographi nostri recentes *dejerabunt* omnes; quod *Aerumna* proprie significet idem, ac *Nevolya*. Dejerabunt, sed imperite ac false: nam idem est, ac *Operta;* venit enim illa vox a Verbo *Airo, ris, ri* graeco; quod significat *bajulo,* seu in dorso porto; quod quia molestum est, ideo *Operta* facit *nevolyam,* adeoque *Nevolya* est effectus, et vox Metonomyca; *operta* est causa, et propria.

Sic *Parhippus* dicetur esse ex Ungarico: *szép parip.* falsissimum est: est enim vox graecissima graeca; licet equum sed certae classis significet.

Sic frutex ille Verni temporis mensis tantopere jucundus, dictus ‖
Str. VI. *Asparagus*, longe aliam suam propriam significationem habet; et *asparagus* graece, idem est, ac Latine *Turio*, vernaculè *ſzterchek*, a verbo *ſzterchim;* quod commune est primis, tenerisque in Vere germinibus multarum herbarum, et fruticum.

Ac dicetur: nec Latinis illis veteribus omnia nota fuisse; et vel ipse Cicero ait; novis rebus, nova imponenda esse nomina. Atque imprimis

nova esse inventa, quae ad rem militarem pertinent aliquot Annorum manualium, et graviorum genera; sed et ista ex Veterum imitatione re ipsa orta: nova sunt, quae ad Typographiam spectant, Europaeis ante tria Secula circiter ignota, non item Sinensibus: novum quid est pyxis magnetica, cujus ope à duobus seculis tam feroces per Maria illa, per quae nunquam priùs, navigationes factae sunt: multa autem Vetera interciderunt; et nova videntur ideo, quia ex Vetustatis ruinis eruderantur, cujus rei locupletem testem agere potest Architectonica Civilis. Danda igitur sunt rebus novis nova nomina; sed non protrita, ut dicitur, fronte, et illoto ore; verum cum ratione, delectu, decore, et autoritate. Quis quaeso Latini puri Sermonis amans, aequo animo audiat? *Klipeklepetorium, Lopatam, Tabacofumegabulum, Bricoculum, Scandaletum,* aut quod praestat, *Scaldalettum, Pastetam* etc. vel si elegantius, et Latinè scilicet: *Artocream,* ab ignaro nimirum dictam vocem componi, et oriri ex graeca *Artos, tu,* quod signif. *panis:* et *Creas, atos* neut. gen. quod signif. *Caro* ‖ quasi verò Artocreate vesci veteribus illis Romanis insuetum fuisset; cum eorum multi, auctà jam nimirum Romanâ in immensum potentiâ, ingentes opes in convivales apparatus, longè sumptuosiores profuderint. Str. VII

Sed haec pauca sufficiant de assectanda puritate Latini sermonis: nos profecto cum Ungaris passim blandimur nobis; quin et nominis, famaeque gloiram (! = gloriam) inde aucupamur; quod Latinum idioma vel in publicis congressibus, in usu sit; quod Acta ipsa eodem conscribantur; at nimirum, quale — nos ipsi nobis fingimus, et componimus; tum novas temere excogitando, tum inepte derivando; aut erroneum vulgus imitando, etc. atque ita perverse loquendo, quid mirum; si error continuatus, et quo Juventus imbuitur; in aetatem reliquam, atque adeo in posteros propagatur?

Jam de ratione nostri vernaculi idiomatis sic omnino habendum est. Earum rerum, quarum apud nos Communis usus etiam inter plebem est (est autem usus valde paucarum Artium, et earum valde leviter cultarum) Significationes sunt omnino propriae et ex radicibus suis pulcherrimè deductae; quandoque et synonymis uberes: quarum verò rerum usus non est; hic Rhodus, hic saltus, aptam vocem procudere. Sic autem statuo: licet Ruricolae vocem dare alicui rei à se fabrefactam suis usibus accommodae; cur mihi non liceat, aut cuivis ingenuo, si omnino deest, aut novam excogitare? Cum nihil plus ille, quam ego, in mater- ‖ nam linguam juris Str. VII habeat; aut ab alia Dialecto, Illyricae tamen omnino radicis, commodato accipere? Sed delicatae nimium sunt nostrorum Popularium aures, quae Bohemicam, Polonicam, Bosnicam, addo et Carniolicam vocem, licet ex radice Illyrica praeclarè ortam, non ferunt: ratio est: *quia in usu non est,* at fuerítne aliquando in usu? hic alta ignorantia. Quaeso: quomodo hanc vocem *Tribunus,* aliquis vernaculè exprimeret? quomodo hanc *Belli Imperator,* numquid per Caesar; ignorat nimirum *Caesarum* gentem fuisse, quae agnomine hoc vocabulum aquisivit, dicti alias *Julii,* ex quibus Caius Julius Caesar Romanae olim Monarchiae fundator. Quid *Legio? Cohors? Acies? Comes Limitaneus?* etc. Quae distinctio in vernaculo inter Arborem, et fruticem? imò quae inter Arborem, et Lignum? cum certè omnis *Arbor* sit *Lignum,* at non contra. Sic dum nescio quod peregrinum idioma *lan-*

guide affectamus; domesticum, atque adeò maternum, et profecto olim nobile, ac gloriosum, quia et sacrum; majoríne iniuriâ an dedecore negligimus? Quid deinde illud? quod Imperfectum Indicativi apud nos sit penitus protritum? quis autem sanae mentis non advertit, vel lumine rationis duce; alium sensum importari in voce: scribebam, legebam etc. alium in scripsi, legi etc. Ego certe de me adhuc puero id fateri debeo; si aliquando Zagrabiensem hominem loquentem audivi, longe gratius illius dialectus meis auribus accidebat; quam Varasdinensis, licet huic innutritus fuerim; quia nimirum jam tunc per vicinum Vindicum chaos ista destructa; quod idem fatum nunc et Zagrabiensem perquam afflixit. Et utinam aliquis aut ‖
Str. IX. potius aliqui nos inter exsurgerent, qui hanc injuriam, Patriae Communi illatam, strenuè vindicatum irent! ne sicut magna jam nostrarum terrarum portio aut penitus abrepta est; aut jam digiti, miro illo jure militari óbliti immittuntur in illas titulo stipendiorum in confinia addictorum, quibus tamen potissimum exteri saginantur: ita et ipsa lingua totaliter pervertatur. Sed quoniam sermo huc delapsus est, abs re fortasse non erit, si sensum meum interiorem liberè aperuero; est autem iste: Dictionaria quaecunque tandem, et quamlibet studiose conscripta hoc modo, ut et istud praesens meum opus est (si hoc nomine compellandum?) et quorumvis alia, initium tantum sunt, et velut rudes designationes linearum ad illam facilitatem, copiam, et elegantiam, etiam vernaculi sermonis, et eloquentiae; quae requiritur sive in communi Sermone, sive magis in Sacro oratore: molestissimus enim labor ad quamlibet ferè vocem Dictionarii plura folia percensere; atque dum ita singularum vocularum quasi venatio instituitur, styli ipsius vis, et illa energia, magnam partem in jugi Orationis flumine consistens, vanescit vel verò, si laboratior; juvenile quiddam, et adhuc dum scholasticum pulverem resipit. Huic quidem malo praesens hoc meum opus utcunque mederi it; quia nimirum rerum materias vel in genere, vel in specie, vel in Toto contentas sub unum quasi aspectum ponit at ingenuè fateor, necdum perfectè, et ita, uti intendebam (si per aetatem jam
Str. X. devexam, et alias moliminum intentiones liceret) ‖ medetur: requiritur enim ad hoc, plurimumque conducit rei cujuslibet vernacule elegans, nitida, fluens, et proprietatem, effectus, causas etc. etc. quasi per hypotiposim descriptio: atque certissimum est; hoc modo omnes linguas, quae aliquam culturam aut habent, aut appetunt, perpolitas esse, et perpoliri.

Quam in rem en consilium meum; sanè et pro Patriae communis bono desiderium. Hoc ipso seculo, quod agimus, Lipsiae prodiverunt Germanica duo *Lexica Universalia;* quorum unius Autor est *Joannes Hübner,* editi in 8vo majori et duobus voluminibus non magnis admodum distincti; alterius putatur esse *Joannes Theodorus Jablonszki* (iste autem librum in 4to formatum dedicat Regi Borussiae, defuncto Parenti nunc contra Austriacos pugnantis) aut certè unus ex Regia Borussica Societate Scientiarum: opus omnino pulchrum, et idiomate prorsus eleganti, nimirum Saxonico conscriptum. Hoc inquam alterutrum Lexicon, aut utrumque invicem comparatum, et collatum, si et in Latinum, et vernaculum, fortasse et in Ungaricum idioma eleganter, nitidéque verteretur, ingens lumen, imo et gloria nostro idiomati fieret; magnamque gratiam Versores (unus

enim non sufficeret) tum domi, tum apud exteras Nationes inirent. Cui quidem labori et auspicando, et perficiundo, meo judicio nullos aptiores video, quam aliquot RR. PP. Paulinos, qui foederatis, et conjuratis studiis in illum per quatuor, aut quinque annos incumberent. Nec curandum; hos Autores esse Haereti- ‖ cos; Cicero, Livius, Sallustius etc. erant Ethnici. Str. XI. deinde hi ipsi Autores fatentur se Gallorum exempla imitatos esse; quod igitur illis utile pro sua Patria, et pro Germania abundante adjumentis scientiarum; et nobis erit proficuum carentibus, quo ad easdem juvemur. Certe autem Gallorum est illa subtilis, et astuta solertia; ut idiomatis sui, hybridae quidem, et ex-Latino, Germanico, ac etiam Graeco coagmentati propagatione animos Europaeorum propè omnium deliniverint, aut prorsus fascinaverint quam plurimorum: ut qui jam Gallicè loqui scit, eruditos inter numeretur: nostrum vero idioma, quod nimirum matrix tam late patentium Regionum, quantum à mari Baltico ad glaciale ubi *Nova Zemla* est; per Duinam fluvium, ad Caspium, et ab hoc penes Caucasum ad Tauricam Chersonesum, totámque oram septemtrionalem Euxini, ad ipsum Adriaticum mare spatiis diffusum, et incolam negligemus? Sed satis ista, in viam redeo.

Ego hujus operis exequendi intentionem hanc habui potissimum; ut Juvenis vel mediocriter diligens, postquam scholas humaniores dictas, emensus fuit; plus sciat; ac hactenus scire datum fuerit ulli nostratis juventutis: hinc et breve hoc ipsum opus esse potest pro pigriore, et prolixum satis, pro solertiore: breve, si significata tantum Latina et vernacula percurrerit; sin vero et Notis intenderit, fructum majorem, plus tamen etiam temporis dando, percipiet. In Notis ‖ porro multis cito Autores, et loca Str. XII. Autorum, quibus in describenda aliqua materia usus sum; ut si meus Lector eos libros ad manus aliquando habuerit, ex iis plus etiam haurire possit; sin secus; his contentus sit, et tuto credat. Autores sunt autem non Dictionariorum compilatores; sed Historici, Antiquarii, Critici, S. Scripturae interpretes etc. et qui de re aliqua ex professo scripserunt, homines probatae autoritatis, et apud eruditos notae melioris.

Ex his patet, quod si aliquis in aetate jam justa vir huic operi oculos admoverit; ultra intentum meum erit.

Ceterum quod hic Verba omissa sint; nihil refert: certissimum enim est; ubi Substantiva, et Appellativa suppetunt, verba se ipsa mox insinuant; juxta Horatianum illud: *Verbáque praecisam rem non invita sequentur.* Sunt tamen et aliquot Verba non obvii, et vulgaris usûs, sensûsque alicubi inserta.

Quantitatem Syllabarum singularum consectatus non sum; tantum penultimae in recto, et incrementi: ab his enim potissimùm proba, et castigata pronunciatio inter loquendum dependet. *L.* Longam, *B.* Brevem, *D.* dubiam, *P.* ad placitum significat. Prosodia usus sum Riccioli, qua meliorem dari non puto.

Qui autem sine Accentibus, et quidem graecis ipsissimis, nostrum idioma correcte scribi posse putat, (licet horum varior usus sit) rationem ipsius idiomatis non penetravit: per quid enim ' distinguet Imperativum Str. XIII.

sede, ſzedi; et Indicat. tertiam personam: *sedet, ſzedit* cur *Veſzelimoſzc* pronunciatur penultimâ correptâ, quae in nostra Orthographia positione longa est? etc etc.

Verbo: totum hoc opus nec Vocabularium est, aut Dictionarium; quia non sum nudus interpres: nec Encyclopaedia quaedam totius Eruditionis; est enim ad istud negotium nimis breve, et pusillum. Sed est quoddam *Viridarium*, aut *Atrium*, in quo Studiosa Juventus ferè ludibunda, et curiositatem pascens, non tamen ineruditam, aliquo tempore commorata, et varias imagines lustrans; se in ipsa penetralia Philologiae, et illius plenae Eruditionis, jam non ignota, et hospita inferat.

Quantamcunque autem operam dederim, ut quam propriissimè in vernaculo loquar; me tamen erravisse, liturae non paucae docent; errare potuisse, conditio humana fert; voluisse imponere, nemo probabit.

Caput VI: Str. 62.

DE TEMPORIBUS

Tempus, oris, n. *Vréme, -mena*, n. Zeit

Tempus subsecivum, *prósſzto vréme od drúgih poſzlóv: vkradeno, vméknyeno vréme:* neben Zeit, vestolne Zeit von nötigen geſchefften.

»Necessariis rebus subtractum, aut residuum.«

Aera, ae, f. *ſztanovîta kakti véz vrémena, od kojeſze léta, y vremêna broje:* Jahrzeit, eine denckwürdige Zeit. Str. 63

Certa quaedam temporum exordia, sive initia apud Chronologos, ut: Aera Christi, Aera Diocletiani, sive Martyrum.

Aetas, atis, f. *doba, bé*, f. die Zeit jedes Alters.

Aevum, vi, n. *vekivechnoſzt, oſzti*, f. *vechnoſzt, oſzti*, f., *vréme vekivechno:* ewig, immerwende Zeit.

Aeternitas, atis, f., perpetuitas temporis.

Annus, i, m. *leto, ta*, n. *godische, -schya*, n. ein Jahr.

Quasi annulus, quod in se recurrentibus Mensibus, per sua vestigia redeat, hinc Annus vertens *Cic.*

Annalis clavus, hic apud Romanos pangebatur in parietibus anno quolibet, tanquam index annorum numeri.

Simile, quid Patriarcha Constatinopolitanus schismaticus, suo magno Die Sabbati facit: qua caeremoniâ credit Romanum Pontificem a communione fidelium excludi.

Anni partes, *chetîri vremêna leta*, die vier Zeit des jahrs.

Annalia tempora: Anni temporum vices.

Ver, ris, n. *Protuletje, ja*, n. *Proletje, ja* n. Früling, Glentz.

Aestas, atis, f. *Leto, ta*, n. Sommer.

Autumnus, i, m. *Jéſzen, ni*, f. Herbst.

Hiems, emis, f. *Zíma, me*, f. Winter.

Str. 64. *Horum quodlibet tria discrimina apud Auctores habet, ut:*

— — Ver primum, *prichetek protulêtja;* der Anfang des Glentzes. — Novum, vel iniens.

— — Medium, *ſzredina proletja;* mitten des Glentzes. — Adultum.

— — Extremum, *konecz proletja;* das abnemen des Glentzes. — Praeceps, Senescens.

Sic de partibus reliquis Anni, et de ipso Die, Menséve censendum est:

Annus Jubilaeus, *Leto veſzelja; opproschenya godische,* jubeljahr. — Plura de hoc Historia Ecclesiastica, et in S. Scripturam Commentatores.

Aurora, ae, f. *Zornicza, cze, f. Zorja, je f. juternicza, cze,* f. morgenröht.

Biduum, ui, n. *dva czela dní, dvoydnevje, ja,* n. zween gantze tagen. — Spatium duorum dierum.

Biennium, ii, n. *dva leta, dvoyletje, tja, n. dvojgodische, ischva,* n. Zweyjahr. — Bimatus, ûs, m.

Bruma, ae, f. *ſzredina zime: dan nay krayſsi:* Der tag der Sonnwende, Mittwinter. — Solstitium brumale. Col.

Calendae, arum, f. pl. *pervi dán kojégagod méſzecza (po ſzunczu)* der erste tag eines jeden monats. — Dictae à Calando, id est à vocando, quòd tunc Senatus convocaretur; vel quòd tunc debitores calarentur per praecones ad dissolvenda nomina. Quidam scribunt Kalendae.

Str. 65. Conticinium, ii, *n. pervi ſzayn; prichetek tverdne nochi:* der erste Schlaff, nachtstille, anfang der nacht. — Secunda Vigilia, sive prima noctis pars. Vide Vigilia.

Crepusculum, i, n. *pervi mrak, -voga mraka,* m. Mougel, die Zeit wann zu abend tag und nacht scheidet. — Lux dubia Ovid. Sed Gallis est tempus, quo de canis, et lupi colore possit esse controversia.

Dies, ei, m. et f. *dán, na* vel *dneva* m. tag.

— Ater, tri, m. *dán neſzréchni;* unglükhafftiger tag. — Dies religiosus, infamis, infaustus. Donat.

Caniculares, rium, m. pl. *paſzji dnévi, -ſzjih dnevov, m. pl.* die hundstag.

His regnat Sirius, sive Canis major. Sidus.

Civilis, is — *dán Váraski, dán dug dvadéſzeti y chetîri vure:* burgerlicher tag.

Qui viginti quatuor horas complet.

Comitialis, is — *dan opchinſzkoga zpravischya; dan ſzvitovni, alli ſzvitovanya* (vulgò, sed ineptè: *Tolnácha)* ein landtag, reichstag, gesetzter tag den landtag zuhalten, oder landsgemeinden zuversamlen.

Quo Comitia fiunt; aut convenitur ad ferendum de aliqua re suffragium.

— — Compitalitius, ii, m. *dan ſzvetéchni y zhódni na krisopûtju:* festtag die man an Kreutzgassen hielte.

Dies festus, Deo, compitorum praestiti, sacer; a Servio Tullo institutus. Nolim tamen hunc ‖ cum Judaeorum Encaeniis, quae nostrae Dedicationi Templi, respondebant, confundi, ut facit Hadr. Junius. Str. 66.

— — Criticus, ci, m. *dán dóſzudni chlovêka u betégu na bolye, alli gorje (koi je ſzedmi, y devêti od odlesenya)* wechseltag der Kranckheit.

Sic Medici vocant diem, quo salutis, aut exitii notae in aegro apparent. Dies decretorius.

— — Emortualis, lis, m. *dán ſzmerti; dán preminútja iz ovôga ſzvéta:* tag des todts.

quo quis diem obiit.

— — Fastus i, m. *dan ſzúdni; dan praudêni: dan, u kojem je dopuscheno bilo ſzúd dersatti, praudatiſze etc.* tag, daran man gericht haltet; gerichtstag.

quo ius exercebatur, Judicialis.

— — Integer, ri, vel solidus *czel dan prepoſzten vu gladu, y ſʿegji.*

Quo aliquis nihil cibi, potusque gustavit; hoc enim est frangere diem. Horat.

— — Intercalaris, ris m. *dan leta preſztúpnoga: alli dan priraſztni letu preſztúpnomu:* Zugesetzter tag, Schalttag.

Qui quarto quolibet anno intercedit et interseritur. Insititius.

Iusti, orum, m. pl. . . . .

dicebantur dies 30, qui debitori concedebantur cogendae pecuniae causâ, jure interea silente. Item: dies totidem, cum, exercitu imperato, et vexillo in area posito, non licebat hostem lacessere.

Str. 67. — — Lustricus, ci, m. B. *dán kérſztni, dan godovni; godovno, na, n. dan, u kojemſze dettetu imme daje:* der tauftag.

Quo lustrabatur infans, noménque illi dabatur. Apud Christianos vocari potest dies, quo infans lustratibus aquis tingitur; noménque accipit. Onomasticus, q. s. Nominativus.

— — Natalis, is, m. *dán národni; dán porodénya dettèta:* tag der geburt, geburtstag.

Natale, is, n. Natalis, is, m. Natalitium, ii, n.

— — Nefastus, sti, m. *dán néſzudni, illi ſzúdenyu zapréchen: dan nepraudèni:* auffgeſchlogene, oder verſchlossne rahtstag, daran man kein recht höret: Feyertag.

Quo nefas erat Praetori tria verba profari, scilicet haec: Do, Dico, Addico.

— — Solis, (Ecclest. Dominicus, ci, m.)*Nedelya, lye, f. (q. ní dela, alli nay delati)* Sontag.

— — Lunae, *Póndelyak,-delka,* m. (q. *pun dela, alli pochni delati)* der Montag.

— — Martis, *Torak, aka, m. (Syncop. Tork, ka, m.)* Zinstag.

— — Mercurii, *ſzréda, de* f. Mittwoch.

— — Iovis, *Chetertek, -tertka,* m. Pfingstag oder Tonnerstag.

— — Veneris — *Pétek,tka,* m. Freytag.

— — Saturni, (Ecclest. Sabbati) *Szobotta,* e, f. Sambstag.

Str. 68. Diluculum, i, n. *pérvo ſzvítanye dneva, proſzvitanye, nya,* n. *dnéva púknenye; za - râna:* der morgen, anfang des tags.

Epocha, ae, f. B. idem quod Aera.

Divisio fit hujus in sacram, et profanam, uti videre est apud chronologos, qui hac sola voce utuntur in temporum periodis designandis. Aera porro varias notiones, et origines sortita est, ut habet Hoffman.

Februa, orum, n. pl. *dnévi ochiſzchyávanya, y odréſsenya od gréhov pri Rimnánih poganínih: y dnevi alduvov za duſse mertvih:* opfer für die obgeſtorbnen.

à Februo, as, q. s. purgo: vel à Februus, ui, m, pro Plutone.

Feralia, ium n. pl. *dán vſzeh duſsícz preminuchih:* item *dan pokôpa kojega mertvecza* allen seelen tag *item:* todtentag, todtenbegängnuss, leichmahl.

Defunctorum Manibus dies sacer.

Feriae, arum, f. pl. *dnévi ſzvetéchni; dnévi nepoſzlêni; dnevi pochivanya; dnévi vſzákoga poſzla trudnéjega prázni:* feyertagen.

Dicti vel à feriendis victimis, vel à ferendis epulis. Dies otiosi. Cic. Sive Tempus, quo forensibus negotiis, et juridicundo supersedebatur.

—— Anniversariae, arum, f. pl. *dnévi ſzvetéchni, koj vſzákoga godischa na ſztanovîto vréme jéſzuſze povráchyali: ſzvetki negibúchi, nepomîchni:* gesetzte und gewise feyertagen.

Quae statos et certos dies, mensésque quotannis recurrentes habent. Statae, vel Stativae, f. pl.

—— Conceptivae, varum, f. pl. *ſzvetki gibúchi; m. ſzvetkovîne pomîchne, f. pl.* unstät feyertag.

Quae quot annis in dies certos incertósve concipiuntur. Nos vulgò cum Eccles. Festa Mobilia dicimus. Str. 69.

—— Esuriales, lium f. pl. *dnevi poſztni, dnevi teschi:* fasttag.

—— Imperativae, varum, f. pl. *ſzvétki, alli dnévi nepoſzlêni, iz zroka nenadjanoga zapovédani:* feyertag, auss zufallender noth gebotten.

Quas Magistratus pro arbitrio indicit; v. q. ob Victoriae nuncium, Principis salutem, publicam calamitatem etc. hinc dictae etiam: Indictivae Feriae.

—— Praecidaneae, arum f. pl. *dnévi, alli dán pred koim vélikim ſzvétkom:* heilig abend.

Quae solemnes, legitimas ferias praecedunt: vulgò: Dies Vigiliarum.

Festa, orum, n. pl. *ſzvétki, kov, m. pl. véliki ſzvétki, prepovedani ſzvetki; ſzvetkovîne, vín, f. pl.* Festtagen.

—— Ambarvalia, lium, n. pl. *dnevi ſzvetechni pri Rimnanih za dobru létinu, u koihſzu polya obhagyali y ſzivínu aldovali* etc. *(pri naſz kerschenikih na meſzto je blagoſzlavlanye polya)* Umgang um die felder, stätte (Kreutztagen).

Ambarbalia, Amburbalia, Robigalia, ium, n. pl. Tres continuae feriae, quibus supplicabatur ad urbis, agrorum, et segetis calamitates avertendas. His apud Christianos sanxerunt totidem dies supplicationum, vel Suppliciorum: dicti: Dies Rogationum.

— — Bacchanalia, lium, vel liorum, n. pl. *Meſzopuſztje, ja, n. meſzopuſztni dnevi (pokladi, dov, m. pl.)* Fassnacht.

Dionysia, orum, n. pl. Dicta à Baccho, et Dionysio; quae verni jejunii tempus praecedunt. Item dicta, Liberalia et Hilaria. Sed optimè Gall. Dies de pane perdito. Le jour de pain perdu.

Str. 70. — — Cineralia, lium, n. pl. *Pepelnícza, cze,* f. der asschtag, der asschermittwoch.

Antecineralia, idem, quod Bacchanalia, Pexenf.

— — Encaenia, orum, n. pl. *poſzvetelîsche czirkvéno, n.* Kirchweihe.

Dedicatio Templi.

— — Epiphania, ae, f. P. *Tri kralji, treh kralyev dan ſzvetéchni:* dreykönigentag.

Regalia, ium, n. pl.

— — Natalis Christi, *Bosich, ichya, m. Narodenye Kriſtuſsevo:* Christnacht, weinacht.

Germ. Sacra, vel Sacrata nox; quòd Christus noctu natus; aut quòd noctu Sacra celebrentur.

— — Nundinae, arum, f. pl. *ſzenyem, ſzeyma, m. dnevi ſzéymeni:* jahrmarckt, mess.

Dictae à nono die, quo rusticanae plebi in Urbe Romana mercatus concedebatur; reliquis terram colebat. Non festi, sed potius feriati dies.

— — Oschophoria, riorum, n. pl. *Czvetnichka Nedelya, Czvetnîcza, cze, f.* Palmensontag.

A palmarum ramis, quos Christo Hierosolymam ingredienti Judaei praetulerunt. Ramalia, ium, n. Verbenalia, lium, n. pl. Traductis vocibus tantùm à ritu Gentilium.

— — Paganalia, lium, n. pl. *ſzélſzki, alli ſzelyánſzki ſzvétki za dobru létinu* bavoren Kirchtag, dorfkirwe.

Rusticorum feriae, celebrari solitae mense Januario.

— — Pandicularis dies, *dan ſzvetéchni na chaſzt vſzim zakûpa Bogóm pri Rimnanih: (Nam kerschenikom: dán vſzéh ſzvétczev.)* bey Christen: aller Heiligen tag.

Quo omnibus Diis communiter victimae caedebantur: et hinc dictus etiam: Communicarius. Nobis non absurdè fortasse nuncupandum: OO. Sanctorum festum.

— — Pascha, ae, vel chatis, n. *Vuzem vel Vazem, zma, m.)* quia iterum unita anima Christi Sepulto corpori) *Vzkarſz, karſza, m.* (non penitus contemnendum) Ostertag.

ab Hebraeo Phase, q. s. transitus, quia Angelus primogenita Aegyptiorum occidens, innoxius pertransiit Israelitarum habitacula etc.

— — Pithoegia, giorum, n. pl. *dnévi, u koihſzu Gerki (y Rimnáni) pochínyali novo vino pitti (koje vréme je bilo okolo dneva jedenáyſztoga, Méſzecza ſzéchna)* ein fest Bacchi, da man die fäss öffneten, und den freünden zu trincken gaben.

His diebus Athenienses et Romani retinebant vasa vini novi: nos porro in S. Martini festo mustum novi vini nomine compellamus; hinc non incongruè Martinalia dici possunt. Str. 71.

— — Purificatio, onis, f. *ſzvéchnicza, cze, f.* Liechtmess.

Lustratio, onis, f. Lychnocaïa, ae, f. Hypapante, tis, f.

— — Sigillaria, rium, n. f. *dnévi, u koihſzu bábke voyschéne etc. prodávali:* won man das dockenwerck verkaufft.

Dies, quibus sigilla et imagunculae apud Gentiles vaenibant: quod etiam nunc apud Christianos in majoribus solemnitatibus, ex pia causa, non insolens.

— — Soteria, orum, n. pl. *dán zpáſzenya pokolenya chlovechyanſzkoga: illi Véliki petek:* der Karfreytag.

Soteria aliàs dicuntur, aut cantantur pro aliquo, qui salvus ex peregrinatione aut bello etc. redivit: aut morbo, captivitate etc. liberatus est. Sed Christianis, quod die Parasceves, Salutare piaculum Christus pro nobis cruci affixus, et aeterno Patri cruenta hostia oblatus sit, hoc vocabulo compellari potest idem dies.

— — Gallicinium, ii, n. *Rano: júterno vréme; v zorju; kad kokot zapopêva:* die Zeit, wann die hanen krähen.

Quarta vigilia noctis, quando gallus cantu auroram nunciat.

Hebdomada, ae, f. *thyeden, dna m.* wochen.

Hebdomas, dis, f. Septem dierum periodus.

Idus, Iduum, Idibus, f. pl. — *trinayſzti dán nekoih, nekoih pako meſzeczov (po ſzúnchenim obhágyanyem) petnayſzti dan,* der 13 und 15 tag in einem Monat.

Quilibet octavus dies computando à Nonis: dictus ab iduando, quòd quasi mensem dissecet: hinc ab Horatio dictus dies Mensem diffindens. Vide Nonae, arum.

Justitium, ii, n. *préſztanye práudih, y ſzúdenya opchínſzkoga; koje bívalo je v kákovi véliki ſaloſzti:* anstand der gerichten.

Quasi Iuris statio: quia à Iure publicè dicundo cessabatur; quod fiebat ob aliquam magnam Reip. calamitatem: aut etiam ob funus, sed publicum, viri alicujus perquam illustris; minimè autem ob ferias, quae aliud tempus habebant. Str. 72.

Lustrum, i, n. *peterîcza lét, illi vreme pét lét (alli ſzeje péto*

Quatuor annorum exactum tempus, et quinto Lustrum conde-

leto zverſsilo napunom, alli ní) fünffjahrige zeit, won gleich nit[1]) volkommentlich.

batur, etsi necdum perfectè exacto, quo lustrabatur Urbs Roma, Senatus etc. aliquid simile habebat cum Graecorum Olympiadibus.

Mensis, sis, m. *Méſzecz, -ſzecza, m.* ein Monat.

Quasi mensa, sive dimensa spatia temporis conficiens.

— — Januarius, ii, m. *Proſzínecz, ſzíncza, m.* (morebitti kayti onda ſzuncze proſzivati illi viſse itti pochinya) der Jenner.

Dictus à Jano bifronte, cui rerum principia vetustas sacraverat. Apud Belgas à Conjugalibus legibus, et à Nuptiis, quae tunc maximè contrahi solent: quae derivatio et nostro idiomati perquam videtur congrua, ex verbo: proſzim, ſzitti.

— — Februarius, ii, m. *ſzéchen, chna, m. (káytiſze onda led tali alli ſzéche) Eccles. ſzvéchen, chna, m. (morebitti od ſzvéchnicze) Hornung, oder Rebmonat.*

Ā Februis, Manium Sacris expiatoriis, quod hoc mense mortuis inferias factitaverint. Vel à Februo, sive Plutone, quem placabant. Danis dicitur Mensis hilaris, ob Bacchanalia. Hoc Mense cervi cornua abjiciunt.

— — Martius, ii, m. *ſzuſsecz, ſzuſscza,* m. *(morebitti kaytiſze onda pochinya zemlya ſzuſsiti od Vetrov)* Eccles. *Gregúrſchyak, aka,* m. (ob festum S. Gregorii in hoc mense) der Mertz.

Dictus à Martis tutela. Cimbris Mensis aridus, ob victûs in Quadragesima asperitatem, ac tenuitatem.

Str. 73. — — Aprilis, is, m. *Traven, vna,* m. vel *malli Traven (kaytiſze onda pochinya zemlya travum odevati)* Eccles. *Jurjevchyak, aka,* m. à S. Georgii die ductâ nomenclaturâ. April.

Ab aperienda terra. Cimbris Mensis venustus; quia tunc annus formosissimus.

— — Majus, aji, m. *Szvíben, bna,* m. *véliki Tráven; Roſsnyak, aka,* m. Eccles. *Filippovchyak, aka,* m. à die S. Philippi. der May.

Vel à Majoribus; vel à Maja Mercurii matre; vel à Majestate, Honoris filia.

— — Junius, nii, m. *klaſzen, ſzna,* m. *(od klaſzja, koje na polyu ſitek ima)* Eccles. *Ivanſschyak, aka,* m. à S. Joannis die; brachmonat à repastinandis agris, aut offringendis: Weidmonat, à mittendis in pascua pecoribus.

Vel à Juvenum honore; vel à Juventa Dea; vel à Junone: hinc etiam dictus Mensis Junonius.

[1] nicht.

— — Julius, lii, m. *ſzerpen, pna,* m. *(od ſzerpa, koimſze ſenye)* Ecclesiast: *Jakopovchyak, aka,* m. ob festum S. Jacobi. Heumonat, à foeni collectione.

Ita vocatus in honorem Julii Caesaris ob ejusdem diem Natalem: aliàs prius dictus Quinctilis, lis, m. L.

— — Augustus, i. m. *kollovoz, voza,* m. *(od kollarenya iz polya, livadih etc.)* Eccles. *Veliko-Meſsnyak, aka,* m. à die festa Assumptionis B. Virginis. Augustmonat.

Ita nominatus in honorem Augusti Caesaris: aliàs priùs dictus Sextilis.

— — September, bris, m. *(Rujan, ana,* m.) *Jeſzenyák, áka,* m. *Ecclesiast. Mallomeſsnyak, aka,* m. à festo Natae B. Virginis. Herbstmonat: quasi Autumnalis mensis.

Quia septimus à Martio numerando, quo Romani Annum auspicabantur.

Str. 74.

— — October, bris, m. *Líſztopad, da,* m. *Eccles. Lukovchyak, aka,* m. ob diem S. Lucae Evang. Weinmonat à Vindemia.

— — November, bris, m. *zímecz, mcza,* m. *ſztudenyak, aka,* m. Ecclesiast. *vſzeſzveschyak, aka,* m. ob diem OO. SS. sacram. Wintermonat. Cimbris Schlachmonat à jugulatione pecorum.

— — December, bris, m. *Grúden, dna,* m. *(morebitti od grudja, onda zmersnyénoga)* Ecclesiast. *Veliko-Bosichnyak, aka,* m. à Christi Domini Natali die. Christmonat: item: wolffmonat, q. s. luparius Mensis.

Dictus etiam Mensis genitalis.

Meridies, diei, m. *pol-dan, dneva,* m. Mittag.

Quasi Medidies, sive Medius dies.

Momentum, i, n. *hip, pa,* m. *ochnó megnenye, ochnóga megnenya,* n. augenblick.

Momen, minis, n. Lucret. Minimum temporis intervallum: scilicet quantum est; nictus oculi.

Nonae, narum, f. pl. Sic dictae, quod quolibet Mense ab his inchoando, novem dies usque ad Idus numerentur: et sunt quinta dies cujusvis Mensis, praeterquam in Martio, Majo, Julio, et Octobri, in quorum diem septimam cadunt Nonae.

Str. 75. Nox, ctis, f. *Nóch, chi,* f. Nacht.

—— Illunis, is, f. *nóch temna, noch prez Méſzecza;* nacht ohne monschein, und finster. qua Luna non lucet.

—— Intempesta, ae, f. *tverdna nóch; pol nochi (alli okolo)* Mittnacht. Nox concubia. Concubium, ii, n. Noctis silentium. Noctis Meridies.

—— Sublustris, stris, f. *nóch ſzvetla; nóch jaſzna; nóch vedra:* Heyterlecht. Sideribus illustris.

—— Seculum, i, n. *ſztótina lét, vréme ſztólét:* hundertjahrige Zeit. Saeculum, i, n. Annorum Centuria: aliqui etiam triginta annorum tempus, seculum dici posse ajunt.

Sesquihora, ae, f. *pól-druga vura;* anderthalbe Stund.

Solstitium Aestivum, *dan u Létu nayduxi:* Sonnwende, der lengste tag im Jahr. De Solstitio Hiemali Vide Bruma.

Triennium, ii, n. *Troyletje, ja,* n. *Vreme treh Lét:* drey Jahr. Trieteris, ridis, f. L. B.

Vesper, peris, m. B. *Vecher, ra,* m. Vesper-Zeit, Abend. Vespera, ae, f. prima fax, quando Vesperugo, sive Veneris stella lucere incipit.

Vigilia, ae, f. Noctem Romani in quatuor partes, sive Vigilias dividebant: prima erat à primo Crepusculo ad noctem profundam, quae horae 9. nostrae respondebat: 2.ª ab hora nona ad noctem mediam, quae etiam Conticinium dicebatur: tertia à media nocte ad Aurorae initium: quarta demum hinc ad certam lucem, quae et Gallicinium. Hinc intelliges, quid sit Venire, abire, castra movere etc. primâ, secundâ, tertiâ vigiliâ etc.

LITERATURA

Adam barun Patačić: Dictionarium latino-illyricum et germanicum, rukopisno djelo, 1146 strana, nastalo između 1772.—1779.

Adamus L. B. Patachich: Divus Stephanus primus Hungariae rex, Posonii 1764.

Adamus L. B. Patachich: Eucharisticon magnae Mariae Teresiae, Budae 1780. Pretiskano u djelu G. Fejéra: Historia academiae scientiarum Pazmaniae, Budae 1835.

Josephus Pichler: Augusta quinque Carolorum historia, Viennae 1735. S predgovorom A. Patačića.

Matija Mesić: Korespondencija Krčelićeva i nešto gradje iz njegove velike pravde, Starine VIII, Zagreb 1876.

Aleksandar grof Patačić: Status familiae Patachich, Viennae 1740, rukopisni kodeks, čuva se u Sveučil. knjižnici u Zagrebu pod oznakom R 4086.

Adam B. Krčelić: Annuae 1748.—1767. (Monumenta spect. hist. Slav. mer., vol. XXX, Zagrabiae 1901.)

Georgius Pray: Specimen hierarchiae Hungaricae, pars II., Posonii et Cassoviae 1779.

Stephanus Katona: Historia metropolitanae colocensis ecclesiae, Colocae 1800.

Georgius Fejér: Historia academiae scientiarum Pazmaniae archiepiscopalis ac M. Theresianae regiae literaria, Budae 1835.

Costant v. Wurzbach: Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich, XXI. knj., Beč 1870.

Tomaš Mikloušić: Izbor dugovanjih vsakovrstneh, Zagreb 1839, 2. izd.

Ivan Kukuljević: Slovnik umjetnikah jugoslavenskih, Zagreb 1858.

Pavao J. Šafařík: Geschichte der illirischen (!) und kroatischen Literatur, Prag 1865. (U tekstu naprotiv piše »illyrisch«.)

Stjepan Matković: Recensio episcoporum, archiepiscoporum, praepositorum majorum et canonicorum inde a fundatione episcopatus metropolitani capituli ac antiquissimae ecclesiae Zagrabiensis, Zagrabiae 1887.

Ivan Bojničić: Der Adel von Kroatien und Slavonien, Nürnberg 1896.

Rudolf Strohal: Svećenici hrvatski književnici u 18. i početkom 19. vijeka ovkraj Velebita. Katolički list, Zagreb 1910.

Božidar Širola: Pregled povijesti hrvatske muzike, Zagreb 1922.

Ljudevit Ivančan: Podaci o zagrebačkim kanonicima. Rukopisno djelo, čuva se u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu, napisano od 1912.—1924.

Emil Laszowski: Adam Patačić (u »Znamenitim i zaslužnim Hrvatima«), Zagreb 1925.

Antun Dobronić: Adam Patačić (u »Enciklopediji srpsko-hrvatsko-slovenačkoj«), Zagreb 1928.

Josip Matasović: Prilog genealogiji Patačića, Zagreb 1930. Preštampano iz »Narodne starine«.

Franjo Fancev: Hrvatski đaci gradačkoga sveučilišta god. 1586.—1829., Ljetopis akademije za 1934./35. god., Zagreb 1936.

Franjo Fancev: Građa za povijest školskog i književnog rada isusovačkoga kolegija u Zagrebu, Starine XXXVIII, Zagreb 1937.

Vjekoslav Noršić: Hrvatski kolegij u Beču, Croatia Sacra, Zagreb 1931.

Branko Drechsler: Pjesnikinja grofica Katarina Patačić. Građa za povijest hrvatske književnosti, knj. 7., Zagreb 1912.
Ivan Kukuljević Sakcinski: Zapisci baruna Baltazara Patačića i grofa Adama Oršića od god. 1691. do 1814., Arkiv, knj. X., Zagreb 1869.
Emilij Laszowski: Dnevnik baruna Baltazara Patačića od god. 1687. do 1690., Starine XXVII, Zagreb 1895.
Adam grof Oršić Slavetićki: Rod Oršića, Zagreb 1943.
Branko Vodnik: Povijest hrvatske književnosti, Zagreb 1913.
Đuro Šurmin: Povijest književnosti hrvatske i srpske, Zagreb 1898.
David Bogdanović: Pregled književnosti hrvatske i srpske, knj. I., Zagreb 1932.
Vjekoslav Klaić: Život i djela Pavla Rittera Vitezovića, Zagreb 1914.
Pavao Ritter Vitezović: Oddiljenja Sigetskoga četiri děla, Zagreb 1836.
Vladoje Dukat: Rječnik Fausta Vrančića, Rad 231, Zagreb 1925.
Vladoje Dukat: Izvori Belostenčeva »Gazophylacium latino-illyricum«, Rad 227, Zagreb 1923.
Vladoje Dukat: Jambrešićev »Lexicon latinum«, Rad 162, Zagreb 1905.
Vladoje Dukat: Latinska jezična građa u Belostenčevu »Gazophylaciumu«-u, Spomenik Srpske kr. akademije 74, Beograd 1933.
Vladoje Dukat: O kompoziciji i vrelima Belostenčeva »Gazophylacium illyrico-latinum«, Rad 235, Zagreb 1928.
Vladoje Dukat:: Dubrovačko izdanje Dellabellina »Dizionarija«, Rad 237, Zagreb 1929.
Vladoje Dukat: Katančićeva kritika Dellabellina rječnika (u »Rešetarovu zborniku iz dubrovačke prošlosti«), Dubrovnik 1931.
Vladoje Dukat: Hrvatska kajkavska književnost, Nastavni vjesnik, knj. 35., str. 103—107. Zagreb 1925./1926.
Franjo Fancev: O postanju iliričko-latinskoga dijela Belostenčeva rječnika, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, knj. III., Beograd 1923.
Franjo Fancev: O avtorstvu i postanju rječnika »Lexicon latinum... Zagrabiae 1742.«, Južnoslovenski filolog, knj. III., Beograd 1922./1923.
Franjo Fancev: Sušnik autor, Jambrešić redaktor — izdavač rječnika od 1742. Nastavni vjesnik, knj. 36., str. 66—68, Zagreb 1927./1928.
Franjo Fancev: Dokumenti za naše podrijetlo hrvatskoga preporoda, Građa za povijest književnosti hrvatske, knj 12., Zagreb 1932.
László Hadrovics: Deset propovijedi o Euharistiji o. Ivana Belostenca, Građa za pov. književ. hrvatske, knj. 14., Zagreb 1939.
Tomo Maretić: Istorija hrvatskoga pravopisa latinskijem slovima (Djela Jugoslavenske akademije knj. 9.), Zagreb 1889.
Stjepan Ivšić: Akcenat u gramatici M. A. Reljkovića, Rad 194, Zagreb 1912.
Stjepan Ivšić: Akcenat u gramatici I. A. Brlića, Rad 194, Zagreb 1912.
Joseph Dobrovský: Slovanka. Zur Kenntnis der alten und neuen slavischen Literatur, Prag 1814.
Adam Wolf i Hans v. Zwiedineck-Südenhorst: Oesterreich unter Maria Theresia, Joseph II. und Leopold II. (W. Oncken: Allgemeine Geschichte in Einzeldarstellungen, III-9), Berlin 1884.
Faust Vrančić: Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum, Venetiis 1595.
Jakov Mikalja: Blago jezika slovinskoga, Laureti 1649.
Juraj Habdelić: Dikcionar ili reči slovenske ... dijačkemi zlahkotene, Graz 1670.
Ivan Belostenec: Gazophylacium seu latino-illyricorum onomatum aerarium, Zagreb 1740.
Andrija Jambrešić: Lexicon latinum interpretatione illyrica, germanica et hungarica, Zagrabiae 1742.
Ardellio Della Bella: Dizionario italiano-latino-illirico, Venezia 1728.
Petar Loderecker: Dictionarium septem diversarum linguarum, Pragae 1605.

Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb 1880.—1937.

Hadrianus Junius: Nomenclator omnium rerum propria nomina variis linguis explicata continens, Antwerpen 1583.

Hieronymus Megiser: Thesaurus polyglottus, Francofurti ad Moenum 1603.

Septem linguarum Calepinus, Patavii 1741.

Adamus Fridericus Kirschius: Abundantissimum cornu copiae linguae latinae et germanicae selectum, Ratisbonae 1746.

Joannes Frisius: Dictionarium latino-germanicum, nec non germanico-latinum, Coloniae Agrippinae 1723.

François Pomai: Le grand dictionaire royal, I. François-latin-alleman, II. Latin-alleman-françois, III. Alleman-françois-latin. A Cologne et Francfort 1730.

Cornelius Schrevelius: Lexicon manuale graeco-latinum et latino-graecum, Dresdae et Lipsiae 1736.

Hadrianus Junius: Lexicon graeco-latinum, Basileae 1548.

R. Klotz: Handwörterbuch der lateinischen Sprache, Braunschweig 1874.

Milan Žepić: Latinsko-hrvatski rječnik, Zagreb 1881.

Du Cange: Glossarium mediae et infimae latinitatis, Niort 1883.

Aegidius Forcellini: Lexicon totius latinitatis, Patavii 1940.

Caius Plinius Secundus: Naturalis historiae libri triginta septem, Venetiis 1571.

Johannes Jacobus Hofmann: Lexicon universalis, Basileae 1683.

Johann Hübner: Reales Staats-, Zeitungs- und Conversations-Lexicon, Regensburg-Wien, 1711. i 1753.

Vatroslav Jagić: Istorija slavjanskoi filologii, Petrograd 1910.

Allgemeine deutsche Biographie, herausgegeben durch die historische Commission bei der königl. Akademie der Wissenschaften, Leipzig 1875.—1910.

Friedrich Eckstein: Nomenclator philologorum, Leipzig 1871.

J. B. Mencken: Compendiöses Gelehrten-Lexicon, Leipzig 1715.

Brehm: Kako žive životinje, priredio dr. Nikola Fink, Zagreb 1937.

Hermann Paul: Prinzipien der Sprachgeschichte, Halle a. S., 1937.

Hermann Paul: Grundriss der germanischen Philologie. Erster Band. Strassburg 1901.

Ottův Slovník naučný, Praha 1888.—1909.

Der grosse Brockhaus, XV. Auflage, Leipzig 1928.—1935.

VALENTIN PUTANEC

POSTANAK FRANKOPANOVE TRUMBITE

1. — Kod Frana Krsta Frankopana — kojega car Leopold zove *croato romanizzato* — opažamo jak utjecaj talijanskog seicenta. Ipak se kod njega javlja i samostalna crta u sadržaju i u formi. On prvi uvodi u naše umjetničko pjesništvo pučki deseterac i dikciju narodne pjesme.[1] Njegova *Trumbita* — koje ćemo postanak obrazložiti u ovom članku — nosi biljeg potpune samostalnosti: tim svojim nedovršenim djelom Frankopan je dao vrijedan prilog satiri u hrvatskoj književnosti.

2. — Potpun je natpis njegove *Trumbite:* »Po vsem svitu razglašena, prečudna i strašna Trumbita sudnjega dneva, u kojem vsih ljudi profesije i meštrije, zagrišenja i hudobnosti, po Luciferu šegavo pripovidana i pred oči držana biti hote. Hasnovita stati ni samo človiku na radost, nego i duši na korist i pobojlšanje.«[2] Ovo njegovo djelo, pisano u tamnici njegovom vlastitom rukom[3], nalazi se među ostalim njegovim za života neštampanim djelima, koja su bila predana iza tragične piščeve smrti Haus-Hof-u. Staatsarchivu u Beču. Rukopis ima »9 i 1/4 str. na tabaku«[4], po I. Kostrenčiću, a 5 listova folija po T. Matiću[5] i Sl. Ježiću.[6] O historiji rukopisa *Trumbite* od piščeve smrti do 1871., kada je otkrivena, ne znamo ništa.Slavko Ježić primjećuje: » .. čini se, da je (Frankopan, op. prep.) napisao i više, nego nam je sačuvano, jer su na dnu posljednjeg sačuvanog lista naznačene početne riječi narednog lista, no toga više nema«[7].

Trumbita je izdavana više puta, i to dva puta (1915., 1936.) potpuna. Izdao ju je Slavko Ježić u *Građi VIII* (Zagreb, 1915., pp. 220—228), u *Životu i radu F. K. Frankopana* (Zagreb, 1921., pp. 157—162, gdje su izostavljene oko 4 strane prema tekstu, koji je izdan u *Građi*) te u *Dje-*

[1] M. Kombol, Povijest hrvatske književnosti, p. 264.

[2] Frankopan, Trumbita, p. 220; I. Kostrenčić, Vrtić, p. V. ima naglašena umjesto razglašena.

[3] I. Kostrenčić, Vrtić, p. V. i Sl. Ježić, Pravopis F. K. K., p. 199.

[4] I. Kostrenčić, Vrtić, p. V.

[5] T. Matić, Ein Bruchstück, p. 532.

[6] Frankopan, Trumbita, pp. 181, 185.

[7] Sl. Ježić, Život i rad F. K. K., p. 72.

lima F. K. Frankopana (S. K. A., CVIII, Beograd, 1936., pp. 193—203). Spomenimo još, da je A. Cividini štampao *Progovor* toga djela u *Gorskom Kotaru* (V. 3 — Zagreb, 1936, pp. 130—136.)[8].

3. — Sadržaj je *Trumbite* ovaj:

U *Progovoru* pisac upućuje čitatelja, da se u toj »knjižici« nalaze ispisani grijesi »vsih ljudi tako duhovnih kako svickih, visokih i nizokih«[9], ali to je ispisano »ne s cifrastimi il osebujnimi, nego navadnimi i priprostimi ričami«[10]. Ako se tkogod nade uvrijeden zbog sadržaja ove knjige, neka znade, da je to samo san, pa »razumni ljudi« ne treba da se srde. Frankopan mrzi Lucifera »kako vraga«, jer on ogovara njega i njemu slične, pa zato i on, Frankopan, protestira protiv toga, da on u ovoj knjizi ogovara druge. Ako bi se ipak tkogod rasrdio na ovu knjigu, neka ide k Luciferu i njega upita, zašto ovako grdno optužuje. Ako pak taj čovjek spozna, da je kriv, neka se svejedno smije, da drugi ne opaze, da je krivac, »ar kada cela družba smije, ni tak lahko norca poznati«.[11] Zatim Frankopan donosi primjer Epaminonde, koji je na straži zaspalog vojnika mačem probô s obrazloženjem »ja ga ostavih, kako ga i najdoh«.[12] Tako će se suditi i na sudnjem danu: »kako koga nebeski sudac tad zavrne, onako sudil ga bude . . . «[13]. Iza toga spominje znakove, koji bi se imali izvršiti prije »skradnjega dana«, dolazak Kristov i sud. Razmišljajući o tom, Frankopan se spominje »pripećenja, koje se u Parisu varašu francoskomu leta 1082 prigodilo«[14]. Radi se o sv. Brunu, osnivaču reda kartuzijanaca, koji da je 1082. u Parizu prisustvovao nekom rekvijemu, gdje je mrtvac tri puta uzastopce na riječi *Responde mihi* ustajao i odgovarao *Accusatus sum*, pa *Judicatus sum* i, na koncu, *Damnatus sum*.

Turoban zbog takva razmišljanja, Frankopan je legao u krevet te naložio, da mu donesu knjigu, koju je napisao »Dionys. Carthus.«. Čitajući do ponoći, došao je tako Frankopan i do onog mjesta u toj knjizi, gdje piše, »da človik na onom strašnom dnevu mora račun dati od vsih misli, govorenj, činenj, kaj je na ovom svitu nehasnovito potrošil«[15]. To ga je toliko potreslo, da je knjigu stavio na stranu, žalostan i »zdihajuć« zadrijemao te imao viziju »skradnjeg dana«, gdje u »oka magnutju« dode čovječanstvo u jednu »prostranu dragu«. Tu je, dakako, i Lucifer, koji svojom nazočnošću potencira strah. »Kada jur vse u velikoj skrbi konac čekaše«[16], došao je Krist »na jednim, kako se meni videlo, z vnogimi lipimi farbami odičenim kolobaru sideć«[17]. Prisustvuju još i »Divica i mati

---

[8] U svim svojim citatima iz Trumbite služim se izdanjem u Gradi; v. u opera citata »Frankopan, Trumbita«.

[9] Frankopan, Trumbita, p. 220.

[10] Idem, ibidem.

[11] Idem, p. 221.

[12] Idem, ibidem.

[13] Idem, ibidem.

[14] Idem, ibidem.

[15] Idem, p. 224.

[16] Idem, ibidem.

[17] Idem, ibidem.

božja Marija«[18], arhandeo Mihajlo, Ivan Krstitelj i »ss. apostoli«, koji »sidjahu na dvanajst klupčicah«[19].

Kao drugi dio teksta u *Trumbiti* dolazi poglavlje *redovniki i duhovni dodju pred sud*[20]. Najprije Mihajlo stane hvaliti »sveto redovničstvo, od koga reče Apostolus: vi jeste to izabrano plime, kraljevo redovničstvo . . .«[21]. Na to se Lucifer hoće »od jada raspuknut«, pa stade govoriti: »Moj glavni neprijatejl dobro je zagovoril, premda opitan ne biše. Triba je ljudem, ar guske ne znaju, dopuščat govorit: oni jesu sveti i čisti, ali ne vsi.«[22] Zatim Lucifer namigne svom kancelaru, koji mu donese »velike črne knjige«, »ter na duhovnike gledajući kako šegav sofista ovako progovori . . .«[23]. Lucifer najprije stane ironično hvaliti svećenike, jer da su oni njegovi zaslužni pomoćnici. Iza te ironične hvale sruči pregršt prigovora upućenih biskupima i opatima, koji su zaredivali nevrijedne ljude »za prijazan, za preporučenje, za rodbinstvo, pače za debelu plaću ili pohlipne dare prez dostojna egzamina u svete rede«[24]. Optužuje ih, da su naslijedili velika bogatstva i da uzdržavaju »tulike drage, prateći konje i hintove, tulike pse, tulike nepotribne sluge i družinu iz crikvenih dohodkov«[25], a sve su to blago bili dužni podijeliti siromasima. Veli im: »Vaše letne dohodke dobro ste čuvali, tako da ne mariste znati broj vaših ovčic, nego kuliko jezer škudi ili sto dukat vaša biskupija, opatija, plebanušija donaša? Vi ste listor na desetine i aldove pazili vzimajuć mliko, sir i vunu, ako l' pako ovce vaše zlo ili dobro pasene jesu, malo za to hajaste«[26]. Radi »cifre i gostovanja« sve su izvukli od siromaha i crkvenog imanja, a crkve, škole i »špitale« su zapostavili. Oni su »za života dobri politici i dvorani, ali malo duhovni bili«[27].

Zatim se obraća na »občinske mašnike i redovnike«[28]: umjesto da su čistih ruku, »snažnih vusta«, svetog tijela, od njih se čuju »kletve, prisege, psosti, morgovanje, ogovaranje, nesramna i druga vsaka malovridna govorenja tot na placih, tot u krčmah«[29], koje češće od crkava i kapela pohađaju. Prigovara im zatim, da nisu htjeli vršiti neplaćena krštenja; a mladence nisu htjeli vjenčati bez plaće, pa zato mladenci »kurvištva prečinjaše«[30]. Često puta se događalo, da mrtvaca, jer njegovi nisu imali čime za nj platiti, nisu dali pokopati, pa je truplo na toplu vremenu nad zemljom ostajalo i tako »betegi ishodili jesu«[31]. Oni nisu kod izbora župe pazili,

[18] Idem, ibidem.
[19] Idem, ibidem
[20] Idem, p. 225
[21] Idem, ibidem.
[22] Idem, ibidem.
[23] Idem, ibidem.
[24] Idem, p. 226.
[25] Idem, ibidem.
[26] Idem, ibidem.
[27] Idem, ibidem.
[28] Idem, ibidem.
[29] Idem, p. 227.
[30] Idem, ibidem.
[31] Idem, ibidem.

da li se u puku nalazi »pobožnost i strah božji«, nego koliki je dohodak dotične župe. Nikome nisu ni »beč« pregledali, a sami su željeli biti slobodni od svakoga poreza. Klatili su se »po orsagu«, a »crikve pustili crikve biti«[32]. Nose se veoma skupocjeno. »Landraju« s puškama i oružjem. Morali bi se suzdržavati, a kad tamo, oni su »najlakomiji i najvekši pijanci«[33].

Lucifer na koncu kaže: »Mi vragi ćemo vam povidat, kako bi moralo vaše držanje biti«[34]. Duhovni bi se čovjek morao, po Luciferovu mišljenju, držati »kako jedan ponizan dijak i ljubljeno dite koji iz škole i naručaja sina božjega ishodi«[35]. Ali tu se završava tekst, i tako ne možemo doznati, kakve je sve zahtjeve stavio Frankopan u Luciferova usta s obzirom na ispravno vladanje »duhovnika«. Svakako vidimo, da je sadržaj *Trumbite* vrlo zanimljiv, živ i stvaran.

4. — Pitanjem *Trumbitine* geneze pozabavili su se Slavko Ježić, Ante Šimčik i Ante Cividini. Sl. Ježić misli, da je *Trumbita* »satira ili bolje reći ulomak satire na različite staleže i prilike Frankopanova vremena«[36], ali već i Slavko Ježić postavlja hipotezu, da je Frankopan možda radio prema nekom uzorku, ali da se to »ne da konstatirati«[37]. Budući da nije znao riješiti, tko je onaj »Dionys. Carthus.«, kojega spominje Frankopan u *Progovoru*, Slavko Ježić nije se dalje upuštao u genezu *Trumbite*. To je pokušao A. Šimčik. On je pronašao slučajnu sličnost između jedne priče iz *Pripovidanja nauka krstjanskoga* (Mleci, 1750.) od Jerolima Filipovića i Luciferova govora u *Trumbiti*. Šimčikova je zasluga, što je naslutio, da bi »Dionys. Carthus« mogla biti kratica od *Dionysius Carthusianus*, ali kaže, da ni njemu pisac nije poznat[38]. Šimčik je u nagađanju išao tako daleko, da je odredio i kako bi se djelo Dionizija Kartuzijanca moglo zvati latinski (»De quatuor novissimis«[39]). On priznaje, da je *Trumbita* »odvažna satira« i kaže, da će se tek otkrićem knjige i pisca, koji se krije pod tim tajnovitim nazivom, moći »vidjeti, vrijedi li njegova (Frankopanova, op. prep.) Trumbita štogod za kulturnu historiju suvremenog hrvatskog društva«[40].

Treći, koji se pozabavio genezom *Trumbite*, bio je A. Cividini. On prihvaća Ježićevo mišljenje, da se Frankopan žacnuo svoje satire i da je zbog toga nije završio[41]. Ujedno izjavljuje, da »možda« Frankopanovi suvremenici nisu zaslužili takve satire, i da je to možda »samo oponašanje slične takve satire u talijanskoj ili drugoj kojoj književnosti«[42]. Ali malo niže u svom tekstu A. Cividini nastoji dati i drugo tumačenje: djelo je

[32] Idem, ibidem.
[33] Idem, p. 228.
[34] Idem, ibidem.
[35] Idem, ibidem.
[36] Sl. Ježić, Život i rad F. K. K., p. 72.
[37] Idem, ibidem.
[38] A. Šimčik, Frankopanova Trumbita, p. 648.
[39] Idem, p. 649.
[40] Idem, ibidem.
[41] A. Cividini, F. K. K., p. 130.
[42] Idem, p. 131.

nastalo čitanjem knjige Dionizija Kartuzijanca, koje je Frankopana uljuljalo u san, a sadržaj toga sna »utisnu pero u kneževe ruke«[43]. U svojem raspravljanju Cividini, pri koncu, izjavljuje, da »do danas nije uspjelo otkriti, tko je taj Kartuzijanac, i što sve pišu njegove knjige«[44]. Tu ponovo iznosi sumnju u *Trumbitinu* originalnost: »kad bi nam sadržaj njihov (knjigâ Dionizija Kartuzijanca, op. prep.) bio poznat, jamačno bi odmah, na prvi pogled, opazili, da je kneževa sanja puka reprodukcija čitanja baš tako kao što su i mnoge njegove pjesme reprodukcija pjesama Crescenta i drugih talijanskih pjesnika«[45].

Nije nikakvo čudo, ako je u ovako maglovitom nagađanju o neoriginalnosti *Trumbite* Mihovil Kombol načinio korak dalje te u svojoj *Povijesti hrvatske književnosti do preporoda* ovako registrirao Frankopanovu *Trumbitu* i njezino postanje: »Frankopanova se dosta okretna proza ogleda u njegovoj *Trumbiti sudnjega dneva*, koja je, kako se vidi iz predgovora i iz nedovršena odlomka, imala biti satira na sve staleže, ali pisana po tuđim uzorima«[46].

Kao što smo vidjeli, glavni je problem oko *Trumbite* pitanje, tko je bio »Dionys. Carthus.«, i kakav je odnos između njegova djela i Frankopanove *Trumbite*. U slijedećim recima odgovorit ću na ta dva pitanja.

5. — Dionizije Kartuzijanac, koga Talijani zovu *Dionigi il Certosino*, Francuzi *Denys le Chartreux*, a Nijemci *Dionysius von Rickel*, je kasnosrednjevjekovni filozof i teolog, nazvan *doctor exstaticus*. Rodio se između 1402. i 1403. u Rickelu kraj Liègea, a umro u Roermundu godine 1471. U Kölnu, gdje je doktorirao, usisao je duh tomizma. Njegova djela nemaju mnogošta originalno, ali svojom opsežnošću i univerzalnošću znače enciklopedijsku sintezu teološke i tomističke misli, kako je nalazimo već u XIII. stoljeću. Zapaženo je njegovo djelo *Komentari Sentencijama* Petra Lombarda, a vrlo je mnogo čitano i štampano njegovo djelo *Liber utilissimus de quatuor hominis novissimis*[47]. Sadržaj mu je tomističko-asketsko razma-

[43] Idem, ibidem.
[44] Idem, ibidem.
[45] Idem, ibidem.
[46] M. Kombol, Povijest hrvatske književnosti, p. 264.
[47] Podaci o Dioniziju Rickelu Kartuzijancu nalaze se u A. Mougel, Denys le Chartreux, Montreuil-sur-Mer, 1896; v. također Lexikon für Theologie und Kirche, Freiburg im Breisgau, III, 1931, p. 337. U Zagrebu se nalaze dva primjerka raznih izdanja djela Liber de novissimis Dionizija Kartuzijanca, prvi u Sveučilišnoj biblioteci, a drugi u Metropolitani; a) D. Dionysii Carthusiani Liber utilissimus de quatuor hominis novissimis, nempe I. morte, II. iudicio, III. inferni poenis, IIII. gaudiis coeli, eiusdem item Colloquium de particulari iudicio animarum; modus optimus subveniendi, tum in extremis vitae, tum in purgatorio animabus. Lugduni, apud Gulielmum Rovillium. 1579, pp. (22) + 1—633. 16°.; b) D. Dionysii Carthusiani Liber de quatuor hominis novissimis, nempe: I. morte, II. iudicio, III. inferni poenis, IIII. gaudiis coeli; eiusdem colloquium de particulari iudicio animarum: nunc demum omnia recognita et a plurimis quibus scatebant mendis sedulo repurgata. Coloniae, Sumptibus Bernardi Gualtherii. Anno M.DCVIII. pp. (12) + 1—512. 16°. U citiranju služim se izdanjem od 1608. u Kölnu.

tranje o smrti, o posebnom i općem sudu te o paklu i nebu. U djelu se spominje mnoštvo sredovječnih vizija i »putovanja« po drugom svijetu: *Purgatorium s. Patricii*[47], *Visio anglicana*, odnosno *Visio monachi anglicani*[49], *Visio Tondali*[50], *Libellus de vita Christinae Mirabilis*[51], *Revelatio Sanctae Brigittae*[52], *Liber de obitu Sancti Hieronymi*[53] i drugih.

6.— Nema nikakve sumnje, da Frankopan na onom mjestu u *Trumbiti*, gdje govori »ter knjige včinih si podat, koje popisal je Dionys. Carthus. od skradnjih četirih stvari človika«[54], misli baš na ovo djelo *Liber de quatuor hominis novissimis* od Dionizija Kartuzijanca. Nastaje samo pitanje, u kojem su odnosu *Trumbita* i *Liber de quatuor hominis novissimis*. Iz isporedbe pomenute knjige Dionizija Kartuzijanca s *Trumbitom* proizlazi, da je: a) Frankopan iz te knjige mogao dobiti samo ideju, da napiše ovakvo djelo, b) da moramo vjerovati Frankopanu, kada u svojoj *Trumbiti* govori, da je čitao *Liber de novissimis* Dionizija Kartuzijanca i da se baš na jednom određenom mjestu u toj knjizi zaustavio, te c) da u *Trumbiti* ima elemenata, koji se ne nalaze u *Liber de novissimis*, pa ih Frankopan kompilira iz drugih knjiga ili ih kao citate i primjere znade napamet.

Izvodim dokaze:

A. — U *Liber de novissimis* nemamo ništa slično *Trumbiti*. Postoje jedino neki elementi, iz kojih je Frankopan mogao dobiti ideju, da u ovom obliku napiše satiru na suvremeno društvo.

Prvi je elemenat vizija. Čitavo je djelo *Liber de novissimis* puno vizija, od kojih smo glavne već citirali. Oblik vizije nalazimo i u *Trumbiti*, samo što se to kod Frankopana dešava u snu.

Drugi bi elemenat bila misao, da se svi staleži, a naročito oni, koji bilo na koji način vladaju, pozovu na sud. Takvu ideju nalazimo i u *Liber de novissimis:*

»Tunc *districtissima ratio exigetur à principibus, ac praelatis, et ab universis qui praesunt*, qualiter debitum officii sui impleverunt: à parentibus quoque, qualiter suam direxerint prolem, et a praedicatoribus, an ea que docuerunt personaliter executi sint opere, et an caeperunt facere, ac deinde docere«[55].

Treći bi elemenat bio, da sud, t. j. u *Trumbiti* satiru izriče baš davao. Nabrajajući, tko će sve izricati sud o sudnjem danu, *Liber de novissimis* veli:

»Terciò *accusabuntur à daemonibus, qui tam in particulari, quàm in generali iudicio sunt accusatores improbissimi et maligni* obiicientes iudicandis quicquid impietatis et culpae de ipsis cognoverunt: et qui iam

---

[48] Rickel, p. 205—210.
[49] Idem, p. 198—205, 427 ss.
[50] Idem, p. 210—213, 417 ss.
[51] Idem, p. 213—217.
[52] Idem, p. 218—219.
[53] Idem, p. 222—224.
[54] Frankopan, T r u m b i t a, p. 224.
[55] Rickel, p. 138. (kurziv moj).

incitant et alliciunt ad peccandum, tunc importunè ac malitiosissimè deceptos accusant, dicentes: Iustissime iudex, adiudica istos nobis. Tui sunt per creationem, sed nostri per transgressionem. Tui fuerunt per gratiam quam amiserunt, nostri sunt per culpam, in qua decesserunt. Tui merito tuae passionis et mortis, nostri vitio suae ingratitudinis. A te ornatum acceperunt virtutum, à seipsis autem et à nobis induti sunt vestes has sordidas. Nobis ergo associentur in poenis, qui confirmati sunt nobis in culpis«[56].

Četvrti bi elemenat bio u tome, što je čitavo djelo nazvano *Trumbita*. Truba (trumbita) se spominje upravo na dva mjesta u *Liber de novissimis*, i to upravo s citatom Sv. Jeronima, koji donosi i *Trumbita*[57]. Evo ta dva mjesta iz *Liber de novissimis:*

a) »... quam vehementer et assiduè formidavit illud gloriosus et sanctus doctor Hieronymus, dicens: *Quoties diem illum considero toto corpore contremisco. Sive enim comedo, sive bibo, sive aliud aliquid facio, semper videtur mihi tuba illa terribilis sonare in auribus meis: Surgite mortui, venite ad iudicium*[58];

b) »Ait quippè Hieronymus: Quoties diem illum considero, toto corpore contremisco. *Sive etenim comedo, sive bibo, sive aliud aliquid facio, semper videtur mihi tuba illa terribilis insonare auribus meis.* Surgite mortui, venite ad iudicium.«[59]

Za ovaj četvrti elemenat pripominjem, da je poznat i iz mnogih drugih tekstova.

B. — Frankopan u *Trumbiti* posve otvoreno veli, da je razmišljajući o sudnjem danu stao čitati *Liber de novissimis* od Dionizija Kartuzijanca i da se, čitajući, naročito smeo, kada je došao do onih »riči, da človik na onom strašnom dnevu mora račun dati od vsih misli, govorenj, činenj, ka je na ovom svitu nehasnovito potrošil«[60]. To je jedino mjesto u *Trumbiti*, iz kojega sigurno znamo, da je Frankopan stvarno čitao knjigu *Liber de novissimis* Dionizija Kartuzijanca te da se na jednom odredenom mjestu u toj knjizi u čitanju zaustavio. Evo jedno takvo mjesto u *Liber de novissimis:*

»O quàm districtum ac metuendum erit illud iudicium et quid responsuri, imò quid passuri sunt qui magnis involuti ac inquinati sunt vitiis? cum per Micheam prophetam loquutus sit Dominus: *Vae vobis, qui cogitatis inutile?* Et per seipsum in Evangelio: *De omni verbo otioso, quod loquuti fuerint homines, reddent rationem in die iudicii. Nec solum de malis operibus, sed de omissionibus quoque actuum virtuosorum, et de omni*

---

[56] Rickel, p. 132—133. (kurziv moj).

[57] Usporedi s ovim toto corpore contremisco, koji nalazimo u oba niže citirana teksta iz Liber de novissimis, tekst iz Trumbite: »S. Hieronymus in Math. dicit: Po vsem životu momu trepećem, kada mi samo jedna misal od ova istinita, oštra sudnja dneva napade«, v. Frankopan, Trumbita, p. 223.

[58] Rickel, p. 68—69.

[59] Idem, p. 370. (kurziv moj).

[60] Frankopan, Trumbita, p. 224.

tempore nobis impenso, exigetur ratio rigorosa. O quanta peccata et vitia, de quibus non eramus suspecti, tunc quasi ex insidiis contra nos improvisè erumpent, atque consurgent?«[61]

U *Liber de novissimis* ima još mjesta sličnih ovom citiranom. Donosim još ova dva citata:

a) »Sic namque omnipotens Deus vias nostras considerat, et cunctos gressus nostros dinumerat, ut *nec minimae cogitationes nec minutissima verba, quae apud nos viluerunt; in eius iudicio indiscussa permaneant*«[62];

b) »*Propter quod vivere sic debemus, tamquam de singulis motibus nostris rationem daturi.*«[63]

Kako tekst u *Trumbiti* nije jasniji, nisam mogao odrediti baš ono mjesto u *Liber de novissimis*, na koje se odnose Frankopanove riječi.

C. — U *Trumbiti* imamo elemenata, kojih nikako nema u *Liber de novissimis*. Prvo, opis znakova, koji će se izvršiti prije sudnjega dana, ne poklapa se u *Trumbiti* i u *Liber de novissimis*. Rickel nigdje ne citira »s. Mathaeus va 24« i »S. Ivan u Apoc. 12«, koje nalazimo u *Trumbiti*. Podaleko bi nas odvelo, kada bismo analizirali opis znakova u jednom i u drugom od ta dva teksta. Meni se čini, da ih je Frankopan crpao iz originala (Sv. Matej i Apokalipsa). Drugo, u *Trumbiti* nalazimo priče o Epaminondi i o sv. Brunu, od kojih ni jedne ni druge nema u *Liber de novissimis*. Treće, u *Trumbiti* imamo citirano »Cadite super nos et abscondite nos prae conspectu Eius, qui sedet in throno, et prae ira agni«[64], a taj citat u Rickela glasi: »... *Dicent montibus et petris. Cadite super nos et abscondite nos à facie sedentis super thronum, et ab ira agni, quoniam venit dies magnus irae eorum*«[65]. Slično se u *Trumbiti* i u *Liber de novissimis* ne poklapaju ni fornule osude *Ite, maledicti*...[66].

7. — Za *Liber de novissimis* možemo, dakle, tvrditi, da nije bio ni uzor ni vrelo Frankopanovoj *Trumbiti*. Frankopan je u ovoj knjizi mogao dobiti samo ideju, da sastavi svoju satiru u ovom liku. Prema tome je Frankopanova *Trumbita* originalan njegov rad, u kojem on iznosi satiru na suvremeno -- dakako, vjerojatno, ne samo hrvatsko — društvo. Odnos je njezin prema *Liber de novissimis* isti kao i prema drugim knjigama (Biblija, priručnici, u kojima je našao primjere o Epaminondi i sv. Brunu), koje je Frankopan imao pri ruci i kojima se koristio kod izradbe svoje *Trumbite*.

Genezu, dakle, *Trumbite* možemo postaviti ovako: Frankopan je volio komiku i satiru — preveo je Molièrova *Georgesa Dandina* i ispjevao mnoge lascivne pjesmice i frivolne *Zganke za čas kratiti* — pa kad se našao u položaju društvene hipokrizije, u kojoj se svi mi često nalazimo

---

[61] Rickel, p. 138—139; kurziv moj od »nec solum...« pa dalje; sličan citat nalazim još pp. 127. i 128.
[62] Idem, p. 371. (kurziv moj).
[63] Idem, p. 373. (kurziv moj).
[64] Frankopan, T r u m b i t a, p. 222.
[65] Rickel, p. 93—94.
[66] Frankopan, T r u m b i t a, p. 223 i Rickel, p. 74, 143, 110, 113 i 406.

— htio je, dakako uvijeno, napisati satiru na svoje suvremenike. Najpogodniju formu našao je u liku općega suda, gdje Lucifer — ne Frankopan — predbacuje ljudima njihove krivice. Ideju je mogao dobiti u *Liber de novissimis*. Citate i priče, koje donosi, mogao je naći u priručnim knjigama[67], a mogao ih je znati i napamet. Znamo, naime, za njega, da je znao veoma dobro citirati psalme i izvatke iz Biblije[68].

Prema tome ne bi stajala misao, da je *Trumbita* »oponašanje« i »reprodukcija« slične satire iz neke strane književnosti, ni da mu je Dionizije Kartuzijanac bio »vrelo«, koje da pisac navodi, jer se bojao »tjesnogrudnih čitalaca«[69]. Prije vrijedi nagađanje Sl. Ježića, da je to »satira ili bolje reći ulomak satire na različite staleže i prilike Frankopanova vremena«[70].

Za historiju satire u hrvatskoj književnosti ovo saznanje o originalnosti Frankopanove *Trumbite* naročito je značajno. Tim svojim radom — koji nije ni prijevod ni preradba — Frankopan ulazi u historiju satire u Hrvatskoj kao jedan od pregalaca u toj književnoj vrsti. Jedino možemo žaliti, što se njegovo djelo, ako je ikad bilo u cjelini napisano, sačuvalo kao torzo.

8. — Da pokušamo još riješiti pitanje odnosa Filipovićeve *prilike* i *Trumbite*, koje je postavio A. Šimčik: Sadržaj je Filipovićeve priče slijedeći: na jednom koncilu neki misnik mora držati propovijed pred visokim crkvenim prelatima, ali ga uhvati trema; na to se javlja vrag — poslan od boga — i veli misniku, da ima kazati: »Poglavice tmina pakleni pozdravljaju poglavice crkava pučki i zafaljuju jim na njiovoj nepomlji . . .«[71]. Kako se siromašni misnik i dalje ustručava, da održi propovijed, đavao ga namaže crnom bojom, koje nestane tek poslije održane i veoma uspjele propovijedi. Ako dobro promotrimo *Trumbitin* tekst i tekst ove Filipovićeve *prilike*, vidjet ćemo, da sličnost postoji jedino u tituli, koja je dana vragu u jednom i drugom slučaju: u *Trumbiti* »Mi Lucifer z drugimi poglavniki Tamnosti«[72], a u *prilici* »Poglavice tmina pakleni«. Držim, da je baš ta sličnost ponukala A. Šimčika, da postavi pitanje o odnosu ovih dvaju tekstova. Ja pak mislim, da ova sličnost ni u kojem slučaju ne upućuje na kakvu međusobnu zavisnost *Trumbite* i Filipovićeve *prilike*. Ova titula, dana u jednom i drugom tekstu Luciferu (ili vragu), vrlo je poznata u kršćanstvu, a spominje se već i u Vulgati: *rectores tenebrarum* (Efežanima, 6,12),

---

[67] Priča o Sv. Bruni i onom mrtvacu, koju spominje Trumbita, nalazi se u jednom glagoljaškom rukopisnom zborniku (publicirao ju je R. Strohal u Zborniku za narodni život i običaje južnih Slavena, knj. XXIII, p. 92) i u Granovu Magnum speculum exemplorum (Mleci, 1538, p. 618—620). Ali kako Frankopanova priča prema ovim dvjema varira u pojedinostima, zaključujem, da je nije uzeo iz ovih tekstova.

[68] Sl. Ježić, Život i rad F. K. K., p. 23.

[69] A. Šimčik, Frankopanova Trumbita, p. 648.

[70] Sl. Ježić, Život i rad F. K. K., p. 75.

[71] A. Šimčik, Frankopanova Trumbita, p. 648.

[72] Frankopan, Trumbita, p. 225.

princeps huius mundi (Ivan, 12, 31), *princeps daemoniorum* (Luka, 11, 15). Prema tome mislim, da će se teško dokazati bilo kakva međusobna zavisnost *Trumbite* i Filipovićevih »prilika« ili »ižempija«.

9. — Da nabacim još jedno pitanje: možda je ipak, uza sve to, što je dokazano, da *Liber de novissimis* Dionizija Kartuzijanca nije ni uzor ni vrelo *Trumbite*, Frankopan čitavu *Trumbitu*, ovakvu kakva jest, preveo s nekog stranog teksta. No, na ovo pitanje, koje se uostalom može postaviti uz ovakve uvjete o svakom literarnom djelu, ne mogu odgovoriti. Dodajem, da nas na ovu sumnju, prema sadašnjem stanju spoznaje o *Trumbiti*, ne ovlašćuje ni jedan elemenat uzet direktno iz *Trumbite*[73].

[73] Posebni zadatak u svezi s Trumbitom — koji zasada nisam mogao izvršiti — sastojao bi se u tome, da se ustanovi, u kojem su odnosu prigovori u Trumbiti i u sličnim satirama iz svjetske književnosti. Da li su Frankopanovi prigovori loci communes ovakvih satira?

OPERA CITATA

A. Cividini, F. K. K. = A. Cividini: Franjo Krsto Frankopan — Gorski Kotar, napisao dr. A. Cividini, knjiga V, sv. 1, 2, 3, pp. 1—48, 49—96, 97—144. Zagreb, 1936.

Frankopan, Trumbita = Sl. Ježić: Književna ostavština Frana Krsta Frankopana — Građa za povijest književnosti hrvatske, na svijet izdaje Jugoslavenska Akademija znanosti i umjetnosti, knjiga VIII., Zagreb, 1915, pp. 181—228.

Sl. Ježić, Pravopis F. K. K. = Sl. Ježić: Pravopis Frana Krsta Frankopana — Nastavni Vjesnik, XXIV, 1916, pp. 119—205.

Sl. Ježić, Život i rad F. K. K. = Sl. Ježić: Život i rad F. K. Frankopana s izborom iz njegovih djela. O 250. obljetnici Zrinsko-Frankopanske pogibije. Zagreb, Matica Hrvatska, 1921.

M. Kombol, Povijest hrvatske književnosti = Mihovil Kombol: Poviest hrvatske književnosti do narodnog preporoda, Zagreb, Matica Hrvatska, 1945.

I. Kostrenčić, Vrtić = I. Kostrenčić: Vrtić, pjesme Franje Krsta markiza Frankopana, kneza tržačkoga, Zagreb, 1871.

T. Matić, Ein Bruchstück = T. Matić: Ein Bruchstück von Molières George Dandin in der Übersetzung F. K. Frankopans — AfSlPh, XXIX, 1908, pp. 529—549.

Rickel — v. citat u noti 47 i tamo naznačeno izdanje, koje upotrebljavam.

A. Šimčik, Frankopanova Trumbita = A. Šimčik: Frankopanova Trumbita sudnjega dneva — Hrvatska Revija, IV, 1931, pp. 647—649.

SADRŽAJ

DR. JOSIP HAMM:

Štokavština Donje Podravine 5

DR. LJUDEVIT JONKE:

»Dikcionar« Adama Patačića 71

VALENTIN PUTANEC:

Postanak Frankopanove Trumbite 177